

İÇİNDEKİLER

Tarih

<i>Sadi S. KUCUR</i> Vekil-i Hâsslık ve Selçuklu Saraylarında Üstâdü'd-dârlık	1-10
<i>Ali AKYILDIZ</i> Türkiye'de Muhtarlık Teşkilâtının Kuruluşu ve Gelişimine Genel Bir Bakış	11-30
<i>Kemalettin KUZUCU</i> Szehenyi Paşa ve Osmanlı İtfaiyesinin Modernleştirilmesi (1874-1922)	31-52
<i>Selçuk URAL</i> Mütareke Döneminde Gayrimüslim Muhacirlerin İskânı	53-76

Edebiyat

<i>Sebahat DENİZ</i> Dübeyt (Dübeyfî) Hakkında	77-100
<i>Halûk GÖKALP</i> Divan Şiirinde Sıhhat-Nâmeler	101-130
<i>Abdülkerim GÜLHAN</i> Divan Şiirinde "Gurbet" ve "Gariplik" Üzerine	131-158
<i>Leyla COŞAN</i> Viyanâ Kuşatmalarını Anlatan İki Alman Halk Şarkısı Örneğinde Türk İmâjı	159-184

Kitabiyat

<i>Atabey KILIÇ</i> "Bursalı Mehmed Tahir bin Rifat, Aydın Vilâyetine Mensûb Meşâyih, Ulemâ, Şuarâ, Müverrihîn ve Etıbbânın Terâcim-i Ahvâli, Hazırlayan: M. Akif Erdoğan,"	185-192
<i>Ercan KARAKOÇ</i> Ermeni Soykırım İddiaları Ne Kadar Gerçekçi?	193-197

VEKİL-İ HÂSSLİK VE SELÇUKLU SARAYLARINDA ÜSTÂDÜ'D-DÂRLİK

Sadi S. KUCUR*

ÖZET

Nizâmülmülk'ün *Siyâset-nâme'sinde* zikredilen "vekîl-i hâss" ünvanı araştırma eserlerde analitik bir mukayese yapılmadan Selçuklu saray teşkilâtına dahil edilmektedir. Halbuki Selçuklu kaynaklarında rastlanmayan bu ünvanı taşıyan emirin yaptığı işi Selçuklularda ve onların uzantısı olan bazı devletlerde "üstâdü'd-dâr"ın yaptığı görülmektedir. Kaynaklardaki bilgiler yetersiz olmakla birlikte bu emir sarayın bütün ihtiyaçlarını ve görevlilerin ücretlerini hazineden tahsis edilen bir kaynakla karşılamaktan sorumludur.

Anahtar Kelimeler

Üstâdü'd-dâr, Üstâd-ı saray, Vekîl-i hâss, Selçuklu sarayı, Nizâmülmülk, *Siyâset-nâme*.

Nizâmülmülk'ün *Siyâset-nâme'sinde* bir saray memuriyeti ünvanı olarak zikredilen *vekîl-i hâsslık*, metinde açık bir ifade bulunmadığı halde Selçuklu devlet teşkilâtı ile ilgili yayınların hemen hepsinde bu devletin saray teşkilâtına dahil edilmektedir. Araştırmamızda bu ünvanın Sâ mânî ve Gazneli saray teşkilâtlarında bulunduğunu, Selçuklu ve diğer bazı Ortaçağ İslâm devletlerinde ise bu görevi *üstâdü'd-dâr* veya aynı terkinin farklı ifade edilmiş şekilleri (*üstâzü'd-dâr*, *üstâzü dâr / üstâz-ı dâr*, *üstâdü dâr / üstâd-ı dâr*, *üstâ-dâr / üstâd-dâr* vs.)¹ ile *üstâd-ı sarayı* ünvan olarak taşıyan memurun yerine getirdiğini ortaya koymaya çalışacağız.

Selçuklu devlet teşkilâtı tarihinin başta gelen kaynaklarından birisi olan *Siyâset-nâme'nin* aslında ne maksatla yazıldığı ve bu eserde verilen bilgilerin nasıl kullanılması gerektiği bilinen bir husustur. Ancak birçok

* Yard. Doç. Dr., Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü/
skucur@marmara.edu.tr

¹ Kalkaşendî, *Subhu'l-'Aşâ*, Kahire 1963, V, 54; Taki-eddin Ahmed Makrizi, *Histoire des Sultans Mamlouks, de l'Égypte*, Fransızca trc. M. Quatremère, Paris 1845, I, 25-28, dn. 25; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal* [bundan sonra *Medhal*], Ankara 1984, bkz. indeks.

yayında onun sultanın talebi üzerine nasihat ve tavsiye mahiyetinde kaleme alındığı görmezden gelinmekte ve uygulamadaki teşkilâtı anlatmak maksadıyla yazıldığı varsayılmaktadır. Dolayısıyla daha önce incelediğimiz *emîr-i hares* ve *emîr-i dâd* örneğinde² de olduğu gibi *Siyâset-nâme*'deki memuriyetleri konu ile ilgili diğer kaynaklardaki bilgilerle mukayese etmeden Selçuklulara mâl etmenin yanlış bir yol olduğu görülmektedir.

Nizâmülmülk'e göre³ *vekîl-i hâss*lık kendi zamanında önemini kaybetmiştir.⁴ Önceleri bu memuriyet hep tanınmış ve saygıdeğer bir şahsa verilmekteydi. O, saray mutfağı, *şarab-hâne*, saraylar (*serâhâ-yı hâss*)⁵ ve *âhur* ile hükümdar çocuklarından ve maiyetinden (*havâşî*) sorumludur. Her ay, gerekirse her gün *meclis-i âliye* çıkıp durumu arz etmeli, istişare etmeli, olup biten ve ne alıp verdiği hakkında bilgi vermelidir. Bu işleri yapabilmesi ve başarılı olabilmesi ise onun saygınlığı ve haşmetiyle mümkündür.

Görüldüğü gibi Nizâmülmülk *vekîl-i hâss* ünvanını taşıyan bu memuriyetin Selçuklularda var olduğuna dair bir bilgi vermediği gibi; aksine önemini kaybettiğini ifade etmektedir. Barthold⁶ *Siyâset-nâme*'ye atıf yaparak Sâmânî saray teşkilâtına dahil ettiği bu memuriyetten (*vekîl*) Gerdîzî'nin *emîr* ve *vezîr* ile birlikte bahsetmesinin onun Sâmânîlerdeki

² Sadi S. Kucur, "Nizâmülmülk'ün *Siyâset-nâme*'sine Selçuklu Devlet Teşkilâtı Açısından Bir Bakış: *Emîr-i Hares* ve *Emîr-i Dâd* Örneği", *Türklük Araştırmaları Dergisi*, Sayı 12, İstanbul 2002, 41-72.

³ Nizâmü'l-Mülk, *Siyâset-nâme*, haz. M. Altay Köymen, Ankara 1999, Farsça metin s. 93, trc. s. 64. Ayrıca bkz. M. Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi (Alp Arslan ve Zamanı)*, Ankara 1992, III, 94.

⁴ W. Barthold, bu memuriyetin (*vekîl*) önemini kaybetmesinde, hükümdarın tasarrufundaki toprakların azalmasına sebep olan *iktâ* tevcihlerinin etkili olabileceğini ileri sürmektedir (*Turkestan Down to the Mongol Invasion*, Thetford-Norfolk 1977⁴, s. 307; V. V. Barthold, *Moğol İstilâsına Kadar Türkistan*, haz. Hakkı Dursun Yıldız, Ankara 1990, s. 328). Ülke topraklarının vergi gelirlerinin büyük bir kısmı *iktâ* usûlüyle hizmet karşılığında dağıtılmış olsa bile bu uygulamanın sultanın ve sarayın gelirlerini azaltabileceğini düşünmek isabetli görünmemektedir. Gelirlerin dağıtımında hükümdarın ve sarayın önceliği olacağı aşîkârdır. O halde bunun burada üzerinde duracağımız başka sebepleri olmalıdır.

⁵ Bu tamlama M. A. Köymen neşrinde yoktur. Onun yerine zikredilen "*şarabhâ-yı hâss*"ın "*şarab-hâne*"den sonra ayrıca belirtilmesi bize pek makul gelmediğinden ve diğer neşirlerde "*serâhâ-yı hâss*" terkihi bulunduğu için bunu tercih ettik (*Siasset Namêh*, nşr. C. Schefer, Paris 1891, I, 81; *Siyeru'l-Mulûk (Siyâset-nâme)*, nşr. H. Darke, Tahran 1340, s. 112; *Siyâset-nâme*, nşr. M. M. Çehârdihî, Tahran 1334, s. 95). Diğer bir neşirde ise bunun yerine "*sofra-yı hâss*" terkihi bulunmaktadır (*Siyâset-nâme yâ Siyeru'l-mulûk*, nşr. A. Halhâlî, Tahran 1310, s. 63).

⁶ W. Barthold, *a.g.e.*, s. 229; V. V. Barthold, *a.g.e.*, s. 246.

önemini gösterdiğine işaret etmektedir. Gaznelilerde ise *Siyâset-nâme*'de belirtildiği gibi saray hizmetlerinin yolunda gitmesi, sarayın ihtiyaçlarının karşılanması, mâlî işler ve harcamalar *vekîl-i hâss*ın sorumluluk alanına girmektedir. Ayrıca o Gazneli hanedan üyelerinin şahsî mülklerini de idare etmekteydi.⁷ Bu arada konu ile ilgili bazı yayınlarda⁸ *vekîl-i hâss* ile görevleri ve mevkiî bakımından farklılık arz eden *vekîl-i derin*⁹ karıştırıldığı görülmektedir.

Siyâset-nâme'de *vekîl-i hâss*lığın Selçuklularda bulunduğu dair bir ifade bulunmayışını teyid edercesine Selçuklu devletleri ve onun uzantısı olan devletler ile ilgili tarayabildiğimiz kaynaklarda bu adı taşıyan bir memuriyete rastlanmamaktadır. Nitekim İsmail Hakkı Uzunçarşılı¹⁰ da vaktiyle Selçuk-nâmelerde böyle bir memuriyetin zikredilmediğini belirtmiştir. O halde, *vekîl-i hâss*lık görevinin Selçuklu devletlerinde başka bir unvan taşıyan bir memur tarafından yapıldığı ihtimali üzerinde durmak gerekmektedir. Gerçekten daha önce Abbâsîlerde ve çağdaşı olan bazı devletlerde mevcut olan, sonra Selçuklularda da görülen *üstâdîi'd-dâr* ile *Siyâset-nâme*'de zikredilen *vekîl-i hâss* ünvanlarını taşıyan memuriyetler mukayese edildiğinde ikisinin aynı görevi yaptıkları ortaya çıkmaktadır.

Fakat konu ile ilgili yayınlarda *vekîl-i hâss*lık Nizâmülmülk'ün ve Uzunçarşılı'nın zikredilen ifadelerine rağmen, üstelik bu eserlere atıf yapılarak yıllardır Selçuklu saray teşkilâtına dahil edilmektedir.¹¹ Erdoğan

⁷ C. E. Bosworth, *The Ghaznavids Their Empire in Afghanistan and Eastern Iran 994-1040*, Beyrut 1973, s. 68-69, 138.

⁸ Hasan Enverî, *Istîlâhat-ı Dîvânî Devre-i Gaznevî ve Selcûkî*, Tahran 1373, s. 210-211; Güller Nuhoglu, "Gazneli Devlet Teşkilatı", *Türkler*, ed. H. C. Güzel, K. Çiçek, S. Koca, Ankara 2002, V, 290; Hanefi Palabıyık, *Valilikten İmparatorluğa Gazneliler Devlet ve Saray Teşkilatı*, Ankara 2002, s. 215.

⁹ Sâmânîler ve Gaznelilerde emirlerin ve vassallerin hükümdar sarayındaki temsilcileri, Büyük Selçuklularda ise sultanın vezir ile irtibatını sağlayan görevli olduğu anlaşılan *vekîl-i der* (veya *vekîl-i dâr*) için bkz. Nizâmü'l-Mülk, *Siyâset-nâme*, haz. M. A. Köymen, Ankara 1999, Farsça metin s. 116, trc. s. 77; al-Bondârî, *Histoire de Seldjoukides de l'Iraq*, nşr. M. Th. Houtsma, Leide 1889, s. 93-94; Aynı mlf., *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, trc. K. Burslan, İstanbul 1943, s. 96; Heribert Horst, *Die Staatsverwaltung der Grossselgügen und Hōrazmšāhs (1038-1231)*, Wiesbaden 1964, s. 17-18, 25-26, 99-100; A. E. Dehudâ, "vekîl-i der", *Lûgat-nâme*, XXVIII, 244; H. Enverî, *a.g.e.*, s. 45-46.

¹⁰ İ. H. Uzunçarşılı, *Medhal*, s. 37.

¹¹ İbrahim Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, İstanbul 1953, s. 144; M. A. Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, III, 94 (Saray teşkilâtı kısmı ilk defa 1966'da makale olarak yayınlanmıştır); Abdülkerim Özyayın,

Merçil'in Selçuklularda *üstâdü'd-dârlıĝın* varlıĝını kabul ederek bir açıklama yapmadan onun muhtemelen *vekil-i hâsslık* ile aynı memuriyet olduğunu belirtmesi ise bir istisna teşkil etmektedir.¹²

Abbâsîlerde *üstâdü'd-dâr* saray hizmetlilerinin reisidir ve mevkii de vezirden sonra gelmektedir. Halifeye öncekilerden intikal eden emanetleri korur, halifeye dua edildiĝinde ardından onun adı da zikredilir. İşlerinin çokluğu nedeniyle ortalıkta pek görünmez. Bu göreve getirilenlerden bazılarının büyük servet edindiklerini, nüfuz sahibi olduklarını ve devleti tahakkümleri altına aldıklarını tespit edebilmekteyiz.¹³ Araştırma eserlerde rastlanmıyor ise de bu memuriyetin çağdaş yazarlardan Ğarsu'n-Nı'me Muhammed b. Hilâl es-Sabî'nin kaydına göre¹⁴ Büveyhîlerde (Hicrî 320-454/Milâdî 932-1062) *üstâzü'd-dâr* ve er-Râvendî'ye göre¹⁵ Bâvendîlerde (H. 45-750/M. 665-1249) de *üstâd-ı sarây* ünvanıyla bulunduğu anlaşılmaktadır.

Üstâdü'd-dârlıĝın Selçuklulardaki durumuna gelince; önce bu tür konuların araştırılmasında karşılaşılan bazı güçlüklerden bahsetmek yerinde olacaktır. Bizzat Selçuklu devlet teşkilâtını anlatan bir eserin mevcut olmayışı, inşâ ve münşeât mecmualarında bütün memuriyetlere ait bilgi ve belge bulunmayışı, siyasî tarihle ilgili kaynaklardaki bilgilerin tesadüfi ve yetersiz oluşu ve devlet adamlarının çoĝu zaman taşıdığı ünvanla ilgisi olmayan durumlar nedeniyle zikredilmesi dolayısıyla bu memuriyetle ilgili de ayrıntılı bir bilgiye sahip olamıyoruz. Ancak yine de Selçuklulara muhtemelen Abbâsîlerden intikal ettiği anlaşılan *üstâdü'd-dâr* memuriyeti-

Sultan Berkyaruk Devri Selçuklu Tarihi (485-498/1092-1104), İstanbul 2001, s. 206; Salim Koca, "İlk Müslüman Türk Devletlerinde Teşkilât", *Türkler*, ed. H. C. Güzel, K. Çiçek, S. Koca, Ankara 2002, V, 155; Refik Turan, "Türkiye Selçukluları ve Anadolu Beyliklerinde Teşkilât", *a.g.e.*, VII, 152-153; Nesimi Yazıcı, *İlk Türk-İslâm Devletleri Tarihi*, Ankara 2002, s. 191; Aydın Taneri, *Osmanlı Devletinin Kuruluş Döneminde Hükümdarlık Kurumunun Gelişmesi ve Saray Hayatı - Teşkilâtı*, İstanbul 2003², s. 60; Mustafa Demir, *Büyük Selçuklular Tarihi*, Sakarya 2004, s. 171.

¹² Erdoğan Merçil, *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi*, Ankara 1993², s. 170; Ali Sevim-E. Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi Siyaset, Teşkilât ve Kültür*, Ankara 1995, s. 506 (Eser iki yazarlı olmakla birlikte bu kısmı teşkilât tarihi ile ilgili araştırmalar yaptığı bilinen E. Merçil'in yazdığını farzediyoruz).

¹³ A. E. Dehhudâ, "üstâdu'd-dâr", *a.g.e.*, IV, 2102; aynı mlf., "üstâzu'd-dâr", *a.g.e.*, IV, 2104; H. Enveri, *a.g.e.*, s. 215-216.

¹⁴ *el-Hefevâtu'n-Nâdirâ*, nşr. Salih el-Eşter, Beyrut 1987², s. 58.

¹⁵ *Râhatü's-Südûr ve Âyetü's-Sürûr der-Târih-i Âl-i Selçûk*, nşr. Abbas İkbâl, Tahran 1364, s. 356-357; *Râhat-üs-Südûr ve Âyet-üs-Sürûr (Gönüllerin Rahatı ve Sevinç Alâmeti)*, trc. Ahmed Ateş, Ankara 1999², II, 327-328.

tiyle ilgili Büyük Selçuklular, Irak ve Kirman Selçukluları, Hârizmşahlar, Sincar Zengîleri, Begteginliler ve Türkiye Selçuklularına ait kaynaklarda rastlayabildiğimiz bilgileri değerlendirmeye çalışalım.

Bu emirin ünvanının yukarıda örneklerini verdiğimiz gibi kaynaklarda farklı şekillerde kullanıldığı görülmektedir. *Üstâdü'd-dâr* esas itibarıyla Arapça *'üstâd'* ve *'dâr'* kelimelerinden oluşturulmuş bir isim tamlamasıdır. Bu ünvanın imlâsındaki farklılıklardan birisi *'üstâd'* kelimesinin devrin Farsça kaynaklarında *'üstâz'*a dönüşmesinden, diğeri ise *'üstâd'* kelimesinin Arapça tamlamalarda *'üstâdü'*, Farsça tamlamalarda *'üstâd-i'* şeklinde okunmasından kaynaklanmaktadır. Memlûklerde ise herhalde Türkçenin etkisiyle *üstâdü'd-dâr* ve *üstâdü dârın üstâdâr* ve *üstâd-dâr* şeklinde yazıldığı ve okunduğu görülmektedir.

Büyük Selçuklular döneminde *üstâdü'd-dâr* olarak tespit edebildiğimiz tek isim daha sonra Bağdad *amîdliğine* getirilen Ebû Saîd el-Kayinî'dir. Ancak bu şahıs sultanın değil, onun veziri Amîdülmülk el-Kündürî'nin *üstâzü dârıdır*. el-Bundârî¹⁶ el-Kayinî'den Sultan Tuğrul Beyin H. 455 (M. 1063) yılında Bağdad *damânını*¹⁷ (iltizâmını) 58.000¹⁸ dinar karşılığında ona vermesi dolayısıyla bahsetmektedir. Ayrıca onun (*vezîrin* sarayının) mutfak işlerini idare ettiğini de belirtmektedir. Bu kayıttan hareketle kaynaklara intikal etmese de tabiatıyla Sultan Tuğrul Bey'in sarayında da bir *üstâdü'd-dârın* bulunduğu düşünülebilir. Ancak bundan pek emin değiliz. Çünkü Nizâmülmülk'ün *vekîl-i hâsslığın* kendi zamanında (Sultan Alp Arslan ve Melikşah devrinde) (vaktiyle hizmetinde bulunduğu Gaznelilere nispetle) önemini kaybettiğini belirtmesini, *emîr-i hares* ve *sahib-i haber* memuriyetlerinde olduğu gibi,¹⁹ bu memuriyetin de Selçuklu sarayının gelişmekte olduğu ilk dönemlerinde mevcut olmadığına bir işaret olarak almak mümkündür. Bizzat Büyük Selçuklu sarayında *vekîl-i hâss* veya *üstâdü'd-dâr* ünvanını taşıyan bir memuriyete rastlanmaması, aksine daha geç tarihlerde Büyük Selçukluların uzantısı olan devletlerde, üstelik *üstâdü'd-dâr* ünvanıyla ortaya çıkması, şimdilik bu görüşün isabetli olabileceğini gösteriyor.

¹⁶ al-Bondârî, nşr., s. 26; trc., s. 24.

¹⁷ *Damân* hakkında bkz: Hamza Aktan, "Damân", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 1993, VIII, 450-453.

¹⁸ İbnü'l-Esîr bu miktarı 150.000 olarak vermektedir (*el-Kâmil fi't-Târîh*, nşr. C. J. Tornberg, Leiden 1864, Beyrut 1989, X, 25-26; *İslâm Tarihi el-Kâmil fi't-Târîh Tercümesi*, trc. A. Özaydın, İstanbul 1987, X, 41).

¹⁹ Bu konuda bkz. Sadi S. Kucur, *a.g.m.*, s. 55.

Daha önce Sultan Mahmud'un *üstâdü dârı* olan ve H. 526 (M. 1132) yılında malları müsadere edilmesi nedeniyle zikredilen Kutluğ er-Reşîdî Irak Selçukluları döneminde rastladığımız bir *üstâdü'd-dâr*dır. Sultan Tuğrul'un veziri Ebu'l-Kasım ed-Derguzîni onu 80.000 dinar vermeye mecbur etmiş, hatta 30.000 dinar daha alarak onu fakirleştirmiştir. Bu meblâğlar bir *üstâdü'd-dâr*ın mâlî gücünü göstermesi bakımından önemlidir.²⁰

Kirman Selçuklularında da *üstâdü'd-dâr* terkinin eş anlamlısı olan *üstâd-ı saray* ünvanına rastlamaktayız. Vezirliğe tayin edilen Nasîrüddin Ebu'l-Kasım yaklaşık olarak H. 575 (M. 1179)'ten önce bu görevde bulunmaktaydı.²¹

Sincar Zengîlerinden Kutbüddin b. Zengî II'nin *üstâzü dârı* Ahmed b. Yorunkuş hasımlarının hasedi üzerine azledilip hapsedilmiş ve bütün servetine el konup aç bırakılmış ve nihayet H. 615 (M. 1218) yılında ölmüştür. Onun güzel ahlâklı, şair, mal-mülk sahibi, itibarlı, ülkenin gidişatına vâkîf ve hükümdarına tavsiye ve nasihatte bulunan bir kimse olduğu zikredilmektedir.²²

Begteginlilerde (H. 526-630/M. 1132-1233) de saray teşkilâtında *hâcibü'l-hüccâb*dan sonra *üstâdü'd-dâr* bulunmaktaydı. O saray masraflarından ve mutfâğın denetiminden sorumluydu. Muhtemelen *nuvvâb-ı matbah* memuriyeti ona bağlıydı. H. 623 (M. 1226) yılında ölen Muhammed b. İstafan, Kökböri'nin *üstâdü'd-dârı* idi.²³

Hakkında en fazla bilgiye sahip olduğumuz *üstâdü'd-dâr* ise Hârizmşahların sarayında görev yapan İhtiyârüddin Cemal'dir. Bu şahıs önceleri *zerrâd* (zırhçı) olarak Hindistan'da *sultanın zered-hânesinde* (silah-hâne/zırh-hâne) iken burayı terketmiş, sonra gösterdiği bir yararlık üzerine bu makama getirilmiştir. O, hazine gelirlerinden ve vergilerden ayrılan bir miktarı, fırınlar, mutfaklar ve ahırların masraflarına, görevlilerin

²⁰ al-Bondârî, nşr., s. 162; trc., s. 152; A. K. S. Lambton, "The Internal Structure of the Saljuq Empire", *The Cambridge History of Iran, (The Saljuq and Mongol Periods)*, ed. J. A. Boyle, Cambridge 1968, V, 251.

²¹ Efdalüddin el-Kirmânî, *Badâiu'l-Ezmân fi Vekai'i Kirmân*, Arapça trc. S. M. Ali, B. M. Cum'a, el-Haram B. A. E. 2000, s. 130; E. Merçil, *Kirmân Selçukluları*, Ankara 1989, s. 112-113, 159.

²² Kamâl al-Dîn İbn al-Adîm, *Bugyat at-Talab fi Târih Halab Selçuklularla İlgili Haltercemeleri*, yay. A. Sevim, Ankara 1976, s. 94, metin s. 305-310.

²³ İbnü'l-Müstevfî, *Târîhu Erbil*, nşr. Sami b. es-Seyyid Hamâs, Irak Cumhuriyeti 1980, II, 45; Gülay Ögün Bezer, *Begteginliler: Erbil'de Bir Türk Beyliği (526-630 / 1132-1253)*, İstanbul 2000, s. 125.

ücretlerine ve uygun gördüğü yerlere harcardı. Yolsuzluğun önlenmesi için ödeme emirleri *vezîr*, *müstevfi*, *müşrif*, *nâzır* ve *ârz* tarafından imzalanmaktaydı. Bunların *nâib*leriyle birlikte imza sayısı onikiyi bulmaktaydı.

Nesevî²⁴ İhtiyârüddin Cemal'in H. 621-624 (M. 1224-1227) yıllarına ait harcamalarının hesabını vermemesi üzerine, Sultan Celâlüddin Hârizmşah'ın ondan hesap sorduğunu ve 150.000 dinar açığı çıktığını bildirmektedir. Kendisinden bunu ödemesi istendiğinde, o verilmesi gereken miktarı tahsil edebilmek için *vezîre* ve diğer mansıb sahiplerine 60.000 dinar vermeğe mecbur kaldığını açıkladı. Söz konusu devlet adamlarından elini kirtulabilmek için açığı 90.000 dinara indirmenin yolunu buldular. *Üstâzü'd-dâr* bu borcun tahsili için sıkıştırılınca intihar etmeye kalkışmış; bunu duyan sultan da tahsilâtta vazgeçip onu görevden azletmekle yetinmiştir. Yerine ise devletin yıkılışına kadar bu görevde kalan Şihâbüddin Mesud b. Muhammed tayin edilmiştir.

*Üstâdü'd-dâr*ın varlığını en çok tespit edebildiğimiz devlet ise Türkiye Selçuklularıdır. Bu devlet teşkilâtında birisinin adı verilmeyen yedi *üstâdü'd-dâra* rastlamaktayız. Bunların ilki, I. İzzüddin Keykâvus'un (H. 608-616) Mengüçüklü Erzincan meliki Behramşah'ın kızı Selçuk Hatun ile evliliği dolayısıyla zikredilmektedir. Saraydan hediye olarak götürülecek değerli eşya ve seçkin hizmetçiler adı verilmeyen *üstâdü'd-dâr* tarafından *emîr-i meclise* teslim edilmiştir. Onun bazı beylerin hanımlarına da *emîr-i meclis* ile Erzincan'a gidip *melikeyi* getirme görevini verdiği görülmektedir.²⁵

Adı geçen sultanın yaptırdığı Sivas Dârüşşifasının H. 615 (M. 1218) tarihli vakfiyesine göre²⁶ bu vakfın ve ülke vakıflarının *mütevelli* ve *nâzırlığına* tayin edilen ve aynı zamanda *el-hâzinü'l-hâss* olan Cemalüddin Ferruh b. Abdillâh'ın *üstâdü'd-dâr* ünvanını taşıdığı da görülmektedir. O, Çankırı'da H. 633 (M. 1235) tarihli kitabesinde *dârü'l-âfiyye*, bugün ise Taş Mescid adıyla anılan bir dârüşşifa yaptırmıştır. Dârüşşifanın kitabesindeki

²⁴ en-Nesevî, *Sîretü's-Sultan Celâlüddin Mengübürtü ibni's-Sultan Muhammed ibn Tekiş ibn İl Arslan ibn Atsız ibn Muhammed ibn Anuştegin*, nşr. O. Houdas, Paris 1891, s. 178-180.

²⁵ İbn Bîbî, *el-Evâmîrül-'Alâiyye fi'l-Umûri'l-'Alâiyye*, nşr. Necati Lugal, Adnan Sadık Erzi, Ankara 1957, I, 246; *a.g.e.*, trc. Mürsel Öztürk, Ankara 1996, I, 197. Tıpkıbasım neşrindeki imlâsı *üstâzu'd-dâr*dır (İbn Bîbî, *a.g.e.*, haz. A. S. Erzi, (Tıpkıbasım), Ankara 1956, I, 178).

²⁶ Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, Defter nr. 584, sıra nr. 138, s. 290; Refet Yinanç, "Sivas Abideleri ve Vakıfları", *Vakıflar Dergisi*, Ankara 1991, XXII, 26-27, 40.

“*el-‘itâki*” lâkabına göre onun gulâm kökenli ve babasının adından da mühtedî olduğunu anlıyoruz.²⁷ Aynı kitabede Cemalüddin Ferruh’un ünvanı “*el-lala el-atabekü’l-melikî*”dir.²⁸ O, H. 634 (M. 1237) yılında II. Gıyâsüddin Keyhusrev tahta çıktığı sırada ve Eyyûbîlere karşı çıkılan Meyyâfârikîn seferine katılıp döndüğü H. 639 (M. 1241) yılında *lala* ve *üstâzü’d-dâr*,²⁹ H. 640 (M. 1242-3) yılında aynı yerde yaptırdığı *dârü’l-hadîs* ile türbe (*makbere*) kitabesinde ise sadece “*el-atabeg*” olarak zikredilmektedir.³⁰

II. Gıyasüddin Keyhusrev’in, oğlu II. İzzüddin Keykâvus’un *atabeg*liğine tayin ettiği Mübârizüddin Armağan-şah *üstâdü’d-dâr* ünvanını taşımaktaydı.³¹ Bu kayıttan onun daha önce Selçuklu sarayında bu memuriyette bulunduğu anlaşılmaktadır. Ancak onun görev süresi Cemalüddin Ferruh’unki ile aynı döneme rastlamaktadır. Bu durumda onun II. Gıyasüddin Keyhusrev’in tahta çıkışından bir süre sonra Cemalüddin Ferruh’un uhdesindeki bu göreve getirildiği, *atabeg* olunca da Cemalüddin Ferruh’un tekrar *üstâdü’d-dârlığa* tayin edildiği tahmin edilebilir. Sultan ondan Borgulu’da (Uluborlu) mahpus bulunan üvey kardeşleri Kılıç Arslan ile Rüknuddin’i öldürtmesini istemiş ise de o bu emri muhtemelen yerine getirmemiştir. Armağan-şah’ın daha sonra Babaî İsyanını (H. 637/M. 1240) bastırmak için görevlendirildiğini ve başarılı oldu ise de şehit olmaktan kurtulamadığını biliyoruz.³²

Aynı zamanda *emîr-i ârız* olan *Üstâzü’d-dâr* Nizâmüddin Ali b. İlmâş’ın da bir elçi heyetine katıldığını ve II. İzzüddin Keykâvus’un H. 654 (M. 1256)’te Konya’dan ayrılmak zorunda kalışından sonra, şehri korumak, çıkan karışıklıkları yatıştırmak ve Moğollara verilecek *tuzguyu*³³ (hediye) hazırlayabilmek için Moğol savaşından kurtulup Konya’ya geldi-

²⁷ İsmail Hakkı [Uzunçarşılı], *Anadolu Türk Tarihi Vesikalarından Tokad, Niksar, Zile, Turhal, Pazar, Amasya Vilâyet ve Kaza ve Nahiye Merkezlerindeki Kitabeler* [bundan sonra *Kitabeler*], İstanbul 1927, s. 100. Kitabe ve *dârüşşifâ* için ayrıca bkz. Yılmaz Önge, “Çankırı Darüşşifası”, *Vakıflar Dergisi*, Ankara 1962, V, 251-255; R. Yinanç, *a.g.m.*, s. 27.

²⁸ Bu iki ünvanın birlikte kullanılması Selçuklularda *lalalık* ile *atabeglik* arasındaki ilişkiyi tespit açısından önemlidir.

²⁹ İbn Bibî, *a.g.e.*, Tıpkıbasım, s. 464-465, 510; *a.g.e.*, trc, II, 19-20, 58.

³⁰ İsmail Hakkı [Uzunçarşılı], *Kitabeler*, s. 100.

³¹ İbn Bibî, *a.g.e.*, Tıpkıbasım, s. 473; *a.g.e.*, trc., II, 27-28.

³² Hayatı hakkında bkz. Osman Turan, “Selçuklu Devri Vakfiyeleri II. Mübârizeddin Er-Tokuş ve Vakfiyesi”, *Belleten*, Sayı 43, Ankara 1947, s. 420-423.

³³ “*Tuzgu*” için bkz. Erdoğan Merçil, “‘Tuzgu’ Kelimesi ve Selçuklu Devrinde Kullanılışı”, *Türklük Araştırmaları Dergisi*, Sayı 12, İstanbul 2002, s. 73-78.

ğini ve elinden geleni yaptığını görüyoruz.³⁴ Diğer *üstâdü'd-dâr* Emînüddin Yakut, II. İzzüddin Keykâvus taraftarıdır ve IV. Rüknüddin Kılıç Arslan sultan olduğu zaman Pervane Muînüddin Süleyman diğer Keykâvus taraftarı emirler ile birlikte onu da Moğol kumandanı Alıncak Noyan'a gönderip öldürtmüştür.³⁵ III. Gıyasüddin Keyhusrev H. 664 (M. 1266) yılında 6 yaşındayken tahta çıktığında aynı zamanda *üstâdü'd-dâr, mütevellî-yi evkaf-ı memâlik* ve *musâhib-i hazret* olduğu anlaşılan *Emîr-i dâd* Emînüddin İsfahanî ise ona bir çok hususta yardımcı olmuştur.³⁶

Türkiye Selçuklularında rastladığımız son *üstâdü'd-dâr* Sahib Ata Fahrüddin Ali'nin Sivas'ta yaptırdığı Gök Medresenin (Sahibiyye Medresesi) H. 678 (M. 1280) tarihli vakfiyesinde³⁷ zikredilen Bahâüddin'dir. Vakıf gelirlerinin sınırları verilirken bunların arasında *Üstâdü'd-dâr* Bahâüddin'in de bir mülkü bulunduğu görülmektedir. Ancak onun hakkındaki bilgimiz bundan ibarettir.

Görüldüğü gibi bu şahıslar hakkında kaynaklarda zikredilen bilgilerin büyük kısmı maalesef onların *üstâdü'd-dârlıklar*ını aydınlatacak durumda değildir. Özellikle saray memuriyetlerinin uygulamada sabit olmadığı, sultanın zaman zaman emirlerine başka geçici veya daimî görevler, dolayısıyla yeni ünvanlar verdiği görülmektedir. Aslında bu uygulama bütün bu düzensizliğine rağmen gulâm sisteminin esasını teşkil eden güven unsurunun önemini de ortaya koymaktadır.

Söz konusu olumsuzluklara rağmen Selçuklu sarayındaki *üstâdü'd-dâr* veya *üstâd-ı saray* hakkındaki bilgileri şöyle hülâsa etmek mümkündür: Bütün saray emirleri gibi gulâm sistemiyle yetişmiştir. Sarayda derece itibarıyla *hâcibü'l-hüccâb*dan sonra ikinci adamdır. Asıl görevi sarayın fırın, mutfak, ahır gibi bütün birimlerinin ihtiyaçlarını ve saray personelinin maaşlarını hazine gelirlerinden tahsis edilen bir kaynaktan karşılamaktır. Bir şehzadeye kız istemeye giderken götürülecek hediyeler, gidecek heyete onun tarafından teslim edilmekte veya Moğollara verilecek hediyeler onun tarafından hazırlanmaktadır. Asıl görevinin dışında elçilik, şehri korumak

³⁴ İbn Bîbî, *a.g.e.*, Tıpkıbasım, s. 566, 623; trc., II, 101, 148; İbn Bîbî, "Muhtasar Selçuk-nâme", *Ahbâr-ı Selâcika-i Rûm*, yay. Muhammed Cevad Meşkûr, Tahran 1350hş, s. 261; İbn Bîbî, *Anadolu Selçukî Devleti Tarihi*, trc. M. Nuri Gencosman, Ankara 1941, s. 259.

³⁵ İbn Bîbî, *a.g.e.*, Tıpkıbasım, s. 642; trc., II, 164; İbn Bîbî, "Muhtasar Selçuk-nâme", s. 299; İbn Bîbî, *Anadolu Selçukî Devleti Tarihi*, s. 269.

³⁶ Kerîmüddin Mahmud, *Müsâmeret ül-Ahbâr*, nşr. O. Turan, Ankara 1944, s. 88; *a.g.e.*, trc. M. Öztürk, Ankara 2000, s. 66-67.

³⁷ Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, Defter nr. 604, sıra nr. 90, s. 70.

ve çıkan karışıklıkları gidermek gibi geçici görevler üstlenebilmektedir. Yaptığı harcamalarda yolsuzlukları önlemek için Hârizmşahlarda olduğu gibi *dîvân-ı a'lâ* üyelerinin tasdiki gerekiyordu. Buna rağmen bulunduğu mevkiin maddî ve manevî gücünden faydalanarak diğer yüksek mevkilerdeki devlet ricali gibi servet sahibi, itibarlı ve nüfuzlu olabiliyor ve suistimal yapabiliyordu. Bununla birlikte bazılarının hayırsever olduğu ve vakıflar kurduğu da görülmektedir. Yine gulâm sisteminin güven unsurunun bir özelliği dolayısıyla yaygın olarak *el-hâzinü'l-hâss*, *emîr-i meclis*, *mütevellî-yi evkaf-ı memâlik*, *emîr-i dâd* veya *atabeg* gibi başka görevleri de birlikte yapabilmektedir. Ancak bu ünvanlardan bazılarının aktif görev ifade etmediği, daha önceki görevinden dolayı lâkap olarak taşınmaya devam etmekte olabileceği de gözardı edilmemelidir.

Bu memuriyet, Selçukluların çağdaşı olan Eyyûbîlerde³⁸ ve daha sonra gelişerek Memlûklerde³⁹ de aynı veya benzeri adlarla devam etmiştir.

Daha önce *emîr-i hares-emîr-i dâd*⁴⁰ ve burada da *wakîl-i hâss-üstâdü'd-dâr* hakkında yaptığımız incelemelerde görüldüğü gibi, Nizâmülmülk'ün *Siyâset-nâme*'sini veya benzeri eserleri diğer kaynaklarla analitik bir mukayesesini yapmadan kullanmanın, dolayısıyla devlet teşkilâtı ile ilgili ünvanları veya görevleri gelişigüzel ilgili devlete mal etmenin metodolojik açıdan yanlış bir yol olduğunu da burada belirtmeliyiz.

“ THE POST OF ‘WAKÎL-I KHÂSS’ AND ‘USTÂD AL-DÂR’ IN THE SELJUQ COURTS ”

Abstract

In most research studies the title “wakîl-i khâss” mentioned in Nizâm al-Mulk's *Siyâset-nâme* is often regarded as a post in the Seljuq court organization. Without referring to an analytical comparison. In fact, this title is unavailable in Seljuq sources and instead in Seljuqs and in some states following then, an officer, titled “ustâd al-dâr”, carries out that duty. However the information about this post given in the sources of the area is insufficient, this amîr, is known to be responsible for providing with the needs of the court as well as the payment made to the court staff from the court treasure.

Keywords

Ustâd al-dâr, ustâd-ı sarây, wakîl-i khâss, Seljuq court, Nizâm al-Mulk, Siyâset-nâme.

³⁸ Ramazan Şeşen, *Salâhaddin Eyyûbi ve Devri*, İstanbul 2000, s. 242.

³⁹ Kalkaşendî, *a.g.e.*, Kahire 1963, IV, 19-20; Taki-eddin Ahmed Makrizî, *a.g.e.*, s. 25-28, dn. 25; İsmail Yiğit, “Siyâsi - Dinî - Kültürel - Sosyal” *İslâm Tarihi Memlûkler (648-923/1250-1517)*, İstanbul 1991, s. 191; A. Levanoni, “Ustâdâr”, *EP*, X, 925a; İ. H. Uzunçarşılı, *Medhal*, s. 338-340, 342.

⁴⁰ Bkz. dipnot 2.

TÜRKİYE’DE MUHTARLIK TEŞKİLÂTININ KURULUŞU VE GELİŞİMİNE GENEL BİR BAKIŞ

*Ali AKYILDIZ**

ÖZET

Bu makalede, II. Mahmud döneminde yeniçeri ocağının ortadan kaldırılmasından sonra, İstanbul’da öncelikle doğum, ölüm, göç, nakil ve sair nüfus hareketlerini kontrol altına alıp güvenliği sağlamak amacıyla matuf olarak kurulan muhtarlık teşkilâtının tarihî gelişimi ele alınacaktır. İlk olarak 1829 yılında İstanbul’da kurulan bu teşkilât, uygulamadan olumlu neticeler alınması üzerine 1833’ten itibaren taşraya da yaygınlaştırıldı; ancak taşrada tatbiki plânlı ve programlı olmaktan ziyade fiilî durumun bir neticesi olarak ortaya çıktı. Öncelikle Kastamonu’da kurulan muhtarlık kurumu, taşrada âyanlığın yerine ikame edildi. Gördüğü görevler zamanla merkezde gerçekleştirilen bürokratik reformlara ve bunların taşraya yaygınlaştırılmasına paralel olarak bir genişleme ve değişim gösterdi. Bu birim, Osmanlı Devleti’nin ortadan kalkmasından sonra özellikle Arap coğrafyasında bir müddet daha varlığını sürdürdü. Cumhuriyet döneminde ise gördüğü vazifeler bir ara belediyelere devredildiyse de, işlerin bu şekilde yürümediği ortaya çıkınca tekrar görevlere iade edildi.

Anahtar Kelimeler

Muhtar, Muhtarlık, Kocabaşı, Köy/Mahalle İdaresi, Kâhya, Mürûr Tezkiresi.

“...Muhtarlar, memurîn-i mülkiyyenin derece derece mes’ul oldukları icraatın âlât-ı mahsusası hükmünde bulunduklarından...”

(14 Mayıs 1867/2 Mayıs 1283, A. MKT. MHM., 382/43).

Muhtarlık teşkilâtının tarihî gelişimini incelemeye geçmeden önce “muhtar” sözcüğünün Osmanlı literatüründe kullanıldığı alanların tespit edilmesi gerekir; zira kelimenin muhtarlık kurumunu niteleyen mânası diğer anlamlarını gölgede bırakmıştır. Oysa aşağıda izah edileceği üzere bu kelime daha önce farklı durumları nitelemek üzere kullanılırdı.

* Prof. Dr., Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü / akyildiz63@yahoo.com

Sözcük olarak seçilmiş anlamına gelen muhtar terimi, Osmanlı Devleti'nde muhtarlık teşkilâtı kurulmadan önce mahalle, köy ve kasabanın önde gelen, güvenilir kişilerini de nitelerdi. Nitekim Adalar nâibinin 6 Mart 1827 (7 Şaban 1242) tarihli bir yazısında geçen “Kartal kazası dâhilinde ber-vech-i bâlâ kura ve kasabanın *muhtar* ve mutemedlerinden mestûrû'l-esâmi kimesneler” şeklindeki ibare,¹ bu kelimenin ilgili mahallin seçkinleri için kullanıldığını gösterir. Bu konudaki bir diğer örnek de, yeniçeriliğin kaldırıldığı yıllara kadar iner. Yeniçerilik ismiyle bu kurumu çağrıştıran yeniçeri zabıtlığı, serdarlık, yeniçeri yoldaşlığı gibi ibarelerin artık kullanılmaması gerektiğine dair bütün ülkeye gönderilen emri aldıklarını ve gereğini yerine getirdiklerini hükümete bildiren Kazabad kazası erkânı² ve yine muhtarlık teşkilâtının kurulmasından önceki döneme ait olan tarihsiz bir belgede, Kocaeli Sancağı'na bağlı kazaların önde gelenleri kendilerini *muhtar* kelimesiyle tanımlamışlardı.³

Bu terim, ayrıca esnaf⁴ ve tüccar temsilcileri için de kullanılırdı. Avrupa, İran ve Hindistan'la ticaret yapan beratlı Hayriyye Tüccarları, İstanbul'da hükümet nezdinde kendilerini temsil etmek üzere aralarından iki kişiyi *tüccar muhtarı* olarak seçer ve bunlar suçları sabit olmadıkça azledilemezdi. Görevleri, Hayriyye Tüccarı arasına katılmak isteyen tüccarların, namuslu, dürüst, dindar ve doğru insanlar olup olmadıklarını araştırıp sonucu Hayriyye Tüccarı nazırına bildirmektir. Bu araştırmayı, kendileri gibi tüccarlar tarafından seçilen *tüccar şebenderi*yle birlikte yapar ve araştırmanın neticesinin olumlu olması durumunda ilgili tüccarın ismini, şöhretini ve memleketini gösterir mühürlü bir şahadetname hazırlayıp nazıra iletirlerdi. Nazırın arzı üzerine konuyu inceleyen hükümetin onayıyla beratı hazırlanan tüccar Hayriyye Tüccarı arasına kabul edilir ve hukukî prosedür tamamlanırdı.⁵

¹ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Hatt-ı Hümayun (HH), nr. 17923-A.

² 15 Temmuz 1826 (9 Zilhicce 1241), BOA, HH, nr. 17405-E.

³ BOA, HH, nr. 28377.

⁴ “Bundan akdem Enderun-i Hümayun'dan Etmekçiler Kethüdalılığıyla çerağ olan Mustafa Ağa vefat edip Habbazân esnafı *muhtarları ve kethüdaları olan Hacı Hasan Ağa*'dan hoşnut olduklarını ve onun kethüda nasbını istid'a eylediklerini... şöyle böyle oldu demeleri gibi bir gûna sekteden vikayeten *muhtarları olup hâlâ bi'l-vekâle kethüdaları olan* merkum Hacı Hasan'ın nasbı...” (BOA, HH, nr. 29886).

⁵ “...ehl-i İslâm tüccarı beyninde ibtida cümleinin inzımam-ı rey ve intihabıyla Dersaadet'imde bir nefer şebender ve *iki nefer muhtar* nasb ve tayin olunup bunların bir gûna cürm ve kabahatleri tahakkuk etmedikçe azl ve tebdil olunmamak üzere

Bu terim ayrıca Osmanlı diplomatiğinde çoğu kere dış ve bazen de iç yazışmalarda elkap olarak kullanılırdı. Nitekim Osmanlı padişahlarının Erdel kralı,⁶ İngiltere kraliçesi⁷ ve Venedik hükümdarıyla⁸ devlete tabi Eflak ve Boğdan voyvodalarına⁹ gönderdikleri nâme-i hümayun ve fermanlarda da bu elkabı kullandığını görüyoruz. Öte yandan *Fatih Kanunnamesi*'ne göre Divan'dan defterdara yazılacak yazılarda kullanılacak olan elkabın birisi de “*muhtârü'l-küberâ ve'l-mefâhir*”di.¹⁰ Görüldüğü üzere, muhtar terimi 1829'da kurulan söz konusu mülkî birime alem olmadan önce de Osmanlı literatüründe değişik durumları nitelemek amacıyla kullanılmaktaydı.

Mülkî bir birim olarak muhtarlık, Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasının ardından İstanbul'da sosyal yapıda meydana gelen sorunların çözülmesine ve güvenliğin sağlanmasına yardımcı olması amacıyla, bir ihtiyaç eseri olarak ortaya çıktı. Bilindiği gibi, yeniçeriler *kullukçu* veya *yasakçı* adıyla İstanbul'da ve taşrada mahalle ve semt güvenliğinin sağlanmasında önemli görevler üstlenirdi.¹¹ Yeniçeriliğin lağvıyla beraber söz konusu güvenliği temin eden birimler ortadan kalktığı gibi, İstanbul'un düzeni de kaosa dönüşmeye yüz tutmuştu. Zira Yeniçeri ve Bektaşî takibatı sosyal dengeleri bozduğu gibi, mahalle ve semtlere girip çıkan ve yerleşenlerin kontrolü de lâyıkiyle yerine getirilemedi. Bu ise, yeni sosyal sıkıntılara gebe bir ortam anlamını taşıyordu. II. Mahmud bu duruma bir çare olmak üzere

memuriyetlerini havi yedlerine başkaca emr-i âlî i'ta olunarak badehu sair yedleriyle berat-ı âlî istid'a edenlerin hâl ve keyfiyetleri evvel emirde onların marifetleriyle bi't-taharri fi nefsi'l-emr ehl-i ırz ve dindar ve beyne't-tüccar istikametle mücerrebü'l-etvâr olduğunu ihbar ve şahadet eyledikleri surette isim ve şöhet ve mahal ve memleket tasrihiyle verecekleri memhur şahadet-nameleri ve nazırlarının arzıyla ticaret-i mezkûreye mezuniyetlerini müş'ir yedlerine zikri âtî ticaret şerâiti derciyle berevât ve ikişer nefer hizmetkârlarına dahi başka başka evâmir-i şerîfem verilmesi ...” (3-11 Temmuz 1829/Evâil-i Muharrem 1245, İstanbul Müftülüğü Şer'îye Sicilleri Arşivi, İstanbul Kadılığ Mahkemesi, nr. 188, vr. 1a-7b).

⁶ “muhtârü'l-küberâi'l-fihâm fi milleti'l-Mesihîyye” (Mübahat S. Kütükoğlu, “Elkab”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 1995, XIII, 52).

⁷ “muhtârü'l-muvakkırâti'l-Mesihîyye” (M. S. Kütükoğlu, *a.g.m.*, s. 52).

⁸ “muhtarü'l-asl ve'n-nâdûs Venedik padişahı” (M. S. Kütükoğlu, *a.g.m.*, s. 53).

⁹ Eflâk ve Boğdan voyvodalarına padişahın gönderdiği fermanlarda şu elkap kullanılmaktaydı: “muhtârü'l-küberâi't-tâifeti'n-Nasraniyye Eflak/Boğdan Voyvodası...” (M. S. Kütükoğlu, *a.g.m.*, s. 52).

¹⁰ M. S. Kütükoğlu, *a.g.m.*, s. 51.

¹¹ Mücteba İlgürel, “Yeniçeriler”, *İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 1986, XIII, 388.

mahallelerde oturanlarla medrese ve hanlarda bulunanları tespit edip İstanbul'un sakinlerini kayıt altına almak amacıyla nüfus sayımına başladı. Ancak 1829 Edirne Anlaşması'yla sonuçlanan Osmanlı-Rus Savaşı ve iç karışıklıklar yüzünden bir ara inkıtaa uğrayan nüfus sayımı ancak 1831 yılında tamamlanabildi. Gerekçesi İstanbul'daki nüfus hareketlerini denetim altına alarak güvenliği sağlamaktı. Muhtarlık kurumu da bu güvenliği ve düzeni sağlama çabalarının ürünü olarak ortaya çıktı.

II. Mahmud, bu teşkilâtı ilk olarak 1829'da İstanbul ve Bilâd-ı Selâse'de (Üsküdar, Galata ve Eyüp) uyguladı. Amacı, yukarıda da izah edildiği gibi, İstanbul'a göçü kontrol etmek ve mahallelere giriş çıkışları denetim altına alarak emniyeti sağlamaktı. Muhtar sözcüğü her ne kadar seçilen kişi anlamında kullanılıyorsa da, aşağıda geniş şekilde tartışılacağı üzere, ilk muhtarlar atama yoluyla işbaşına getirildi.¹²

Muhtarlık teşkilâtının taşraya yaygınlaştırılması düşünülecek oluşturulmuş plânlı bir süreç değildi. Bu, biraz da olayların akışına göre kendiliğinden ortaya çıktı ve İstanbul dışında ilk olarak 1833'te Kastamonu'da kuruldu. Süreç şu şekilde gelişti: Kastamonu Sancağı'na bağlı Taşköprü'de âyan olan Hacı Ömer halka kötü davranır ve ahaliden fazla vergi toplar. Halk bunun üzerine mütesellim Dede Mustafa Ağa'ya gidip şikâyetçi olur ve âyanın muhasebesinin görülmesini ister. Mustafa Ağa'nın tahkikat için kendisini davet etmesi üzerine isyan eden Hacı Ömer neticede öldürülür. Mustafa Ağa, bunun üzerine onun yerine yeni âyan seçtirmeyip İstanbul'da tatbik edilegelen muhtarlık usûlünü Kastamonu Sancağı'nın merkezinde uygular ve her mahallede halk nezdinde saygınlığı olan, tecrübeli, namuslu, becerikli ve işbilir kimselerden seçtiği iki kişiyi *muhtar-ı evvel* ve *muhtar-ı sâni* ünvanlarıyla muhtar olarak tayin eder; uygulamadan çok memnun olan yörenin ileri gelenleri duydukları memnuniyeti düzenledikleri 67 imzalı ortak bir dilekçeyle (*mahzar*) hükümete bildirir. Mustafa Ağa ayrıca mahalle ileri gelenlerini birbirlerine, muhtarları mahalle sâkinlerine ve mahalle imamlarını da muhtarlara kefil eder ve bu durumu kaydettiği defterleri İstanbul'a gönderir. Bu kefalet uygulamasıyla, imamlar, muhtar da dahil mahalle halkının tamamına kefil olmuş oluyor¹³ ve taraflardan birinin yapacağı bir yolsuzluğa karşı kendi

¹² Ahmed Lütfi Efendi, *Tarih*, İstanbul 1291, II, 173.

¹³ BOA, HH, nr. 24029, A-B; 20 Aralık 1833 (7 Şaban 1249), *Takvim-i Vekayi*, nr. 73, s. 2-3. Mustafa Ağa, bu teşkilâtın sancağa bağlı olan Boyabad, Taşköprü, Sinop ve diğer kazalarda da uygulanacağını İstanbul'a bildirdi (BOA, HH, nr. 24029-H). Halk ve

aralarında otokontrolün kurulması amaçlanıyordu. Görüldüğü gibi, bu sistem II. Mahmud'un kaldırmak ve nüfuzunu yok etmek istediği âyanlığın yerine ikame edilmişti.

Kastamonu'daki uygulamayı ve halkın bundan memnun olduğunu haber alan II. Mahmud, bu teşkilâtın diğer bölgelere de yaygınlaştırılması için ülkenin her tarafına emirler gönderdi.¹⁴ Bunun üzerine muhtarlık 1833 yılından itibaren Ankara,¹⁵ Sivas¹⁶, Aydın¹⁷ ve Bursa¹⁸ gibi Anadolu şehirlerinde kurulmaya ve ülkenin diğer yöreleriyle Rumeli'ne¹⁹ doğru yaygınlaştırılmaya başlandı. Muhtarlık teşkilâtı oluşturulurken, taşradaki mahalle yapılanması da bu vesile ile yeniden gözden geçirilerek küçük ve birkaç haneden oluşan mahalleler birleştirildi ve mahalle sayısı azaltıldı.²⁰

mahallî yöneticiler Dede Mustafa Ağa'dan o kadar memnundu ki, Kastamonu Kadısı Mehmed İzzeddin Efendi, Mustafa Ağa'nın görev süresinin uzatılmasından dolayı hükümete bir teşekkür mektubu yazmıştı (BOA, HH, nr. 24029-C).

¹⁴ 5 Zilhicce 1249, *Takvim-i Vekayi*, nr. 81, s. 2-3. Sultan II. Mahmud, teşkilâtın Kastamonu'da uygulanmasından duyduğu memnuniyeti ve sistemin tüm ülkeye yaygınlaştırılması isteğini şu cümlelerle ifade ediyordu: "mütesellim-i mûmâileyhin bu vechile vâki olan hüsn-i hidmeti mücib-i mahzûziyyet-i âlî-i hazret-i zillullahi buyurulmuş ve iş'ar buyurulduğu üzere lâzım gelen mühürlerin hakkiyle irsali ve cevap-name-i sâmi-i mezkûrün ol-vechile tahriri hususlarına irade-i seniyye-i şâhâne taallük edip mamafih devletlü serasker paşa hazretleriyle bi'l-müzakere bu usûlün sırasıyla sair kaza ve kasabat ve kurada dahi icra ve tesis ve tahkimi muktezâ-yı emr ü ferman-ı mülûkânenen bulunmuş ve evrak-ı mezkûre leffen iade kılınmış olmağla..." (BOA, HH, nr. 24029).

¹⁵ BOA, HH, nr. 19281-C.

¹⁶ BOA, HH, nr. 19281-B; nr. 22313-H. Sivas'ta muhtarlığın kurulması ve muhtarların listesi için ayrıca bkz. Galip Eken, "Sivas Eyaletinde Muhtarlığın Tesisi ve Muhtarların Kimliğine Dair", *Türk Yurdu*, XIX-XX/148-149, Aralık 1999-Ocak 2000, s. 518-525.

¹⁷ BOA, HH, nr. 19281-A.

¹⁸ 5 Nisan 1834 (25 Zilkade 1249), BOA, HH, nr. 27865-A.

¹⁹ Silistre eyaletine bağlı müslüman köylere muhtarlar ve gayrimüslim köylere de kâhyalar atanmış ve gerekli mühürlerinin tanzim edilip gönderilmesi için muhtarların ve kâhyaların isimlerinin yazılı olduğu defterler İstanbul'a gönderilmiş; ancak bu defterin kaybolması üzerine yenisi düzenlenerek tekrar merkeze iletilmişti (3 Nisan 1836/16 Zilhicce 1251, BOA, HH, nr. 24235, A). Ayrıca bu sistem İnoç ve Evreşe (26 Ekim 1835/4 Receb 1251, HH, nr. 24234, A) ile Firecik ve Kızanlık'ta da uygulandı ve muhtarların isimlerinin yazılı olduğu defterler İstanbul'a gönderildi (8 Şubat 1836/20 Şevval 1251, BOA, HH, nr. 29521, A). Bu konuda örnekler çoğaltılabilir.

²⁰ Meselâ 1834 öncesinde, yani muhtarlık teşkilâtı kurulmadan önce Divriği'de 50'nin üzerinde mahalle mevcut iken, muhtarlığın tesisiyle beraber bu sayı 28'e indirildi. Tokat'ta da benzer bir uygulama yapıldı (Musa Çadırcı, "Türkiye'de Muhtarlık Teşkilâtının Kurulması Üzerine Bir İnceleme", *TTK Belleten*, XXXIV/135, (1970), s. 518-519).

Muhtarlar, 1830-31 nüfus sayımının ardından sancaklarda teşkil edilen defter nazırlıklarına ve nazırlıklar da İstanbul'da kurulan Ceride Nezareti'ne bağlıydı. Ancak idarî açıdan denetimleri nezarete değil, sancak mütesellimlerine aitti. Muhtardan şikâyetçi olan mahalle halkı, ileri gelenleri veya imamları vasıtasıyla onu mütesellime şikâyet edebilirdi.

Muhtar belirlendikten sonra prosedür şu şekilde işledi: seçilen muhtarların isimleri kadı tarafından deftere kaydedilir; bu defterler önce defter nazırına ve oradan da İstanbul'daki Ceride Nezareti'ne gönderilir; isimler padişahın onayından geçip Darphane'de adlarına mühürler kazdırıldıktan sonra mühürler muhtarlara iletilir ve süreç tamamlanırdı. Muhtarın mühürünü kaybetmesi köy veya mahallede işleri aksattığı gibi, yenisinin hazırlanması da o dönemin şartlarında yerine göre bir kaç ay alabiliyordu. Öte yandan bu durumda muhtar, ancak mühürün zâyi şeklini delilleriyle kadıya açıklayıp ondan ilâm aldıktan sonra yenisinin hazırlanması için tekrar İstanbul'a müracaat edebilirdi. Bundan dolayı mühürlerine dikkat etmeleri muhtarlara sıkı sıkıya tenbih edildi (18 Ekim 1836/7 Receb 1252).²¹ Ölen veya görevden alınan muhtarın mühürüyle muhtarlık tezkirelerinin ilgili kazanın defter nazırına teslim edilmesi nizamı gereğiydi.²²

Burada muhtarlığın kuruluşuyla ilgili önemli bir problemin tartışılması ve çözüme kavuşturulması gerekmektedir ki, sorun, bazı araştırmacıların muhtarların halkın oyuyla seçilerek işbaşına getirildiği yönündeki iddialarıdır. Muhtarlık hakkında müstakil bir makale yazan Musa Çadırcı, bu konuyu, “her mahallede halkın takdirini kazanmış, iş beceren ve söz söyleyebilen kimselerden seçim yolu ile muhtar-ı evvel ve muhtar-ı sâni adı ile iki muhtar seçtirmiştir” şeklinde ifade eder; ayrıca kaynak göstermeksizin bu seçimin “ittifak-ı ârâ”,²³ yani oy birliğiyle yapıldığını belirtir. Oysa bu iddiayı doğrulayacak verilere sahip değiliz. Muhtarların halkın seçimiyle iş başına getirildiği iddiası, muhtemelen ilgili metinlerde geçen “bi'l-intihab” ibaresinin yanlış yorumlanmasından kaynaklanmaktadır. Nitekim Dede Mustafa Ağa'nın merkeze gönderdiği yazıda bu husus, “nefs-i Kastamonu'nun her bir mahallesine mücerrebü'l-etrvâr kimesneler-

²¹ M. Çadırcı, *a.g.m.*, s. 413-415.

²² 21 Nisan 1835 (22 Zilhicce 1250), BOA, Cevdet, Dahiliye, nr. 5396.

²³ M. Çadırcı, *a.g.m.*, s. 410-413.

den *bi'l-intihab* muhtar-ı evvel ve sâni nâmıyla ikişer muhtar *nasb ve tayin ... ile...*²⁴ şeklinde geçer.

Halbuki bu ibarelerden ve burada geçen “bi'l-intihab” kelimesinden Mustafa Ağa'nın muhtarları seçtiği değil, güvenilir kişiler arasından kendisinin seçtiği sonucu çıkar. Öte yandan M. Çadırcı'nın makalesini dayandırdığı ve transkripsiyon metinlerini verdiği belgelerde de böyle bir seçimin yapıldığına dair her hangi bir işaret ve ima yoktur. Ankara Şer'iyeye Sicillinden aldığı 14 Mart 1834 (3 Zilkade 1249) tarihli belgede bu husus “kazalar mahallâtının beherine ehli ırz ve mücerrebü'l-etvâr kimesnelerden evvel ve sâni itibariyle Asitane-i saadet usulünce ikişer muhtar *nasb ve zikr* olduğu veçhile her biri küfelâya rabt olunarak” ve yine ek olarak verdiği 3 numaralı belgede geçen “her bir mahallât ve kuraya mücerreb-ülevâr kimesnelerden evvel ve sani itibariyle ikişer muhtar *nasb ve tayin olunarak*”²⁵ şeklindeki ifadeler de bizim kanaatimizi desteklemekte ve muhtarların “nasb ve tayin” olduğuna işaret etmektedir. Bu, en azından teşkilâtın kuruluş yılları için geçerli olan bir tespittir. Ancak şunu da belirtmekte yarar vardır ki, muhtarlar nasb ve tayin edilirken veya görevden alınırken, ilgili mahalle veya köyün halkının tercih ve yönelimlerinin de göz önünde bulundurulduğu ihtimali dikkatten uzak tutulmamalıdır. Nitekim bu yöndeki bir işarete teşkilâtın Tokat'ta kurulması sürecinde rastlıyoruz. Burada muhtarlar görevden alınırken veya boşalan yere yenisi tayin edilirken “ahali-yi mahallenin iltiması” göz ardı edilmemişti.²⁶

Muhtarların vazife ve sorumluluklarına gelince: mahalle veya köyde güvenliği sağlamak ve verginin tevzi ve toplanmasına yardımcı olmak muhtarların başlıca görevleriydi. Âsayişin temini, mahalleye gelip gidenleri denetim altında tutmakla mümkündü. Bu yüzden muhtarlar, gelenlerin dahilî pasaportlarını (*mürûr tezkiresi*) kontrol eder; tezkiresizleri veya tezkiresi kurallara uygun olmayanları geri gönderir; kanunlara uygun olarak yerleşmek isteyenlere yer gösterir; yeni gelene kefil bulur veya bizzat kefil olur; ismini mahalle defteriyle nüfus defterine kaydedip kendisine

²⁴ BOA, HH, nr. 24029-H. Çadırcı'nın neşrettiği Ek 1'deki belgede de hemen hemen aynı ifadeler mevcuttur (*a.g.m.*, s. 416). Yine başka bir belgede de bu konu, “medine-i Kastamonu mahallâtına *bi'l-intihab* evvel ve sâni nâmıyla ikişer muhtar nasb ve tayin olduğu...” şeklinde geçer (1 Mart 1834/19 Şevval 1249, BOA, HH, nr. 24029-D).

²⁵ M. Çadırcı, *a.g.m.*, s. 417-418.

²⁶ G. Eken, *a.g.m.*, s. 519-520.

bir kefaletname verir ve durumu defter nazırına iletir; doğan, ölen, başka yere göç eden veya gelenlerin kayıtlarını tutup günü gününe defter nazırına bildirir; ayrıca mahallenin gelir ve giderlerini bir deftere kaydederdi. En önemli vazifelerinden biri de, başka yere gitmek isteyenlere mahkemenin verdiği mürûr tezkirelerine temel teşkil etmek üzere şahsın eşkâlini, ana-baba adını, gitmek istediği yeri ve orada kalacağı süreyi belirtir bir “mühürlü pusula” vermektir. Mahkeme mürûr tezkiresini hazırlarken ayrıca defter nazırının da görüşünü alırdı. Bütün bu hususlar dikkate alındığında muhtarların görevinin kısaca, halkla hükümet arasındaki münasebetlerde aracı bir rol üstlenmek olduğu ifade edilebilir. Bu yüzden muhtarların güzel konuşan, çevresinde hatırı sayılır ve dürüst kişiler arasından seçilmesine özen gösterilirdi.²⁷

Muhtarlık, Müslüman köy ve mahallelerinde kurulmuştu. Gayrimüslimlerin yaşadığı yerlere ise, muhtarların gördüğü vazifeleri yerine getirmek üzere “bî-garaz olup mürtekip makulesinden olmayan” kişilerden *kâhyalar* atandı.²⁸ Her ne kadar *kâhyaların* atanmadığı ve gayrimüslim köy ve mahallelerinin eskiden olduğu gibi kocabaşılardan idare edildiği şeklinde iddialar varsa da,²⁹ belgeler, bunun aksini ve *kâhyaların* kısa bir dönem için de olsa atanmış olduğunu göstermektedir.³⁰ *Kâhyaların* kural-

²⁷ M. Çadırcı, *a.g.m.*, s. 413-414. Özellikle muhtarın mühürlü pusulası ve defter nazırının oluru olmaksızın mahkemelerin mürûr tezkiresi vermemesi taşra yöneticilerine sıkı sıkıya tenbih edildi (21 Nisan 1835/22 Zilhicce 1250, BOA, Cevdet, Dahiliye, nr. 5396).

²⁸ BOA, HH, nr. 19258-C.

²⁹ “Reâya mahallelerinden *kâhya* ve muhtar namıyla yine ikişer kişinin intihap olduğu iddiası doğru değildir. Eskiden beri olduğu gibi bu devirde de reâya mahalleleri Kocabaşılardan idare edilmiştir. Yeniden *kâhya* ve muhtar seçilmemiştir” (M. Çadırcı, *a.g.m.*, s. 411). Çadırcı, burada sadece gayrimüslim mahallelerine muhtar atanmadığı konusunda haklıdır. Bu, aşağıda da ifade edileceği gibi, çok daha sonraları gerçekleşecek ve kocabaşılıklar ve muhbirlikler muhtarlığa dönüştürülecektir.

Konuyu ele alan diğer bir araştırmacı olan İlber Ortaylı da, Çadırcı’nın kanaatini paylaşır ve II. Mahmud döneminde gayrimüslimlerin oturduğu mahalle ve köylerde idari açıdan her hangi bir değişiklik yapılmadığını ve eskiden olduğu gibi papaz ve kocabaşılardan bu görevi sürdürdüğünü belirtir (*Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840-1880)*, Ankara 2000, s. 109).

³⁰ 21 Nisan 1835 (22 Zilhicce 1250), Cevdet, Dahiliye, nr. 5396. “Kızanlık ve Gelibolu’ya tâbi Ferecik kazalarında dahi muhtarlar ve reaya üzerlerine *kâhyalar* nasb ve tayin kılındığını mübeyyin kazaeyn-i mezbureyn taraflarından vurûd eden ilâm ve defterlerin hülâsası...” (BOA, HH, nr. 29521). Aynı belgenin ekinde geçen “Ferecik kazasının mahallât ve kurası muhtarlarıyla reaya kocabaşılarının muhtarlık mühürleri

lara aykırı olarak bazı yolsuz işlere sapmaları neticesinde, hükümet, kendi cemaatleri arasında meydana gelen olumsuzlukları önlemeleri için Hahambaşını ve Patrikleri uyardı. Yaptıkları uygunsuzluklar arasında, kurallara aykırı olarak kayıtsız insanları mahallelerde barındırmak, bunları ve ölen veya firar edenleri yetkili mercilere bildirmemek, mahallede mevcut erkek nüfusun yaşlarını küçük gösterip hükümeti yanıltmak, sayılabılır. Bu yüzden söz konusu emirle, kâhyaların mahalle kayıtlarını tashih etmeleri ve kendilerinin ve Hahambaşı veya Patriklerinin mühürlerini taşıyan nüfus vukuat defterleriyle ölenlerin cizye evrakını her ayın birinde yetkili makamlara göndermeleri istendi. Eğer ölenlerin içinde eshama tasarruf eden veya çocuksuz vefat edip evi, yalısı, arsa veya dükkânı olanlar varsa, bu gibi şahısların isimlerinin üzerine söz konusu durumu belirtir bir açıklamanın yapılması ve bu kurallara uygun davranmayanların cezalandırılması öngörülüyordu.³¹

Bu olayın da gösterdiği gibi, sistemin uygulanması sanıldığı kadar kolay olmadı; muhtemelen eski idarecilerin ayak diremesi sonucu gayrimüslim mahalle/köyleri eskiden olduğu gibi kocabaşılar tarafından yönetilmeye devam etti ve hayli uzun sayılabilecek bir süre sonra, 1860'ta, Rumeli'de bulunan muhbir ve kocabaşılıklar muhtarlığa dönüştürüldü.³²

olmadığından..." şeklindeki ifade kâhya kelimesinin tam yerleşmemiş olduğunu ve her ne kadar yeni bir düzenleme yapıldıysa da, kocabaşı teriminin kullanılmaya devam ettiğini gösterir (8 Şubat 1836/20 Şevval 1251, BOA, HH, nr. 29521, A). "Silistre eyaletinin havi olduğu kazalarda olan ehl-i İslâm'a muhtarlar ve *reyaya kâhyalar nasb ve tayin olunmuş* ve icab eden mühürleri hakk ve irsali zımında esamî ve şöhretlerini mübeyyin defâtiri mukaddema gönderilmiş ise de zâyi olmuş olduğundan bu defa müceddeden iktiza eden defterler tanzim ve takdim olunmuş olduğu..." (3 Nisan 1836/16 Zilhicce 1251, BOA, HH, nr. 24235, A).

³¹ Başvurulan diğer bir yolsuz uygulama da, kâhyaların, ticaret veya bir iş takibi amacıyla taşradan İstanbul'a gelen bazı şahısları koruma altına alarak ve "mürûr tezkiresini zâyi etmiştir" diye gerçeğe aykırı ilmuhaberler düzenleyerek bu gibi şahısların İstanbul'da iskânlarını sağlamalarıydı.

Yeni sisteme göre gayrimüslim mahallelerinde düzen şu şekilde sağlanacaktı: Patrikler ve Hahambaşı, İstanbul'a gelip gitme veya bir mahalleden diğerine taşınma veya doğum ve ölüm gibi nüfus hareketlerini İstanbul'da İstanbul mahkemesine, Bilâd-ı Selâse'de (Üsküdar, Galata ve Eyüp) ilgili mahkeme memurlarına ve Seraskerliğin sorumlu olduğu alanda ise mahalle odalarına her ay bildirecekti. Bu vukuat cetvellerinin icmalleri her ayın birinci günü İstanbul mahkemesine kaydedildikten sonra Seraskerliğe gönderilecek ve buradan da bir jurnalle padişaha iletilecekti (BOA, HH, nr. 19258-C).

³² "Maliye Nezaret-i Celilesine,

Kuruluş yılları ve ilk dönemler için muhtarların kaç yıllığına göreve getirildikleri, yani görev sürelerinin ne olduğu konusu açık değildir. İncelediğimiz belgelerde bu hususla ilgili her hangi bir ipucuna rastlayamadık. Ancak altı seneye varan uzun süreler görev yapan muhtarların mevcudiyeti ve yeni muhtar tespitinde görevden almanın önemli bir yer tutması gibi veriler, haklarında şikâyet olmadığı ve mahallî yöneticilerle halk kendilerinden memnun olduğu sürece muhtarların görevde kaldıkları yönündeki ihtimali güçlendiriyor.³³ Görev süreleri konusunda tespit edilebilen ilk kanunî düzenleme, aşağıda izah edileceği gibi, 1864 Vilâyet Nizamnamesi olup bu nizamnameyle muhtarların görev süreleri bir yıl olarak belirlendi.

Muhtar ve kocabaşların gördükleri hizmetlerin karşılığı olarak bazı muafiyetleri vardı. Nitekim 22 Eylül 1840 tarihli bir belgeden, muhtar ve kocabaşların Tanzimat'a kadar vergiden muaf tutuldukları anlaşılıyor. Tanzimat'tan sonra diğer pek çok muafiyet kaldırıldığı gibi, muhassıllık sisteminin tesisiyle birlikte muhtar ve kocabaşlara da vergi verme mecburiyeti getirildi; buna mukabil, köylerinin büyüklüğüne göre, kendilerine senelik 30 ilâ azamî 1.000 kuruş arasında değişen oranlarda maaşlar bağlanması kararlaştırıldı.³⁴ Ancak maaş kararı bazı yörelerde kısa süreli de olsa uygulandıysa da,³⁵ bütçeye getirdiği muazzam yük gerekçe gösterilerek fazla sürdürülemedi. Bunun en önemli nedeni, muhassıllık

Müfâd-ı iş'ar-ı devletleri mâlûm-ı senâverî olmuştur. Rumeli tarafında umumen muhbir ve kocabaşlığın muhtarlık nâmına tahvili muktezâ-yı irade-i seniyyeden olmasıyla bu istenilen mühürlerin gönderilmesiyle beraber sâir mahallerden dahi defterleri celbolunarak lüzum görünecek mühürleri imâl ve hakk [ettirilmek] iktizayı hâl ve maslahattan bulunmuş olmağla..." (29 Ekim 1860/13 Rebiülâhîr 1277, BOA, Sadaret Mektubî Kalemi, Nezaret ve Devair [A. MKT. NZD], 328/98). Kocabaşlık hakkında ayrıca bkz. Özcan Mert, "XVIII. ve XIX. Yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Kocabaşlık Deyimi, Seçimleri ve Kocabaşlık İddiaları", *Prof. Dr. Hakkı Dursun Yıldız Armağanı*, İstanbul 1995, s. 401-407.

³³ Muhtarların görev süreleriyle ilgili bir kaç örnek için bkz. G. Eken, *a.g.m.*, s. 520-521.

³⁴ "...taşra karyeler muhtar ve kocabaşları bundan böyle Tanzimat-ı hayriyye iktizasınınca sair ahâlî misillü vergi verecekleri...". Tahsis edilmesi düşünülen maaş oranları şu şekildeydi: 40-50 haneli köylerin muhtar veya kocabaşısına senelik 60-70 kuruştan 100-150 kuruşa kadar; 200-300 haneli köylerinkine derece derece ennihayet 500 ve 800'den çok hanesi olan köylerinkine de 500 ile nihayet 1.000 kuruş. Bu maaşlar muhassıllık gelirlerinden ödenecekti (22 Eylül 1840/25 Receb 1256, BOA, Cevdet, Dahiliye, nr. 2196).

³⁵ Ayla Efe, *Muhassıllık Teşkilatı*, Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Eskişehir 2002, s. 91, 131.

malından muhtarlara tahsis edilecek maaşları belirleme yetkisinin muhassıllara bırakılmasıydı. Hâl böyle olunca bazı muhassıllar bu konuda aşırıya kaçarak yüksek maaşlar tahsis etmiş ve bu da bütçenin imkânlarını aşmıştı. Bu konuda yaptıkları diğer bir fâhiş uygulama da, muhassılların şehir ve kasaba merkezlerindeki mahalle muhtarlarıyla köylerin muhtar-ı sânilerine varıncaya kadar hepsine maaş bağlamalarıydı. Oysa kararda böyle bir hüküm yoktu ve sadece köylerin muhtar-ı evvel ve kocabaşlarına maaş bağlanmasını âmirdi. Bunun da gerekçesi, söz konusu görevlilerin, köyü ilgilendiren işler için zaman zaman uzak yerlere gitmek ve bazı harcamalar yapmak zorunda kalmaları olup bu giderleri karşılayabilmek için kendilerine senelik bir maaş bağlanması düşünölmüştü.³⁶ Ancak yukarıda da belirtildiği gibi, bu tasarı kısmen ve kısa süreli uygulandıysa da sürdürülemedi.

Tanzimat'ın yeniliklerinden birisi de memurlara işe başlariken yemin etme zorunluluğu getirilmesiydi. Nitekim Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nun ilânından bir kaç gün sonra bu yönde bir karar alındı. Meclis-i Vâlâ, bu karardan yaklaşık on yıl sonra mülkiye, ilmiye ve askeriye memurları için ayrı ayrı yemin metinleri oluşturdu. Bunlardan konumuzu ilgilendiren Mülkiye memurlarının edecekleri yeminin metni şu şekildeydi: "Pâdişahıma ve devlet-i aliyyelerine sadâkatten ayrılmayacağıma ve her nasıl nâm ve te'vil ile olur ise olsun rüşvet almayacağıma ve pâdişahımın ruhsat-ı seniyyesiyle kabulü mücâz olan hedâyâ-yı resmiyyeden başka memnû' olan hediyeyi kabul etmeyeceğime ve emvâl-ı mîriyyeyi irtikâb ve telef etmeyip ve hiç kimseye ettirmeyeceğime ve lüzum-ı hakikîsi tebeyyün etmedikçe hazine-i mîriyyeye masarîf vukuunu tecviz eylemeyeceğime ve icab-ı sa-

³⁶ Muhassıllar maaş kararını biraz yanlış değerlendirip muhtar ve kocabaşların önemli bir bölümüne senelik 500, 750 ve 1.000'er kuruş maaşlar bağladılar; ayrıca muhtar-ı sânilere de maaş tahsis ettiler. Böyle olunca da bütçeyi ağır bir yükün altına soktular ve muhassıllık gelirleri neredeyse söz konusu maaşlara yetmez hale geldi. Zira bu hesaba göre söz konusu maaşların toplamının 50-60.000 liraya (10.000-12.000 kese) ulaşacağı tahmin ediliyordu. Bazı muhassıllar ise maaş tahsisinde daha makul davranmışlardı. Bunun üzerine aşırı maaş tahsis edenlerin kararlarını gözden geçirmeleri ve maaş oranlarını yeniden düzenlemeleri istendi. Ayrıca daha önce maaş kapsamı dışında bırakılan 40-50'den daha aşağı sayıda haneye sahip olan küçük köy ve mahallelerin muhtar ve kocabaşlarına da yıllık 30-40'ar kuruş maaş bağlanarak gönüllülerinin alınması tasarlandı (22 Eylül 1840/25 Receb 1256, BOA, Cevdet, Dahiliye, nr. 2196). Bu kararın üzerinden bir yıl geçmesine rağmen aynı mealde başka bir emrin yazılmış olması bu konuda fazla bir ilerleme olmadığını göstermektedir (27 Eylül 1841/11 Şaban 1257, BOA, Cevdet, Dahiliye, nr. 12783).

hihi olmadıkça mücerred riayet-i hâtıra mebnî memur istihdamına lüzum göstermeyeceğime". Sultan Abdülmecid, memurlara ve devlet adamlarına örnek olması için ilk önce kendisi Kur'an-ı Kerim üzerine yemin etti (11 Aralık 1849/25 Muharrem 1266).³⁷ Bu karar taşra memurları için de geçerliydi. Ancak muhtarlar yemin etme zorunluluğunun getirilmesi bu düzenlemeden yaklaşık iki sene sonraya tekabül eder. Nitekim 28 Aralık 1851 (4 Rebiülevvel 1268) tarihinde taşraya gönderilen bir emirle, muhtarlar da söz konusu karar kapsamına alındı.³⁸

Osmanlı taşra yönetiminde dönüm noktalarından birini teşkil eden 1864 Vilâyet Nizamnamesi, taşradaki en küçük mülkî birim olan köy ve mahalle idaresi üzerinde de bazı radikal değişikliklere yol açtı. Nitekim ihtiyar meclisi, köy/mahalle idaresindeki yerini ilk defa bu düzenlemeyle aldı. Nizamname, müslim ve gayrimüslimlerin beraberce yaşadığı köylerde, her cemaatin kendi muhtarını ve ihtiyar heyetini seçmesini öngörüyordu. İmamlar ve gayrimüslimlerin ruhanî liderleri kendi ihtiyar heyetlerinin doğal üyesi olup meclisin üye sayısı 3 ila 12 arasında değişebilirdi. Meclisin görevi, cemaat üyeleri arasındaki ufak tefek anlaşmazlıkları çözmek, cemaatlerine düşen vergiyi kişilere paylaştırıp toplanmasına ve köyün temizliğine nezaret etmek, muhtarı denetlemek ve gerekirse kaymakama şikâyet edip azlini istemektir. Farklı cemaatlere mensup kişiler arasında çıkan anlaşmazlıkların veya köyün altyapı sorunlarının, iki tarafın meclislerinden müteşekkil karma bir meclis (6-10 kişi) vasıtasıyla barışçı yoldan çözülmesi öngörülüyordu. İki tarafın eşit üyeyle temsil edileceği bu meclise muhtarların en yaşlısının başkanlık etmesi; bir köydeki bir cemaatin hane sayısı eğer yirminin altında ise bu cemaatin tek muhtarının olması; seçilen muhtarların isimlerinin kaza kaymakamına bildirilip onun onayıyla atanması; ayrıca muhtarlar görevlerini belirtir bir talimatın verilmesi ve mensup olduğu cemaatinin malî konularda muhtarlarına kefil olması, nizamnamenin hükümleri cümlesindedir. Bu ifadelerden Osmanlı yönetiminin bu yeni nizamnameyle köyleri cemaat esasına göre teşkilâtlandığı anlaşılmaktadır.

Vergi toplanması, beledî hizmetler, çeşme, okul ve mabetlerin bakım ve onarımı, bekçi ve korucu gibi köyü korumakla görevli kişilerin idaresi,

³⁷ Geniş bilgi için bkz. Ali Akyıldız, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilâtında Reform*, Eren Yayınevi, İstanbul 1993, s. 58.

³⁸ 14 Ocak 1852 (21 Rebiülevvel 1268), BOA, Sadaret Mektubî Kalemi, Umum Vilâyât (A. MKT. UM), 91/63.

devletin resmî tebliğlerinin halka duyurulması, nüfus kayıtlarının tutulması ve veraset davalarında mahkemelere yardımcı olunması muhtarların göreviydi. Daha açık ve özlü bir ifadeyle muhtarlar köylerde “hükümetin vâsıta-i icraiyyesi” idi.³⁹ Bu görevlerden özellikle verginin toplanması hususunda muhtar ve kocabaşların zaman zaman yolsuzluklara saptığı görülüyor. Yolsuzluk konusunda yapılan başlıca şikâyetler, masraflarını halka yüklemeleri, fazla para toplayıp halkı zarara uğratmaları veya bu fazlaya el koymalarıydı.⁴⁰ Bunu kolaylıkla ve farketmeksizin yapabilmelerinin en önemli nedeni, muhtarların topladıkları vergi karşılığında köylüye herhangi bir makbuz vermemesi ve hükümetin muhtarların beyanını esas almasıydı. Böylece köylünün elinde vergisini ödediğini veya ödediği verginin miktarını gösteren bir belge olmadığından muhtarlar söz konusu yolsuzluklarını her hangi bir engele rastlamaksızın sürdürebilmekteydi.⁴¹

³⁹ “Vilâyet Nizamnamesi”, *Düstûr*, İstanbul 1289, I. Tertip, I, 618-619; İ. Ortaylı, *a.g.e.*, s. 112-113. Vilâyet Nizamnamesi'yle görev ve sorumlulukları daha da belirginleşen muhtarlara verilmek üzere vazifelerinin sınırlarını belirten bir talimatname hazırlandı. Bu talimatın Edirne vilâyeti matbaasında Türkçe, Rumca ve Bulgarca olmak üzere üç dilde bastırılarak bölgedeki muhtarlara dağıtılması kararlaştırıldı (14 Mayıs 1867/2 Mayıs 1283, BOA, Sadaret Mektubî Kalemî, Mühimme [A. MKT. MHM.], 382/43).

Öte yandan neşrinin üzerinden yaklaşık 21 yıl geçmiş olmasına rağmen, Aydın vilâyetine bağlı olan İzmir şehriyle Manisa kasabasında nizamnamenin öngördüğü düzenlemeler yapılamamış ve muhtarlıklarla ihtiyar heyetleri teşkil edilememiştir. Başka bir vesile ile nizamnamenin uygulanmadığı ortaya çıkınca, buralarda da mahalleler yeniden düzenlenerek muhtarlıklar ve ihtiyar heyetleri oluşturuldu (19 Nisan 1888/7 Nisan 1304, BOA, Dahiliye Nezareti Evrakı, Mektubî Kalemî [DH. MKT], 1502/56).

⁴⁰ Bazı köy ve kasabalarda verginin dışında halktan “masarî”, yani giderler başlığı altında paralar topluyor; hatta vergiden önce bu paraları tahsil ediyor; ödeyemeyecek durumda olan fakirlerin eşyalarını düşük ücretle kendileri satın alıp türlü yolsuzluklara tevessüle kadar işi vardiıyorlardı (27 Aralık 1861/24 Cemaziyelahir 1278, BOA, A. MKT. UM, 527/94). Yine İzvornik Sancağı'nda benzer bir yolsuzluk için bkz. 7 Ocak 1862 (5 Receb 1278), BOA, A. MKT. UM, 530/67.

⁴¹ “parayı veren mükellefin elinde, verdiği ispat edecek bir şey yoktur. Muhtar aldığı deftere yazmaz veyahut noksan yazar ise aksini ispat edecek bir delil bulunamaz. Paraları muhtar zimmetine geçirir, kendisi gaybubet veya vefat eyler ise, bu nizam mucebince vergi bakıyyesi yine ahaliden tahsil edilir. İşte umûr-ı mâliyyede en büyük zulüm budur. Bu sebeplerle çok sürmemiş, her tarafta feryatlar ayyuka çıkmış, ve bu mukarreratın kifayetsizliği, adaletsizliği anlaşılıyor...” (Abdurrahman Vefik, *Te-kâlif Kavaidi*, İstanbul 1330, II, 66).

Daha sonra yapılan bazı düzenlemeler ve çıkarılan nizamnamelerle bu sorunlara çözüm bulunmaya çalışıldı. Nitekim, vergi dışında, halktan câmi, kilise ve köy gideri veya *ihtiyat akçesi* adı altında para toplanması kesinlikle yasaklandı; ayrıca vergi mükelleflerine verilmek üzere, ödedikleri verginin miktarını belirtir renkli, 1 ve 5 kuruşluk *eda tezkireleri* hazırlandı. Muhtarlar vergiyi tahsil ettiklerinde bu tezkirelerin arkasını mühürleyip vergi mükellefine verecek; ayrıca topladıkları paraları kendi yanlarında alıkoyamayacak ve vergi mazbatalarına işleyerek kaza sandığına yatıracaktı. Böylece eda tezkireleriyle kaza sandığına teslim makbuzları mukabele edildiğinde muhtarların yolsuzluk yapıp yapmadıkları denetlenebilecek ve muhtar ve diğer görevlilerin halkı zarara uğratmaları önlenilebilecekti.⁴² Tahsilât işinde görev aldıkları için ortaya çıkan bu gibi yolsuz uygulamaları, 1877’de Meclis-i Mebusan’da gerçekleştirilen Vilâyet Kanunu görüşmeleri esnasında da mebuslar tarafından dile getirildi.⁴³ Muhtarların yapmış olduğu diğer bir yolsuzluk da, yanlış bilgileri içeren ilmuhaberler düzenleyerek hükümeti yanıltmalarıydı.⁴⁴

Hükümet suçu sabit görülen muhtarları doğrudan veya ihtiyar meclisinin isteği üzerine görevden alabilirdi. 1864 Vilâyet Nizamnamesi, muhtar ve ihtiyar meclisi seçimlerinin yılda bir kere yapılmasını öngörüyorsa da, bunun gerçekleştirilebildiğini iddia etmek güçtür. Öte yandan muhtarın veya bir ihtiyar heyeti üyesinin görevden alınması veya ölmesi durumunda, söz konusu bir yıllık süre beklenmeksizin olağanüstü seçim yapılarak yerine yenisi seçilirdi. Muhtarlık ve ihtiyar meclisi seçimlerinde oy kullanabilmek için, yıllık asgarî 50 kuruş vergi vermek, Osmanlı uyruklu ve erkek olmak ve 18 yaşını doldurmak; seçilebilmek için ise, yine Osmanlı uyruklu ve erkek olmak, 30 yaşını doldurmak ve senede en az 100 kuruş vergi vermek gerekiyordu.⁴⁵ Bu son şart uygulamada sorun oldu; zira bazı yerlerde 100 kuruş vergi veren mükellef çıkmadı. Bunun üzerine muhtarların, en çok vergi verenler arasından seçilmesi şeklinde bir ara

⁴² Ancak bütün bu düzenlemeler de tahsilât ve vergi konusundaki karışıklığa ve haksızlıklara çözüm olamadı (A. Vefik, *a.g.e.*, II, 67-70).

⁴³ İ. Ortaylı, *a.g.e.*, s. 115.

⁴⁴ BOA, Zaptiye Nezareti Evrakı (ZB), 59/10, lef 3.

⁴⁵ “Vilâyet Nizamnamesi”, s. 619-620; İ. Ortaylı, *a.g.e.*, s. 113.

çözüm bulundu.⁴⁶ Görüldüğü gibi seçme ve seçilebilme hakkını elde edebilmek için belli bir iktisadî güce sahip olmak şarttı.⁴⁷ Öte yandan altı ayda bir vergi kâtipleri vasıtasıyla görülmesi gereken muhtarların hesapları, çoğu kere yıllarca kontrol edilemedi. Böyle olunca da, bir kere seçilen muhtar bazen değişmeksizin senelerce görevini sürdürebiliyor; ayrıca hesapları incelenmediğinden dolayı halktan tahsil etmiş oldukları vergi gelirleri, uzun süre zimmetlerinde kalabiliyor ve bu da devleti zarara uğrattıyordu.⁴⁸

Muhtar ve ihtiyar heyeti seçimleri yapıldıktan sonra seçim sonuçları, altında köyün ileri gelenlerinin mühürlerinin bulunduğu bir mazbatayla arz edilirdi. Nizamnamede öngörüldüğü gibi, mazbatada imzası bulunanlar seçtiklerine kefil olur ve bunlardan birisi hazineye ait gelirlere zimmetine para geçirir veya her hangi bir yolsuzluğa sarparsa, devletin zararını ödeyeceklerini taahhüt ederdi.⁴⁹ Devlet bu yöntemle seçilen kişileri mahallî güçlerle denetim altına almak istiyordu. Bu nizamname önce pilot bölge olarak Midhat Paşa tarafından Tuna Vilâyeti'nde uygulandıktan sonra yavaş yavaş ülkenin diğer bölgelerine doğru yaygınlaştırıldı.

21 Ocak 1871 (9 Kânunisânî 1286) tarihli *İdare-i Umumiyye-i Vilâyât Nizamnamesi*'nin en önemli yeniliği, muhtar ve ihtiyar meclislerinin üzerinde kontrol ve nezaret yetkisi olan nahiye müdürlerini getirmiş olmasıdır. Dolayısıyla, muhtarlar, artık devletle iletişimini kaza yöneticisi yerine, köy ile kaza idareleri arasında bir ara birim olarak yerini alan nahiye müdürü vasıtasıyla gerçekleştirecekti. Nahiye müdürünün bunun dışında

⁴⁶ 5 Haziran 1910 (23 Mayıs 1326), BOA, Dahiliye Nezareti, Muhaberat-ı Umumiyye İdaresi (DH. MUI), 101/12.

⁴⁷ Muhtarların köy veya mahallenin zenginleri ve hatırı sayılır kişileri arasından seçilmesi, muhtarlık teşkilâtının ilk kurulduğu yıllardan beri gözetilen bir uygulamaydı. Nitekim teşkilâtın taşrada ilk kurulduğu yerlerden biri olan Sivas eyaletinde muhtarlar seçilirken bu özelliğin göz önünde bulundurulduğu anlaşılmaktadır (G. Eken, *a.g.m.*, s. 522-523).

⁴⁸ “Muhtarların her altı ayda bir defa vergi ketebesini marifetiyle hesaplarının görülmesi müttehez olan usûl icabından olduğu halde hesabâtı müddet-i medîde rûyet edilmekte ve muhtarların her sene teccid edilmeleri nizam iktizasından iken bunlar senelerce muhtarlıkta kalmakta olarak bu suretle hesapları görülmeyen muhtarın borçları için ahalinin mesul tutulmaları muvâfık-ı ma'delet olamayacağından...” (30 Ağustos 1899/18 Ağustos 1315, BOA, Dahiliye Nezareti, Tesri-i Muamelât ve Islahat Komisyonu [DH. TMIK. S], 27/71, lef 1).

⁴⁹ BOA, Yıldız Perakende Evrakı, Umum Vilâyât (Y. PRK. UM), 57/113.

köyle alâkalı idarî ve inzibatî bazı yükümlülükleri de vardı. Mülkî yükümlülükleri, hükümetin tebliğ ve emirleriyle kanun ve nizamları muhtarlarca duyurmak, doğum, ölüm ve veraset konularında muhtarların yaptıkları tahkikatı ve muhtarlarla ihtiyar heyetleri seçimlerini denetleyip kazaya bildirmek; muhtarlar ve ihtiyar heyetleriyle vergi tahsilâtı hususlarında halkın yaptığı şikâyetleri tahkik ve teftiş edip kaymakama rapor etmek; güvenlikle ilgili görevleri, cinayet hadiselerinde ilk incelemeyi yapıp kazaya bildirmek; malî yükümlülükleri ise, köyün hissesine düşen vergiyi belirtir tevzi pusulalarını köy muhtarlarına taksim edip bu vergilerin toplanmasına nezaret etmekten ibaretti. Ancak nahiye müdürlerinin ihtiyar heyetlerinin görev alanlarına müdahale yetkisi yoktu.

Bu nizamname muhtarların konumunda ve görevlerinde fazla bir değişiklik getirmiyor. Mutad görevlerini yerine getirirken yukarıda da ifade edildiği gibi, kaza idarecisi yerine artık nahiye müdürüne karşı sorumludular. Muhtarlar, ihtiyar heyetlerinin seçtiği bekçi ve korucu gibi köyün güvenliğinden sorumlu olan görevlilere de nezaret ederdi.⁵⁰

26 Mart 1913 tarihinde çıkarılan *İdare-i Umumiyye-i Vilâyât Kanun-ı Muvakkati*'yle 1864 ve 1871 tarihli nizamnameler yürürlükten kaldırıldı. Ancak işin garip yönü, yeni kanunun köy ve mahalle idaresiyle ilgili herhangi bir hüküm ihtiva etmemesiydi.⁵¹ Diğer bir ifadeyle, muhtarlık ve ihtiyar heyetleri, söz konusu geçici kanunla hukukî olarak lağvedilmelerine rağmen, hukuksuz ve fiilî olarak görevlerini sürdürdü. Hatta, bazı yerlerde muhtar ve meclis seçimleri lağvedilen 1864 Vilâyet Nizamnamesi hükümlerine istinaden yapılmaya devam edildi. Dahiliye Nezareti söz konusu hukukî boşluğu doldurmak amacıyla, bir ara muhtar ve ihtiyar heyeti seçimlerinde kullanılmak amacıyla İstanbul için hazırlanmış olan talimatı bütün vilâyetlere göndererek muhtar ve ihtiyar heyeti seçimlerinin bu talimata uygun olarak yapılmasını istedi. Talimata göre, seçmen olabilmek için Osmanlı uyruklu ve 20 yaşını doldurmuş, cinayet veya şeref ve haysiyete dokunur suçlardan dolayı mahkûm olmamış ve vergisini ödemiş olmak; seçilebilmek için ise, bunlara ilâveten Türkçe'yi okuyup yazmak şartları aranmakta; seçilen muhtar ve ihtiyar heyeti, o mahallin en yüksek mülkî âmirinin onayıyla atanmaktaydı. Görevleri de önceki ni-

⁵⁰ "İdare-i Umumiyye-i Vilâyât Nizamnamesi", *Düstur*, I. Tertip, İstanbul 1289, I, 636-639.

⁵¹ "İdare-i Umumiyye-i Vilâyât Kanun-ı Muvakkati", *Düstur*, II. Tertip, İstanbul 1332, V, 186-216.

zamnamelerde belirlenenlerden oldukça farklı olup mebus seçimi, askerlik, tapu ve nüfus gibi muhtelif konulardaki muamelelere esas olacak ilmuhaberleri düzenlemektir.⁵²

Muhtar ve ihtiyar heyetleri böylece her hangi bir kanunî dayanağı olmaksızın Türkiye Cumhuriyeti'ne intikal etti ve 1934 yılına kadar da bu şekilde görevlerini sürdürdü. 10 Haziran 1933'te kabul edilen ve 1 Ocak 1934'ten itibaren yürürlüğe giren *Belediye Teşkilâtı Olan Yerlerde Muhtar ve İhtiyar Heyetlerinin Lağvı*'nı öngören 2295 numaralı kanunla, görevlerinin önemli bir bölümü belediyelere devredildi.⁵³ Ancak uygulamada bazı sorunların ortaya çıkması neticesinde 10 Nisan 1944 tarihli ve 4541 sayılı *Şehir ve Kasabalarda Mahalle Muhtar ve İhtiyar Heyetleri Teşkiline Dair Kanun*'la muhtarlık ve muhtarın başkanlığı altında olan ihtiyar heyetleri tekrar oluşturuldu. Yakınlık veya büyüklükleri göz önünde bulundurulacak birkaç mahallenin bir muhtar ve ihtiyar heyetine bağlı olarak idaresi veya yine büyüklüğüne ve iş hacmine göre bir mahallede birden fazla muhtar ve ihtiyar heyetinin olup olmaması ilgili belediye meclisinin kararına bırakıldı.

Yeni kanuna göre muhtara köy işlerinde yardımcı olacak ihtiyar heyetleri dört asıl ve dört de yedek üyeden müteşekkildi. Muhtar ve ihtiyar heyeti dört yıllık bir süre için mahalle halkı tarafından seçilirdi. Seçmen olabilmek için Türk olmak, en azından 6 aydan beri mahallede ikamet etmek, 18 yaşını tamamlamış olmak, hırsızlık, kaçakçılık, dolandırıcılık, sahtekârlık ve sair yüz kızartıcı suçların birinden veya ağır hapis cezasıyla mahkûm ve kamu hizmetinden mahrum edilmemiş olmak şarttı. Muhtar veya ihtiyar heyetine seçilebilmek için ise, bunlara ilâve olarak 25 yaşını tamamlamış olmak, seçimden en az bir yıl önceden beri o mahallede oturmak ve Türkçe okuyup yazmak şartları aranmaktaydı. Görevdeyken söz konusu şartlardan birisine hâlel getirecek bir davranış içine giren muhtar veya ihtiyar heyeti üyesinin muhtarlığı veya üyeliği düşerdi. Askerler, subaylar, askerî memurlar ve polisler seçimlerde oy kullanamaz; milletvekilleri, vilâyet meclisi üyeleri, askerler, subaylar, hâkimler ve memurlar muhtarlığa ve ihtiyar heyeti üyeliğine aday olamazlardı.

⁵² Sıddık Tümerkan, *Türkiye'de Belediyeler (Tarihî Gelişimi ve Bugünkü Durumu)*, İstanbul 1946, s. 372-373.

⁵³ Daha sonra hazırlanan bir tüzükle muhtar ve ihtiyar heyetlerinin görevlerinden olup belediyeye aktarılan vazife ve yetkiler ayrıntılı bir şekilde tespit edildi (S. Tümerkan, *a.g.e.*, s. 273-376).

Vali veya kaymakam görevini kötüye kullanan muhtar veya ihtiyar heyetini yazılı olarak ikaz eder; uyarıya rağmen aynı davranışı sürerse, işten el çektirirdi. Muhtarların görevleri ve seçim şekli kanunda gayet teferruatlı olarak tespit edilmesine rağmen, burada bu ayrıntıya girilmeyecektir. Ancak seçimlerde eşit oy alma durumunda uygulanacak kural, dönemin hâkim zihniyetini yansıtmaması bakımından ilginç olabilir. Muhtar veya ihtiyar heyeti üyelerinin eşit oy alması durumunda kazananı belirlemek üzere adaylardan evli olan; iki adayın da evli olması durumunda yaşı büyük olan; yaşların da eşit olması hâlinde çocuğu çok olan tercih edilir; çocuk sayısının da eşit olması durumunda ise kazanan kurayla belirlenirdi. Seçim sonuçları vilâyete bağlı yerlerde valinin, ilçelerde ise kaymakamın onayıyla kesinleşirdi. Kanuna göre muhtar veya ihtiyar heyetleri yaptıkları hizmet karşılığında iş sahiplerinden vilâyet idare heyetinin belirleyeceği bir miktar harç almak ve bunu düzenledikleri belgenin üzerine not düşmek durumundaydı. Tahsil edilen harç muhtarlara ait olup muhtarlık binasının kira, ısıtma ve aydınlatma ücretleriyle diğer giderleri bu harçlardan karşılanırdı.⁵⁴

Hükümetin kabul ettiği 29 Ağustos 1977 tarihli ve 2108 sayılı *Muhtar Ödenek ve Sosyal Güvenlik Yasası*'yla, İl Özel İdareleri vasıtasıyla verilmek kaydıyla muhtarlara aylık bir ödenek tahsis edildi; ayrıca her hangi bir sosyal güvenlik kurumuna bağlı olmayan muhtarlar da Bağ-Kur kapsamına alındı. Böylece hem sabit bir gelire sahip ve hem de sosyal güvenlik şemsiyesine dahil oldular. Öte yandan yukarıda söz konusu edilen hizmetlerden almakta oldukları harçları yine tahsile devam ettiler, ancak bir farkla. Artık harç pulu karşılığı tahsil edecekleri harç bedellerini mal sandıklarına yatıracaklar ve bu paranın %25'i kendilerine pirim olarak geri ödenecekti.⁵⁵

Bu şekilde günümüze kadar gelen muhtarlık ve ihtiyar heyetlerinden oluşan köy/mahalle teşkilâtı, Osmanlı Devleti'nin dağılmasından sonra özellikle Suriye, Ürdün Filistin gibi Arapların meskûn olduğu bölgelerde uzun sayılabilecek bir müddet daha varlığını sürdürdü.⁵⁶

⁵⁴ Mahalle veya köy bekçileri, görevlerini yaparken muhtar ve ihtiyar heyetine yardım etmekle yükümlüydü (*Düstur*, III. Tertip, Ankara 1944, XXV, 227-234).

⁵⁵ *Düstur*, V. Tertip, Ankara 1977, XVI/2, 2456-2457.

⁵⁶ C. V. Findley, "Mukhtar", *Encyclopaedia of Islam*, Leiden 1993, VII, 520.

S o n u ç

Netice olarak başlıktan da anlaşılacağı gibi, bu kısa ve konuya giriş mahiyetindeki makalede, Osmanlı-Türk idarî teşkilâtlanmasının en küçük mülkî birimini oluşturan muhtarlığın kuruluş ve gelişme süreci ana hatlarıyla ele alındı; özellikle kurulma aşamalarında muhtarlık teşkilâtıyla ilgili bilinmeyen bazı hususlar belgelerin ışığında açıklığa kavuşturulmaya çalışıldı. Bunlardan birisi, gayrimüslim mahalle ve köylerinde muhtarların gördüğü işleri yerine getirmek üzere, yaygın kanaatin aksine, *kâhyaların* kısa bir süre için de olsa atandığının ortaya çıkmasıdır. Bu kısa uygulamanın ardından, yaklaşık otuz yıla yakın bir süre gayrimüslim köylerini yeniden kocabaşların yönettiğini görüyoruz. 1860'da kocabaşlık namı muhtarlığa dönüştürüldü ve bundan sonra hem müslim ve hem de gayrimüslim köy idarecilerine muhtar tesmiye edildi. Makalenin getirdiği diğer bir yenilik de, Tanzimat'ın ilânına kadar muhtar ve kocabaşların gördükleri işlerin mukabili olarak vergiden muaf tutulmuş olduklarının tespitidir. Tanzimat'la beraber söz konusu muafiyetleri kaldırılınca, sadece köylerin muhtar ve kocabaşlarına köylerinin büyüklüğüne göre yıllık maaşlar bağlanması düşünüldü; hatta bu tasarı kısa bir süre için de olsa tatbik edildi. Ancak muhassılların yüksek maaşlar bağlaması ve bunun neticesinde maaş yekûnünün bütçe imkânlarını aşması yüzünden bu uygulamadan vazgeçildi. Öte yandan konu hakkında yazan araştırmacıların hemen hemen müttefik oldukları bir husus olan muhtarların halkın seçimiyle işbaşına getirildikleri şeklindeki tartışmasız bilginin de doğru olmadığı bu çalışmayla ortaya çıktı. Muhtarlar belirlenirken halkın görüş ve yönelimleri tabii ki göz önünde bulundurulurdu; bu tahmin edilebilir. Ancak bu durum yukarıda da açıklandığı üzere, onların seçilerek işbaşına getirildiğini göstermediği gibi, bu yönde her hangi bir veriye de sahip değiliz. Yaptığımız bu muhtasar analiz bile, Osmanlı Devleti'nin taşra yönetiminde en önemli organlardan birisi olan muhtarlık ve biraz daha genel bir ifadeyle köy idaresi hakkındaki bilgilerimizin son derece sığ, eksik ve yanlış olduğunu ortaya koydu. Dolayısıyla konu hakkında monografik çalışmaların yapılması zamanının gelmiş ve geçmekte olduğunu ifade etmek bir abartı sayılamaz.

“ESTABLISHMENT AND PROGRESS OF LOCAL ADMINISTRATION (MUHTARLIK) IN
TURKEY: A GENERAL APPROACH”

Abstract

This article examines the historical development of the office of muhtar (the elected head of a village or a neighborhood) which was established to register birth and death and provide security by taking migration and other population movements in İstanbul under control in the aftermath of the abolishment of the Janissary Corps in 1826. First it was established in İstanbul in 1829 and after being sure of its use, it was spread in the provinces from 1833 onwards. In the provinces, it was first established in Kastamonu and aimed at taking the responsibilities of Ayanlık (notability). As time progressed its functions were increased in line with the bureaucratic reforms in the centre and their implementations in the provinces. After the destruction of the Otoman Empire it continued to exist in some Arab countries. During the Republican period, for a while its functions were transferred to municipalities, but later this decision was reversed.

Keywords

The office of muhtar, village and district administration, travel document, majordomo.

SZÉHENYİ PAŞA VE OSMANLI İTFAİYESİNİN MODERNLEŞTİRİLMESİ
(1874-1922)*

*Kemalettin KUZUCU***

ÖZET

Bir Macar asilzadesinin oğlu olan Ödön Széchenyi, Sultan Abdülaziz döneminde Türkiye'ye gelmiş ve Osmanlı'nın son yarım asrı boyunca İstanbul itfaiyesini yönetmiştir. Geleneksel yangın söndürme usullerini terk ederek, itfaiyecileri askeri bir disiplinle eğitmiş, örgütü modern araç ve gereçlerle donatmıştır. Türklerin ilk deniz itfaiyesini kurmuştur. Böylece İstanbul'un en büyük belâsı olan yangın afetinin şehre verdiği tahribat, gözle görülür biçimde azalmıştır. Hizmetlerinden dolayı feriklik rütbesiyle ödüllendirilmiştir. Széchenyi Paşa, hükümete sunduğu raporlarda, yangınlara sebep olan etkenlerin kaldırılmasına yönelik teklifler sunmuştur. Vilâyetlerdeki itfaiye örgütlerini de düzene sokmuş, birçok kent onun sayesinde yangın söndürme aletleriyle tanışmıştır. İstanbul'a ve Türklere büyük hayranlık besleyen Széchenyi Paşa, Müslüman olmamış, ancak vasiyeti gereği İstanbul'da defnedilmiştir.

Anahtar Kelimeler

Osmanlı Devleti, İstanbul, yangın, itfaiye, Széchenyi Paşa, modernleşme, kentleşme sorunları.

Reform çalışmalarının daha plânlı ve ilkeli bir karakter kazandığı II. Mahmud ve halefleri dönemlerinde, Osmanlı hükümeti, Avrupa'dan bilgi ve deneyimli uzmanlar getirmiş; bunlar teknik ihtisas gerektiren tersane, donanma, tarım, sağlık ve bayındırlık işleriyle şehircilik faaliyetlerinde kullanılmıştır. Devletin yıkılışına kadar payitahtın beledî hizmetlerinde büyük ve önemli projeler gerçekleştiren bu uzmanlardan birisi de, kırk sekiz yıl İstanbul itfaiyesini yönetmiş olan Széchenyi Paşa'dır. Onun faaliyetlerine değinmeden önce, 19. yüzyıldaki itfaiye politikasına kısaca göz atmak gerekir.

* Bu makale, 14-19 Haziran 2004 tarihinde Varşova'da düzenlenen CIÉPO-16 sempozyumunda sunulan "Osmanlı Devletinde Elli İki Yıl Hizmet Etmış Bir Macar: Széchenyi Paşa" başlıklı bildirinin genişletilmiş şeklidir. Bkz. *Comité International d'Études Pré-Ottomanes et Ottomanes (International Committee of Pre-Ottoman and Ottoman Studies), Summaries of Contributions*, Warsaw, 14-19 June 2004, s. 34.

** Yrd. Doç. Dr., Kafkas Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / kkuzucu@yahoo.com

İstanbul Türkler tarafından fethedildikten sonra, 1509 yılında büyük bir deprem geçirmiş, bundan sonra ahali evlerini ahşap tekniğinde yapmaya yönelmişti. Ancak bu defa yangınlarla sarsılan İstanbul, ahşap yapılaşmanın etkisiyle şehrin üçte ikisinin yandığı ölçülerde büyük yangınlara maruz kalmıştır¹. Bu yangınların yol açtığı ekonomik zarar bir yana, birçok maddî kültür ürünü, sanat eserleri, arşiv kayıtları ve yazmalar kül olmuştu. Öte yandan yangınlar toplum psikolojisinde büyük tahribata yol açmıştı. Namık Kemal, 1866 yılındaki bir yazısında, İstanbul yangınlarının maddî ve manevî yıkıntılarını iki cümle ile özetlemişti: “Yangın bir belâ-yı tâkat-süzdur ki İstanbul’da bâ’is olduğu zâyîât mermerden ve belki gümüşten birkaç şehir-i ‘azim inşâsına kâfidir zannolunur. Hele bu zâyîâtın içinde eslâfın bize hediye-i ma’rifeti olacak birtakım giran-kıymet eserler vardır ki uğurlarında dünyalar sarf edilse telâfileri mümkün olamaz”². Lâle Devri’ne gelinceye kadar, teknik ve personel açısından donanımlı bir itfaiye örgütü oluşturulamamıştı. Lâle Devri’nde Yeniçeri teşkilatı bünyesinde bir tulumbacı ocağı kurulmuş, ancak 1826’da bu teşkilatın lağvı ile tulumbacılar da ortadan kaldırılmıştı. Fakat yangınlara müdahale edecek yeni bir sınıf oluşturulamadığı için, Asâkir-i Mansûre-i Muhammediye çatısı altında yeniden tulumbacı birimi kurulmuştu. Bu yeni sınıfın kıyafeti dışında, eski tulumbacılarla arasında pek fazla değişiklik bulunmuyordu. Teknik bir yenilikten söz etmek imkânsızdı. O nedenle yangın söndürme işinde başarı sağlanamamıştı. 1846 yılında Zaptiye ve 1854 yılında Şehremaneti’nin kurulması ile başlayan yeniden yapılanma süreci, resmî binalarda ve bazı önemli kurumlarda bulundurulmuş tulumbaların sayısını arttırmaktan başka bir yenilik getirmemişti. Sürüp giden yangın tehlikesi karşısında askerî tulumbacılar yetersiz kalınca, belediye örgütlerine, kendi idare sahalarında sivil itfaiye takımları kurmaları yetkisi tanındı. İstanbul’un belediye merkezlerinde, semt sakinlerinden birer tulumbacı örgütü teşkil edildi. Günlük hayatta kendi işleriyle uğraşan ve yangın çıktığında sandık başına koşan bu tulumbacılar “dairesel” adı verildi³. Bunun yanında, mahallelerin gönüllü enerjik gençlerinin

¹ Osmanlı dönemi İstanbul yangınları hakkında bkz. Mustafa Cezar, *Osmanlı Döneminde İstanbul Yapılarında Tahribat Yapan Yangınlar ve Tabii Afetler*, İstanbul 1963, s. 3-56; Kemalettin Kuzucu, "Osmanlı Başkentinde Büyük Yangınlar ve Toplumsal Etkileri", *Osmanlı*, Ankara 1999, V, 687-699.

² *Tasvir-i Efkâr*, nr. 374, 3 Zilkade 1282.

³ Dairesel tulumbacıların çoğu bekâr olduğu için, bunlara geceleri yatabilecekleri koşullar tahsis edilmişti. Yaptıkları işin karşılığında günde bir çift tayın, yılda bir kat da elbise hakları bulunuyordu. Ayrıca esnaflık ruhsatlarını ücretsiz alma hakkı tanınmıştı (Uğur Göktaş, “Tulumbacılık”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, İstanbul 1984, VII, 302).

oluşturduğu, hiçbir resmî kuruma bağlı olmayan ve yaptığı iş karşılığında devletten ücret almayan “mahalle tulumbacıları” ortaya çıktı. Başlangıçta spor düşüncesiyle ve insanî amaçlarla bu işe girişen mahalle tulumbacıları, zamanla serkeşlik ve kabadayılığa meyledince, İstanbul’a faydadan çok zarar vermeye başlamışlardı. Yangınlarla mücadeleyi güçleştiren daha birçok etken vardı. Araç noksanlığı, tulumbaların su kapasitelerinin düşüklüğü, personel yetersizliği, dar cadde ve sokakların ulaşımı zorlaştırması ve İstanbul su kaynaklarının gerektiği gibi değerlendirilememesi bunların başında gelmekteydi. Bu şartlar altında yapılan çalışmalar, yangının söndürülmesinden ziyade, sirayetinin önlenmesinde kendini gösteriyordu⁴. Nitekim 1870 yılında Beyoğlu’nda çıkan bir yangın, itfaiye işindeki geri kalmışlığın boyutunu göz önüne sermişti. Çoğunluğu kârgir olan 3.000’den fazla yapıyı kül eden ve can kaybına yol açan bu afetin ardından hükümet, itfaiye hizmetini düzene sokmak üzere harekete geçti. Avrupa kentlerindeki yangın söndürme usulleri araştırıldı. Macaristan’daki sistem ve tekniğin hepsinden daha gelişmiş düzeyde olduğu görüldü. Bu başarının mimarı ise, Avrupa’da birçok yangın söndürme işini yöneten Kont Széchenyi idi⁵.

Büyük Macar milliyetçisi Kont Istvan Széchenyi’nin küçük oğlu Ödön Széchenyi, 14 Aralık 1839 tarihinde Bratislava’da doğmuştu⁶. Küçük yaşlarda denizciliğe merak saldığı için ailesi, ilköğreniminden sonra onu denizcilik okuluna gönderdi. Buradan yüksek derece ile diploma alan Széchenyi, genç yaşta gemi kaptanı oldu. Bu sayede Avrupa sahillerini ve

⁴ Steven T. Rosenthal, *The Politics of Dependency, Urban Reform in Istanbul*, London 1980, s. 185.

⁵ Osman Nuri, *Mecelle-i Umûr-ı Belediye*, İstanbul 1332, I, 1189.

⁶ Ödön Széchényi, Macar tarihinde kalıcı izler bırakmış bir aileden gelmektedir. 18. yüzyılda yaşayan ve aydın bir kişi olan dedesi Ferenc Széchényi, Macaristan millî kütüphanesinin kurucusudur. Bunun oğlu, yani Ödön’ün babası Istvan Széchényi ise Macar askerî tarihine ismini altın harflerle yazdırmış büyük bir kumandandır. Istvan, Napolyon’la yapılan savaşlarda yüzbaşı rütbesiyle Avusturya ordusunda bulunmuş ve büyük kahramanlık göstermiştir. Savaşın sona ermesiyle ilimler akademisini kurmuştur. 1848-1849 Macar kurtuluş savaşından sonra kurulan devletin ilk imar bakanı olarak hizmet etmiştir. “En büyük Macar” olarak tanınan Istvan’ın ölümünden sonra Budapeşte’nin Özgürlük Meydanı’na heykeli dikilmiştir (Bu bilgileri veren Macar tarihçi Dr. Sándor Popp’a içtenlikle teşekkür ederim). Istvan’ın diğer oğlu Öjen ise 19. yüzyılın en önemli Avrupalı seyyahlarından biridir. Öjen, Macarların Avrupa’ya gelişinden önceki yurtlarını ve buralarda yaşamakta olan Çerkez, Kabartay, Avar ve diğer Türk boylarının sosyal hayatlarını incelemek için Kafkasya ve Orta Asya’ya geziler düzenlemiştir. Öjen’in 1896 yılında Dağıstan, Tiflis, Buhara, Merv ve Semarkand’a yaptığı seyahat hakkında bkz. Kadri, “Kont Öjen Zıçni’nin Asya Seyahati”, *Servet-i Fünûn*, nr. 261, 29 Şubat 1311, s. 7-9.

Amerika'nın önemli bir kısmını dolaşma imkânı buldu. Seyahatleri sırasında birçok tehlikeyle karşılaşmış, ancak cesareti ve bilgeliği ile hepsinden de zararsız olarak çıkmayı başarmıştı. Amerika yolculuğundan sonra Londra'ya giden Széchenyi, burada başka bir mesleğe yöneldi. O dönemde gayet muntazam yapıda bulunan Londra itfaiyesine girdi⁷. Üç yıl kaldığı İngiltere'de itfaiye sahasında geniş bir tecrübe kazandı. Sınavlarını başarıyla geçerek yüksek derece ile sertifika aldı. Birikimlerini kendi vatanında değerlendirmek düşüncesiyle Viyana'ya döndü. Geleneksel Viyana sergisinde, hünelerini gösterince, bundan çok etkilenen İmparator Fransuva Joseph onu 12 bin mevcutlu Viyana ve Peşte itfaiye alayının başına getirdi⁸. Széchenyi, 1870 yılının ilk aylarında Peşte'de yeni bir itfaiye örgütü kurdu. Çağın en büyük felâketlerinden biri olarak nitelenen 29 Temmuz 1873 tarihindeki Vagon Fabrikası yangınında Budapeşte'nin⁹ tüm itfaiye ekiplerini yönetti. Bundan sonra şöhreti daha da arttı¹⁰. Ödön Széchenyi'nin, Macaristan parlamentosu, aristokratlar meclisi ve bayındırlık bakanlığı meclisi üyeliklerinde bulunmuş olması, onun bürokrat yönünü ortaya koyar. Budapeşte itfaiyesinin kurucusu olması hasebiyle, Macar ulusal itfaiye birliği başkanlığına seçilen Széchenyi, ülkesinin ulaşım sisteminin modernizasyonunda da önemli işler başarmış; örneğin, Peşte'nin güney ve kuzeyini birbirine bağlayan demiryolu hattını kurmuştu. Mekanik konusunda ve özellikle denizcilik hakkında engin bilgisi bulunan Széchenyi, birinci sınıf kaptanlık diplomasına sahipti. Anadili olan Macarca'dan başka Fransızca, İngilizce, İtalyanca ve Türkçe bilmekteydi¹¹.

Kont Ödön Széchenyi'nin İstanbul'a ilk defa 1871 yılında geldiği anlaşılmalı birlikte, arşiv kayıtlarıyla diğer kaynaklarda, onun bu ziyaretine

⁷ “Bâ-İrâde-i Seniyye İtfaiye Alayına Başmuallim Kılınan Kont Zeşini”, *Musavver Medeniyet*, nr. 14, 30 Zilkade 1291, s. 112; Henry F. Woods, *Türkiye Anıları Osmanlı Bahriyesinde Kırk Yıl 1869-1909*, çev. F. Çoker, İstanbul 1976, s. 193. Széchenyi ismi, “Seçeni” şeklinde telaffuz edilmektedir. Osmanlı dönemi kayıtlarına bu şekilde yansdığı gibi, Seçni, Zeçni, Siçni, Ziçni, Zeçi ve daha başka biçimler de kullanılmıştır. Telaffuz güçlüğü, Osmanlıca belgelerin Latin harflerine aktarılmasında da farklı yazım şekillerini getirmiş; bazı yazarlar ise “ç” harfinin yanlış yazılmış olabileceği düşüncesiyle bunu Zihni şeklinde okumuşlardır.

⁸ “Bâ-İrâde-i Seniyye İtfaiye Alayına...”, s. 128.

⁹ Budin ile Peşte şehirleri 1872 yılında idarî olarak birleştirilmiş ve bu tarihten sonra Budapeşte şeklinde anılmaya başlamıştır.

¹⁰ “Ödön Szécheny (Seçini)'yi Andık”, *İtfaiye 110*, Sayı 15, İstanbul 1998, s. 48.

¹¹ “Ziçni Paşa”, *Malumât*, nr. 69, 30 Kânûnusânî 1312, s. 420-421.

ilişkin aydınlatıcı bilgi bulunmamaktadır. Macar kontunun bu ziyaretini ve yaptığı sınırlı işleri üç yıl sonraki bir gazete haberinden öğrenebilmekteyiz. *Cerîde-i Havâdis*'in *Courre d'Orient*'dan naklettiği bu habere göre Széchenyi, İstanbul için askerî yapıda bir itfaiye örgütü kurulmasını önermiş, hâlihazır belediye itfaiyecilerine teorik birtakım bilgiler vererek, onları temel konularda eğitmişti. İstanbul'da bir yıl kaldıktan sonra ülkesine dönen Széchenyi, payitahtın toplu taşıma sorunuyla da ilgilenmiş ve çözüm olarak Beyoğlu-Galata arasında bir demiryolu hattı inşasını teklif etmişti¹².

Kont Széchenyi, kendisi gibi itfaiye uzmanı olan arkadaşı Baroni de beraberinde olduğu hâlde, Ekim 1874'te ikinci kez İstanbul'a geldi¹³. Széchenyi'nin İstanbul'a gelişi şekli ihtilafıdır. Birçok kaynak, onun Osmanlı hükümetinin daveti üzerine İstanbul'a geldiğini belirtir. *Musavver Medeniyet* dergisi ise, yangınların İstanbul'a verdiği zararları yakından bilen İmparator Fransuva Joseph'in Osmanlılara duyduğu yakınlık ve Sultan Abdülaziz'e olan muhabbetinden dolayı Széchenyi'yi İstanbul'a gönderdiğini kaydeder¹⁴. Kanaatimizce bu ikinci görüş akla daha yakındır. Bu Macar asilzadesinin yönetim tarafından istenmeyen bir kişi olduğunu ve tam sürgüne gönderileceği sırada II. Abdülhamid'in isteği üzerine Türkiye'ye aşırıldığını¹⁵ ileri süren görüşün kabul edilmesi mümkün değildir. Zira Széchenyi'nin her iki gelişi de, Abdülaziz'in saltanatı sırasındadır. Böyle bir yaklaşım, II. Abdülhamid'in ideolojisine ve politikasına muhalefet eden kesimin, 20. yüzyıldaki bütün olumsuzlukların nedenini onun siyasetine bağlamak eğiliminin bir sonucu olsa gerektir.

İstanbul'da, Avusturya büyükelçisi tarafından karşılanan Ödön Széchenyi, önce Bâbîâli'ye götürülerek sadrazam Hüseyin Avni Paşa'ya,

¹² Széchenyi'nin ulaşım ile ilgili bu teklifi dikkate alınmamış, hükümet, aynı yıl içerisinde tünel inşaatına başlamıştır. *Cerîde-i Havâdis* gazetesi 1874 yılında, yani Széchenyi'nin ikinci gelişi sırasında, onun üç yıl önceki teklifine atıfta bulunacak, "eğer bu şimendifer inşâ olunmuş olsa idi şimdi taht-e'arz azimete mecbur bulunulmaz idi" yorumunu yapacaktır (*Cerîde-i Havâdis*, nr. 2605, 12 Ramazan 1291).

¹³ Ferdinand de Baroni muallim-i sâni sıfatıyla Széchenyi'ye yardımcı olacak. Türkiye'de yaklaşık dört yıl çalışan Baroni, Budapeşte'nin iki itfaiye ekibinin kumandanlığı teklif edilince, 1879 yılında ülkesine dönmüştür (*Tercümân-ı Hakikat*, nr. 231, 5 Rebiülâhır 1296).

¹⁴ "Bâ-İrâde-i Seniyye İtfaiye Alayına...", s. 128.

¹⁵ Sermet Muhtar Alus, "Eski Yangınlar", *Yeni Mecmua*, Sayı 17, 25 Ağustos 1939, s. 25.

birkaç gün sonra da Sultan Abdülaziz'e takdim edildi. Széchenyi itfaiye alayı başöğretmenliğine, Baroni de yardımcılığına atandı¹⁶.

Széchenyi'nin Türkiye'ye gelmesinden yaklaşık bir ay önce, 2 Eylül 1874 tarihli nizamname ile İstanbul'da itfaiye alayı oluşturulmuştu. Széchenyi'nin göreve başlamasıyla birlikte, alayın yapısı ve işleyişini belirlemek üzere bir komisyon kuruldu. Bâb-1 Seraskeri'de 20 Ekim'de ilk toplantısını yapan komisyonda, Széchenyi'nin yanı sıra, Çeraki ve Vulmann adlı iki Macar da üye sıfatıyla hazır bulundu. Toplantıda Avrupa'da yürürlükte olan sistem ve kurallar incelenerek, bunlardan hangisinin İstanbul'a uygulanabileceği tartışıldı. Öncelikle, başıbozuk hareket eden tulumbacıların, yeni oluşturulan alay bünyesine alınarak askerî eğitimden geçirilmeleri kararlaştırıldı. Araç konusunda ise, geniş hacimli ve içerisindeki suyu çok uzağa püskürtmeye yetenekli buharlı tulumbalar tedarik edilmesi gerektiği belirtildi. Széchenyi, Dolmabahçe ile Çırağan saraylarının mimarî değerine vurgu yaparak, alınacak tulumbalardan birinin bu iki yapı arasında bir mevkide tutulacağını ve sadece bunlarda çıkan yangınlarda kullanılacağını öne sürmüştü¹⁷. Komisyon bir hafta sonra, yine aynı gündemle ikinci toplantısını yaptı. Macar uzmanlar, önceki tespitleri yinelediler ve ayrıca, vapurla nakledilen tulumbalar satın alınması gerektiğini dile getirdiler. Komisyon toplantısından sonra, Macarların önerilerine uygun olarak Londra'ya birkaç tulumba siparişi verildi¹⁸.

Ekim'in son haftasındaki toplantıda bir adım daha ileri gidilerek, yeni birliklerin eğitimi için Taksim'de bir eğitim merkezi inşa edilmesi kararlaştırıldı. Burada Széchenyi ve Vulmann, itfaiyecilere bazı taktikler öğreteceklerdi. İtfaiyeciler, ateşe dayanıklı elbiselerle metal başlıktan oluşan özel bir kıyafet giyeceklerdi. Bunun yanında şehrin çeşitli noktalarına havuzlar inşa edilecekti. Tulumbaların omuzda taşınması usulü terk edilecek, bir veya iki hayvan tarafından çekilen arabalı tulumbalar satın alınacaktı¹⁹. Széchenyi, itfaiyecilerin üniformalarını da belirlemiştir. Bundan böyle yakasız, uzun kollu siyah mintan ile pantolon giyilecek, bunları tutacak sağlam bir kuşak takılacaktı. Ayakkabı yerine uzun konçlu çizmeler

¹⁶ 24 Kasım 1874 (14 Şevval 1291), Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), İrade, Hariciye, nr. 15907; *Ceride-i Havâdis*, nr. 2603, 10 Ramazan 1291.

¹⁷ *Ceride-i Havâdis*, nr. 2605, 12 Ramazan 1291.

¹⁸ *Basiret*, nr. 1361, 16 Ramazan 1291.

¹⁹ *Ceride-i Havâdis*, nr. 2610, 18 Ramazan 1291.

giyilecek, başta ise, enseyi de koruyan bir zırh bulunacaktı. Neferler, palaska gibi boyuna çapraz asılan ip ve şerit ile, kuşaklarına sıkıştırılmış bir balta ve başka birtakım aletler taşıyacaktı²⁰.

Yangın söndürme aletlerinin modernleştirilmesine dönük ilk adım, Macaristan'dan dört tulumba satın alınmasıdır²¹. Bu dönemde Bâbiâli'nin iyi ilişkide bulunduğu Rusya da, yangınla mücadele konusunda Osmanlı'ya destek vermekteydi. Çar Alexandr, Sultan Abdülaziz'e Petersburg yapımı iki tulumba hediye etmiş, ayrıca itfaiyecilikte uzman iki adamını İstanbul'a göndermişti²². Ancak Rus itfaiyecilerin faaliyetleri hakkında başka bir bilgiye ulaşılamamıştır.

Yangın söndürme işinin askerî disiplinle yürütülmesini benimseyen Széchenyi, tabur esasına dayalı itfaiye bölükleri kurmak istemişti. Eylül 1874'te kurulan birlik, dört taburdan oluşması plânlanan alayın ilk taburu ittihaz edildi. İkinci tabur Aralık 1876'da, üçüncüsü de Temmuz 1877'de kuruldu. Taburların ilk ikisi suriçinde, üçüncüsü ise Beyoğlu'ndaydı. Bunlarda görev alan itfaiye erleri, Anadolu'dan gelen sağlam vücutlu dinamik gençlerden seçilmişti. Kont Széchenyi, başkentte meydana gelen yangınlar sırasında taburları yönetmekle kalmıyor, bizzat kendisi de söndürme faaliyetine katılıyordu. Sultan II. Abdülhamid, Széchenyi'nin gerek teorik çalışmaları, gerekse yangın yerlerinde gösterdiği olağanüstü gayretlerden dolayı kendisine miralay rütbesi verdi²³. Széchenyi'nin çok çalışmasından dolayı yorgun düşerek hastalanması esnasında 100 lira atıye ile taltif edilmiş olması²⁴, padişahın ona olan ilgisi hakkında fikir vermektedir. Nitekim padişahın iradesiyle Széchenyi'nin 1883 yılında ise ferikliğe yükseltildiği görülmektedir²⁵. Bu rütbe ona, yaklaşık kırk yıl taşıyacağı, "Umûm İtfâiye Alayları Kumandanı" unvanını kazandırmıştı.

Széchenyi ile İstanbul itfaiyesinde yeni bir dönem başlamıştı, ama, yangınlar payitaht için birinci tehlike olmaya devam ediyordu. Personelin hiyerarşik düzenle örgütlenmesi, itfaiye yönetmeliğinin çağdaş esaslara

²⁰ *Ceride-i Havâdis*, nr. 2629, 14 Şevval 1291.

²¹ *Basiret*, nr. 1684, 15 Zilkade 1292.

²² 16 Kasım 1874 (6 Şevval 1291), BOA, İrade, Hariciye, nr. 15898; *Ceride-i Havâdis*, nr. 2621, 4 Şevval 1291.

²³ 4 Ekim 1877 (26 Ramazan 1294), BOA, İrade, Dahiliye, nr. 61628; Kemalettin Kuzucu, *Bâbiâli Yangınları ve Toplumsal Etkileri (1808-1911)*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum 2000, s. 136.

²⁴ *Tercümân-ı Hakikat*, nr. 508, 13 Rebiülevvel 1296; nr. 511, 16 Rebiülevvel 1296.

²⁵ 2 Mart 1883 (22 Rebiülevvel 1300), BOA, İrade, Dahiliye, nr. 69974.

göre düzenlenmesi ve modern tulumbalar ithali gibi yenilikler, itfaiye anlayışında ileriye gören bir değişim başladığının somut belirtileriydi. Fakat aynı günde, hatta aynı anda birkaç yerde birden yangın meydana gelmesi, itfaiyenin çalışmasını güçleştiriyordu. Bir başka deyişle, Széchenyi'nin kurduğu örgüt her ne kadar kusursuz işlese de, afetin sıklığı ve hepsine birden müdahale edilememesi, örgütün başarısını gölgeliyordu. Bu dönemde yangınların artmasıyla, İstanbul'da faaliyet gösteren sigorta şirketlerinin sayısının artması arasında yakın ilişki bulunmaktaydı²⁶. Zira II. Abdülhamid'in, yangınların sebeplerine dair yaptırdığı araştırmalar, çoğu yangının, sigorta şirketlerinden para almak düşüncesiyle mülk sahipleri tarafından kasten çıkarıldığını ortaya koymuştu. Padişaha sunulan jurnallerin ortaya çıkardığı çarpıcı bir gerçek de, söz konusu kurnazlığa yönelen ve mülkünün yanmasına göz yuman şahısların çoğunun gayrimüslim olmasıydı²⁷. Gerçi bu yüzden birçok sigorta şirketi zarara uğramış, daha 1874 yılında, İngiliz Sun Şirketi'nin İstanbul sorumlusu görevinden istifa etmişti²⁸. Ancak sigorta şirketinden tazminat almak düşüncesiyle çıkarılan yangınların sıklığı, itfaiyenin müdahalesini güçleştirmekte, bu yüzden çoğu zaman, kasten yakılan binalara yakın yapıların da yanmasının önü alınamamaktaydı.

Bazı basın organlarında çıkan yangın haberlerinin devamındaki yorumlarda, çarpık şehirleşme sorunlarının göz ardı edilip, itfaiyedeki yetersizlikler ön plâna çıkarılmakta, açıktan ya da gizli biçimde Széchenyi Paşa kusurlu gösterilmekteydi. Ancak başarısızlığın Széchenyi'yle bütünleşti-

²⁶ Beyoğlu'nda 1870 yılında meydana gelen yangından sonra maddî ve manevî büyük zararlara uğrayan gayrimüslim ahalinin girişimiyle, 1872 yılında üç İngiliz sigorta şirketi İstanbul'da şubeler açmış, bunları daha sonra diğer ülkelerin şirketleri izlemiştir (Müsemma Sabancıoğlu, "İstanbul'un Sigorta Haritaları ve Jacques Pervititch", *Toplumsal Tarih*, Sayı 82, Ekim 2000, s. 23).

²⁷ Sigorta şirketlerinin büyük ölçüde yıpranmasına ve bazılarının şubelerinin kapanmasına yol açan bu durum, yangınzedelerle şirket yöneticilerini sık sık karşı karşıya getirmekteydi, tartışmaların çoğu yargıya intikal etmekteydi. Bu durum Osmanlı Devleti'nin yıkılışına kadar devam etmişti. Bütün bu hususlar ayrı bir çalışmada değerlendirileceği için burada ayrıntıya girilmeyecektir.

²⁸ *Basiret*, nr. 1316, 22 Receb 1291. 1911 yılındaki Uzunçarşılı yangınında 47 sigorta şirketi zarar görecekti, sadece Osmanlı Sigorta Şirket-i Umûmiyyesi 47.000 sterlin zarara uğrayacak (Ebüzziya Tefvik, "10 ve 11 Temmuz Harikleri ile Sigortaları", *Mecmua-yı Ebüzziya*, nr. 108, 15 Şaban 1329, s. 958) ve yangınzedelere 50.830 lira tazminat ödeyecektir (Ali Akyıldız, *Osmanlı Dönemi Tahvil ve Hisse Senetleri*, İstanbul 2001, s. 150).

rilmesi objektif bir bakış açısını yansıtmaktan uzaktır. Zira başarısızlığın temel nedeni, şehircilik politikasında öteden beri süregelen yanlış uygulamalardır. Nitekim II. Abdülhamid'in yaptırdığı araştırmalar, yangınlarla mücadelenin önündeki en büyük engelin, su yetersizliği ile ahşap ve bitişik yapılaşma gibi etkenler olduğunu ortaya koymuştu. Bunun üzerine Ferik Széchenyi ve üçüncü tabur binbaşı Refet Bey'le görüşen II. Abdülhamid, komutanları dinledikten sonra, yangınla mücadele hususunda kendi düşüncelerini açıkladı. Padişahın düşünceleri bir süre sonra oluşturulan komisyonda talimatnameye dönüştürüldü. Buna göre, yangın yerlerine yeniden inşaat yapıldığı sırada, mal sahibinden en az elli metrelik arsası istimlak suretiyle alınacak; her mahallede birer millet bahçesi yapılacak ve bahçelerin içerisine havuz inşa edilecekti. Böylece yapılar arasında boşluk bırakılmak suretiyle hem afetin sirayeti önlenecek, hem de yangına müdahale anında kolayca ulaşılabilecek su kaynakları yaratılmış olacaktı. Evlerin çatılarından birer metre yüksek olmak üzere binaların arasına yangın duvarları inşa edilecek; baca yapımında ahşap hatıllara yer verilmeyecekti. Yangın söndürme işi teknik ve aynı zamanda uzmanlık gerektirdiği için, bundan sonra hiç kimse itfaiye alayının çalışma ve idaresine karışmayacaktı. Talimatnamedeki önemli bir hüküm de, Avrupa'dan yeni makineler satın alınmasıyla ilgiliydi²⁹.

İtfaiye hizmetlerini tek bir idarede, yani Széchenyi'nin başında bulunduğu örgüt elinde toplayan bu düzenlemeden sonra, alayın teknik donanımının iyileştirilmesine girişildi. Gelişmiş ülkelerde kullanılan cihazlar ithal edildi. Boğaziçi belediyelerine tahsis edilmek üzere 1881 yılında Macaristan'dan hayvan gücüyle taşınan altı tane arabalı tulumba satın alındı³⁰. Amerika'dan da son teknoloji ürünü iki tulumba getirildi³¹.

Yangınların İstanbul üzerindeki tahribatı Avrupa kamuoyu tarafından yakından bilindiği için, oralarda geliştirilen yeni bir alet veya yöntem, resmî ya da bireysel yollarla Osmanlı hükümetine bildirilmekteydi. Örneğin Şalom adlı mucid, geliştirdiği bir sıvının tanıtımını yapmak üzere

²⁹ *Tahsin Paşa'nın Yıldız Hatıraları Sultan Abdülhamid*, İstanbul 1996, s. 235-236.

³⁰ 10 Mayıs 1881 (11 Cemaziyelâhir 1881), BOA, İrade, Şûrâ-yı Devlet, nr. 3031. Tulumbarın Avrupa'dan getirilmesi işi, Széchenyi Paşa'nın tavsiyesiyle Mösyö Albert'e havale edilmişti. Her bir 56 altın kuruş tutarındaki tulumbarlar, yedek parçaları ve gümrük vergileriyle birlikte 341 altın kuruşa mal olmuştu (2 Şubat 1881/3 Rebiülevvel 1298, BOA, Şûrâ-yı Devlet [ŞD], 695/27).

³¹ 9 Ocak 1885 (22 Rebiülevvel 1302), BOA, Yıldız Perakende Evrakı Hazine-i Hassa Maruzâtı (Y.PRK.HH), 14/64.

1887 yılında İstanbul'a geldi. Şalom, şehrin iki kalabalık noktasında, Beyoğlu ile Beyazıt meydanında, yapay yangınlarda hünerini sergiledi. Oluşmuş beğeni toplayan bu icattan dolayı padişah, Şalom'u sanayi madalyasıyla ödüllendirdi³². Yine Joseph Bauer isimli Viyanalı bir fabrikatör, Sultan II. Abdülhamid'e mektup göndererek, yangını derhâl söndürebilen sıvı bir karışım icat ettiğinden bahsetmiş, sıvının İstanbul'da denenmesini ve eğer başarısız bulunursa tazminat veya herhangi bir ücret talep etmeyeceğini belirtmişti. Bunun üzerine İstanbul'a davet edilen Bauer'e Feriköy'de tatbikat yaptırıldı. Bauer başarılı bulununca padişah, Széchenyi Paşa'nın da tavsiyesiyle söz konusu sıvıdan gereği kadar satın alınmasını istedi³³.

1890 yılında, bu defa İstanbul dışındaki kentleri de ilgilendiren, "Men'-i Harik Tedâbirini Havî Nizamname" yayınlandı. Sekiz maddelik nizamnamenin temeli, gerek İstanbul ve gerekse taşra kentlerindeki belediye örgütlerinde yangın tertibatının tamamlanması ve personel açığının giderilmesi esasına dayanıyordu. Bunun yanı sıra soba boruları ve baca temizliğinin denetimi işi belediyelere yükleniyor ve belediyeler, temizlik hususunu aksatanları cezalandırmaya yetkili kınılıyordu. Yangınla mücadelede koruyucu ve tamamlayıcı tedbirleri sistemleştiren bu nizamnamede göze çarpan en önemli özellik, cezalandırma yöntemiyle caydırıcılık faktörünün de devreye sokulmuş olmasıydı³⁴. Nizamname, öncekilerden farklı olarak ülke genelini kapsayan hükümler taşıdığı için, aşağıda, taşra kentlerindeki yangınla mücadele konusu işlenirken tartışılacaktır. İstanbul açısından bu yıl içerisinde meydana gelen önemli bir gelişme de, daha önceden tasarlanmış olan itfaiye taburlarının dördüncüsünün teşkil edilmesidir. Bu tabur, Anadolu yakasındaki yangınlarda görev yapması amacıyla Üsküdar'da kurulmuştu. Öte yandan, Nişantaşı ve Teşvikiye karakollarında küçük çaplı itfaiye birimleri oluşturuldu³⁵. Ayrıca, Yıldız'da bulunan

³² *Tercüman-ı Hakikat*, nr. 2828, 26 Safer 1305; 8 Aralık 1887 (22 Rebiülevvel 1305), BOA, İrade, Dahiliye, nr. 83058.

³³ 11 Aralık 1888 (7 Rebiülâhir 1306), BOA, İrade, Dahiliye, nr. 87024; K. Kuzucu, *agt*, s. 138. Yeni geliştirilen yangın söndürücü maddelerin yapay yangınlarda denenmesine ve ilgi çekici olanların satın alınmasına sonraki dönemlerde de devam edildiği görülmektedir. Bununla ilgili olarak yayımlanmış bir irade metni için bkz. BOA, İrade Hususiye, 1322 S-68; Vahdettin Engin, *Sultan Abdülhamid ve İstanbul'u*, İstanbul 2001, s. 97-98.

³⁴ BOA, *Nizamât Defterleri*, nr. 4, s. 279-280; Y. A. RES., 52/9; Osman Nuri, *a.g.e.*, II, 656-657.

³⁵ BOA, Yıldız Mütenevvi Maruzatı (Y. MTV), 220/47.

istihkâm bölüğü, yangın söndürme araçlarıyla donatılarak itfaiye kuvvetine eklenmişti³⁶.

Széchenyi Paşa, sahil kesimlerde çıkacak yangınlara daha kısa sürede müdahale edilebilmesi amacıyla özel bir itfaiye birliği kurmayı düşünmüştü. İstanbul'a büyük hayranlık besleyen Paşa'yı bu düşünceye sevk eden başlıca etken, Boğaziçi'nin iki yakasını süsleyen ve geleneksel Türk konut mimarisinin özgün örneklerini yansıtan yalıların ahşap tekniğinde inşa edilmiş olmasıydı. Nitekim 1884 yılında ilk Türk deniz itfaiyesi (bahriye taburu) kuruldu. Yangınların şehir halkına ve Osmanlı maliyesine olduğu kadar sosyal çevreye de büyük zararlar vermesinden dolayı itfaiyenin modernizasyonu konusunda en baştan beri yakından ilgilenen Sultan II. Abdülhamid, deniz itfaiyesinin kuruluşunda da Széchenyi Paşa'ya tam destek vermişti. Padişahın bahriye taburu için gerekli malzemenin Avrupa'dan getirilmesini istemiş, masraflarını da bizzat kendisi karşılamıştı³⁷. Deniz itfaiyesinde görev alacak personelin eğitimi için Hasköy'de ayrı bir kışla inşa edilmesi kararlaştırıldı³⁸. Tabur için gerekli malzeme tedarik edildi³⁹. Bahriye itfaiye taburu 1887 yılından itibaren tam teçhizatlı biçimde çalışmaya başladı⁴⁰. Sonraki dönemlerde Bahriye dairesinin her türlü korunması görevi bunlara verildi. 20. yüzyılın başında beş bölük hâlinde örgütlendiği görülen deniz itfaiyesi⁴¹, öncelikle sahil hattında meydana gelenler olmak üzere, ihtiyaç hâlinde iç kesimlerdeki yangınlarda da

³⁶ İhsan, "İstanbul İtfaiyesi", *İstanbul Belediye Mecmuası*, Yıl 8, Sayı 87/15, Teşrinisânî 1931, s. 84; Akil Süheyl Becan, "Didebandan Telefona", *İtfaiye 110*, yıl 4, Sayı 14, İstanbul 1998, s. 38.

³⁷ "Zât-ı hazret-i şehriyâri müstağrak-ı eltâf-ı tâcdârîleri olan bahriye numune taburunun dahi nizâmiye itfaiye takımına ilhâkını ve bilcümle edevât-ı lâzimesinin ceyb-i humâyûn-ı cenab-ı mülûkânelerinden iştirasını ferman buyurmuşlardır. Binâenaleyh mevâdd-ı lâzime derakab Avrupa'ya sipariş edilmiştir. Bilcümle itfaiye alayları kumandanı olup bu güzel alayları bizzat teşkil eylemiş olan Zicni Paşa dün Tersane'ye bi'l-azîme numune taburunu teftiş eylemiş ve tabur cesur ve şeci' kumandanı Binbaşı Mehmed Bey'in kumandasında olduğu hâlde bazı manevralar icrâ ederek paşa-yı mûmâ-ileyh Mehmed Bey'e beyan-ı teşekkür ve mahzûziyet etmiştir" (23 Aralık 1884/5 Rebiülevvel 1302, BOA, Yıldız Perakende Evrakı Tahrirat-ı Ecnebiyye ve Mâbeyn Mütercimliği [Y. PRK. TKM], 8/13).

³⁸ 27 Eylül 1885 (18 Zilhicce 1302), BOA, İrade, Dahiliye, nr. 76117.

³⁹ 16 Şubat 1886 (12 Cemaziyelevvel 1303), BOA, Yıldız Perakende Evrakı Askerî Maruzâtı (Y. PRK. ASK), 31/71.

⁴⁰ İhsan, *a.g.m.*, aynı yer; Bünyamin Çelebi, "İtfaiye", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, IV, 307; A. S. Becan, *a.g.m.*, aynı yer.

⁴¹ *Bahriye Salnâmesi, 1291 Sene-i Hicriye ve Şemsiye ve 1328-29 Sene-i Mâliyesine Mahsusur*, 18. Tertip, İstanbul 1328, s. 32.

başarılı hizmetlerde bulunmuştu. Tahtta kaldığı sürece II. Abdülhamid'in takdirini kazanmış olan bahriye taburunun komutanı Binbaşı Mehmed Ağa da, başarılarından dolayı ferikliğe yükseltilmişti. Ebüzziya Tevfik'in deyimiyile "itfaiye takımının en mütefennini" olan bu tabur, II. Meşrutiyetten sonraki düzenleme ile lağvedilmiş⁴² ve bir daha oluşturulamamıştır.

Yangınla mücadele işindeki teknik düzenlemeler çerçevesinde, 1890'lı yıllarda buharlı tulumaların işe koşulduğu göze çarpmaktadır. Şehremaneti 1891 yılında Almanya'dan, yeni sistemde üç buharlı yangın tulumbası almış ve bunları taburlara dağıtmıştı⁴³. Ancak Széchenyi Paşa'nın asıl istediği, Viyana yapımı son model buharlı tulumba arabasının satın alınmasıydı. Bunların Alman yapımı olanlardan farkı, buharın yanında el yardımıyla da çalışabilmesiydi. Buhar düzeneğinin bozulması hâlinde, diğer işlevi devreye sokulabilmekte ve böylece önemli bir aksaklığa meydan verilmeksizin işe devam edilebilmekteydi. Széchenyi Paşa, bir başka araba yardımıyla veya hayvan gücüyle taşınan söz konusu arabalardan Bahriye, Yıldız ve diğer dört tabur için altı tane alınmasını teklif etti. Aslında İstanbul'un kasisli sokaklarında koşturan ve yangın yerine ulaşmaya kadar bütün enerjilerini kaybeden tulumacılar için tekerlekli tulumba arabaları zorunlu bir ihtiyaçtı. Nitekim bundan sonraki tulumba dışalımlarında, aracın kolay taşınabilirliği hususunun gözetildiği dikkat çekmektedir. 1910'lu yıllarda ise, petrolle çalışan otomobil tulumaları gündeme gelmişti. Nakledilmesi sırasında insan veya hayvan gücü gerektirmeyen bu arabalar, diğer itfaiye araçları ve hortumların taşınmasında da kolaylıklar sunuyordu. Széchenyi Paşa, Avrupa'nın büyük kesiminde kullanılan bu taşıtlardan Türkiye'ye de getirilmesini; ayrıca, gerek sahil semtlerde çıkan yangınları söndürmek, gerekse yangınzedeleri güvenli yerlere nakletmek amacıyla, yangın vapurları satın alınmasını önerdi. Bundan sonra Széchenyi Paşa yeni bir rapor hazırladı. Meclis-i Vükelâ'da görüşülen rapor, çok büyük yenilik projelerini içeriyordu, ancak, proje maliyeye büyük yük getirmekte idi. Ne Şehremaneti bütçesi, ne de hazine böyle bir yükü kaldırabilecek kudretteydi. Bu yüzden plânlanan yeniliklerin önem ve aciliyet sırasına göre peyderpey yapılması düşünüldü. Şehremaneti bütçesine 12 bin, Dâhiliye Nezareti bütçesine de 100 bin lira eklendi⁴⁴. Bu para ile, personelin kıyafeti yenilenecek, iki tabur daha

⁴² Ebüzziya Tevfik, "10 Temmuz Hariki ve Vesâit-i İtfâiyye", *Mecmua-yı Ebüzziya*, nr. 106, 1 Şaban 1329, s. 887.

⁴³ 27 Eylül 1891 (23 Safer 1309), BOA, İrade, Şûrâ-yı Devlet, nr. 6571; *Takvim-i Vekâyi*, nr. 90, 25 Safer 1309.

⁴⁴ K. Kuzucu, *agt*, s. 139-140.

kurularak itfaiyecî miktarı 600'e çıkarılacaktı. Mevcut 15 istasyona ilâveten 33 yangın istasyonu daha kurularak sayısı 48'e yükseltilecek; istasyonlar otomatik tulumlarla donatılacaktı. Gerek iç bölgelerde, gerekse sahil kesimlerinde meydana gelebilecek yangınlarda daha çabuk ve kolay ulaşım sağlanması için iki tane tulumbalı otomobil ile, görevlilerin sevkinde kullanılmak amacıyla otobüs ve omnibüs satın alınacaktı. Yangın ihbarını hızlandırmak düşüncesiyle resmî daireler ile yangın istasyonları arasında telefon şebekesi kurulacak ve belli noktalara telefon makineleri yerleştirilecekti⁴⁵.

Aslında Meşrutiyetten sonra itfaiye hizmetleri önemli ölçüde aksamıştı. İtfaiye personelinden yaşlı olanlarının emekliye sevk edilmesi, diğerlerinin de savaşmak için cepheye gönderilmeleri⁴⁶ ve bunların yerlerine eleman alınmaması nedeniyle oluşan personel açığı, aksaklığın en önemli nedeni idi⁴⁷. Bununla birlikte hükümetin bu dönemde daha akılcı ve radikal önlemler almasında, II. Meşrutiyetten sonra meydana gelen ve binlerce yapıyı kül eden Çırçır ve Uzunçarşılı yangınlarıyla, Çırağan Sarayı ve Bâbıâli gibi tarihî ve işlevsel bakımdan önemli iki binanın art arda yanması önemli rol oynamış olmalıdır. Özellikle Bâbıâli binasının üçte birinin kül olması üzerine, resmî dairelerde, koruyucu tedbirlerin arttırıldığı dikkat çekmektedir. Yine bu yangının etkisiyle, her dairede bir itfaiye bölüğü kurulması, dairelerde görev yapan odacı ve hademelerin geceleri itfaiye talimlerine katılarak eğitilmeleri kararlaştırılmıştı. Bunun yanında, her kurumda yangın musluğu ve su deposu bulundurulması yasal zorunluluk hâline getirilmiş, önemli daireler arasında telefon şebekesi kurulmasıyla, yangın ihbarı konusunda geç kalınmış bir uygulama hayata geçirilmişti. Bâbıâli yangınından sonra Széchenyi Paşa, sadrazam Hakkı Paşa ile, Harbiye nazırı Mahmud Şevket Paşa'ya ayrı ayrı raporlar sunmuştu⁴⁸. Onun raporları doğrultusunda 1911 yılında birkaç otomobil ile motorlu tulumla satın alındı. Avrupa'ya üç otobüs siparişi verildi⁴⁹. 1912 yılının ilk

⁴⁵ 20 Ağustos 1911 (25 Şaban 1329), BOA, Meclis-i Vükelâ Mazbataları (MV), 155/83; *Cenin*, nr. 976-3, 22 Cemaziyevvel 1329.

⁴⁶ Seferberliğin ilân edildiği 1914 yılında itfaiye alayının iki taburu, Birinci Ordu Kumandanlığı emrine verilecektir (27 Kasım 1914/8 Muharrem 1333, BOA, Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umûmiyye Müdüriyeti Muhasebe Kalemî [DH.EUM.MH], 256/69). İtfaiyecilerin savaşa gönderilmeleri usulü Avrupa'da da yaygındı. Prusya ile Fransa arasında 1870 yılında yapılan Sedan Savaşı sırasında, Paris'in 1.200 tulumbalısı cephede silâh kuşanmıştı (*Basiret*, nr. 149, 26 Cemaziyelahir 1287).

⁴⁷ O. Nuri, *a.g.e.*, I, 1194; İhsan, *a.g.m.*, s. 85.

⁴⁸ *Sabah*, nr. 7680, 8 Safer 1329; nr. 7692, 20 Safer 1329.

⁴⁹ 15 Şubat 1912 (26 Safer 1330), BOA, Dahiliye Nezareti İdare Kısmı (DH-İD), 59/42.

aylarında Dâhiliye Nezareti eliyle İstanbul ve taşra kentlerine çok sayıda tulumba dağıtıldı. Valilere gönderilen genelgelerde, yörelerinde ne kadar tulumbaya ihtiyaç duyulduğunun tespit edilerek İstanbul'a bildirilmesi istendi⁵⁰. Bu arada diplomatik alanda Macaristan ile kurulan dostluğun ürünü olarak, başkanlığını Kont Karácsonyi'nin yaptığı yardım komitesi, Osmanlı Devleti'ne bir sıhhiye arabası (ambulans) hediye etti. İki hasta ve bir doktor taşımaya elverişli araba, her türlü ilkyardım malzemesiyle donatılmıştı. Deprem, yangın ve benzeri afetler sırasında yaralananların hastaneye sevkinde büyük kolaylık sağlayacak olan arabayı kullanma yetkisi Şehremaneti'ne verilmişti⁵¹.

Meşrutiyetten sonra meydana gelen büyük yangınlarla ilgili gazete yorumlarında, hükümetin itfaiye politikası eleştirilmekte, Széchenyi Paşa'nın yetersizliğini savunan yazılar keleme alınmaktaydı. Ancak afete sebep olan ve kronikleşen etkenler ile yangınla mücadeleyi zorlaştıran geleneksel sorunlar göz önüne alındığında, aleyhteki yorumların sağlıksız olduğuna hükmetmek gerekir. Örneğin yapıların ahşaptan inşa edilmesi geleneği, yangınların sirayetindeki başlıca etken olarak varlığını devam ettirmekteydi. Ebüzziya Tevfik, Namık Kemal'in daha 1866 yılında kaleme aldığı makalesine vurgu yaparak, binaların kargir tekniğinde inşa edilmesinin faydalarına işaret etmekte, ahşap yapılaşmanın hükümet kararıyla yasaklanması gerektiğini savunmaktaydı⁵². Öte yandan yangın söndürme işinin sekteye uğramasının en önemli sebebi su sıkıntısıydı. Bu dönemde İstanbul'un su dağıtma işi Dersaadet Su Osmanlı Anonim Şirketi (Compagnie des Eaux de Constantinople Société Anonyme Otoomane) adlı bir Fransız şirket tarafından yapılmaktaydı. II. Abdülhamid'in iradesiyle 1882 yılında kurulan ve 1887 yılındaki düzenleme ile İstanbul'un su dağıtım ve satışını yetmiş beş yıllığına tekeline alan şirket, yangınların söndürülmesi için harcanan suyu parasız verecekti⁵³. Şirket çeşitli semtlerde bedava su dağıtan çeşmeler ve yangın muslukları yaptırmıştı. Ancak ardı arkası kesilmeyen yangınlar karşısında, umulanın üstünde su tüketimi-

⁵⁰ 22 Mart 1912 (2 Rebiülâhir 1330), BOA, Dahiliye Nezareti Hukuk Müşavirliği (DH. HMŞ), 19/49.

⁵¹ 6 Nisan 1911 (6 Rebiülâhir 1329), BOA, Dahiliye Nezareti Muhâberât-ı Umûmiye İdaresi Mütenevvia Kısmı (DH. MTV), 31/9; *Tanin*, nr. 955, 1 Cemaziyelevvel 1329.

⁵² Ebüzziya Tevfik, "10 Temmuz Hariki ve Vesâit-i İtfâiyye", s. 890-891.

⁵³ A. Akyıldız, *a.g.e.*, s. 110. 1887 yılında yenilenen anlaşma uyarınca Terkos suyunu şehre iki güzergâhtan dağıtacaktır. "Bu veçhile İstanbul'a isâle-i miyâh-ı kesire edildiği takdirde zahîrî ve bâtînî hâsıl olacak fevâid ve muhasenât âzâde-i kâffe-i tafsilât olup zirâ harik vukûunda susuzluktan asla sıkıntı çekilmeyeceği ve binâberin emr-i itfâ ziyâdesiyle teshil kılınmış bulunacağı şüphesiz olarak..." ("Dersaadet'e Terkos Suyu İsâlesi", *Tarik*, nr. 1047, 23 Şubat 1887/29 Cemaziyelevvel 1304).

miyle karşı karşıya kalan şirket yöneticileri, su verme konusunda tereddüde kapıldılar. Su sevkîyatının gereği gibi yapılamaması, büyük emeklerle oluşturulan modern itfaiye örgütünün, sırf susuzluk yüzünden birçok yangının söndürülmesinde etkisiz kalmasına sebep oldu. Su dağıtımındaki yolsuzluk, dönemin gazetelerinin öne çıkan haberleri arasında yer alırken⁵⁴, Széchenyi Paşa da, salt örgütün amiri olması yüzünden tenkitlere maruz kalmıştı. Bununla birlikte itfaiye komutanı görevini aksatmamış, kaynakları en iyi şekilde değerlendirmeye gayret etmiş, kendisini aşan hususları hükümete rapor etmişti. Şunu belirtmek gerekir ki, Széchenyi Paşa'nın projeleri yönetim katından takdir görmesine rağmen, bunların birçoğu malî buhran engeline takıldığı için hayata geçirilemiyordu. Sınırlı sayıda satın alınan araçlar, sık kullanılmaktan dolayı kısa sürede yıpranmaktaydı. Düzenli birlikler hareket kabiliyetinden mahrum kaldığı için, yangınlar mahalle tulumbacılarının insafına terk edilmekteydi. Bunun yanında, teknik bilgiden yoksun ahalinin klâsik yöntemlerle yangınlara müdahaleye soyunması, faydadan çok zarara yol açmaktaydı. 1912 yılında İstanbul şehreminliğine atanan Cemil Paşa [Topuzlu], yangınlar esnasında ortaya çıkan trajikomik manzarayı çarpıcı biçimde anlatır⁵⁵. Osmanlı Devleti'nin Balkan ve Avrupa devletleriyle tuttuğu savaşlar döneminde, yangınla mücadelede daha plânlı ve kalıcı düzenlemeler yapıldığı görülmektedir. İstanbul'u harap bir vaziyette alan Cemil Paşa, Fransa'dan sağlanan istikrazın bir bölümünü şehir plânlamasında kullandı⁵⁶. 1911 yılında meydana gelen Uzunçarşı ve İshakpaşa yangınlarının harap ettiği Aksaray ve Sultanahmet'teki yangın yerleri yeniden düzenlendi. Bölgedeki arsala-

⁵⁴ Hüseyin Özgür-Sedat Azaklı, "Osmanlı'da Yangınlar ve İtfaiye Hizmetleri", *G.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Sayı 1, Ankara 2001, s. 161.

⁵⁵ "Cihet-i askeriyeye bağlı ve derme çatma arabadan ibaret olan itfaiye teşkilatı pek ibtidâî idi. Çapulculuk ve birbirleriyle kavga etmekten ve geçtikleri yerlerde avazları çıktığı kadar bağırmaktan başka hiçbir işe yaramayan ve ancak birkaç kova su taşıyan sandıklarıyla tulumbacılar yangınların önüne geçemiyorlar ve büyük yangınların da ardı arası kesilmiyordu. Bir mahallede yangın çıkınca hakikaten görülmeye değer bir manzara husûle gelirdi. Anadolu'dan gelip henüz İstanbul halkına hitap edecek derecede konuşmayı bilmeyen mahalle bekçileri hep bir ağızdan sopalarını kaldırım taşlarına vurarak gür sesleriyle Anadolu lehçe ve makamıyla yangının bulunduğu yeri – o da ekseriyâ yanlış olarak- haber verir. Köpekler acı acı ulur, mahalle tulumbacıları nara atarlar, Çengelköy üstünde şimdiki rasathanenin bulunduğu ve İcadiye denilen tepeden toplar atılır; velhâsıl bir vâveylâdır kopardı..." (Cemil Topuzlu, *İstibdat-Meşrutiyet-Cumhuriyet Devirlerinde 80 Yıllık Hatıralarım*, haz. Cemalettin Topuzlu, İstanbul 2002, s. 115-116).

⁵⁶ Şehremaneti 1913 yılında Kadıköy rıhtımı üzerindeki arazi ile Dolmabahçe gazhanesini satın almak ve İstanbul'un yangın yerlerini yeniden inşa etmek amacıyla, yüzde beş faizli olarak Fransa'dan 1.100.000 lira borç almıştı (A. Akyıldız, *a.g.e.*, s. 358).

rın çoğu kamulaştırılarak, başta Eminönü-Beyazıt-Aksaray yolu olmak üzere birçok cadde ve sokak açıldı. Ayrıca meydan, park ve bahçeler oluşturuldu⁵⁷. Böylece hem kente modern bir görünüm kazandırılmış, hem de yangınların sirayetini önleyecek açık alanlar yaratılmış oldu.

Osmanlı Devleti'nin sınırları içerisinde yer alan hiçbir yerleşim biriminde, İstanbul'daki kadar sık ve büyük yangınlar meydana gelmediği kuşkusuzdur. Bu durum nüfus yoğunluğu ve yapılarda kullanılan malzemenin cinsi ile doğrudan alakalıdır. Yangınların sıklığı bakımından İstanbul'u izleyen kentler, Selanik, İzmir, Bursa gibi yine nüfus ve sanayi bakımından gelişmiş olan yerlerdi. 19. yüzyılın başlarında İstanbul dışındaki Anadolu ve Balkan vilâyetlerinde yangın söndürme işi geleneksel yöntemlerle ve esnaf, memur ve ahalinin katılımıyla gerçekleştiriliyordu. Tanzimat'tan sonra hükümet, taşra idarelerine itfaiye hizmetleri götürmeye başlamıştı. Örneğin 1850 yılında Trabzon'da iki yangın tulumbası ile bunlardan sorumlu maaşlı müdür ve personeli bulunuyordu⁵⁸. 1873 yılında da Rahova kasabasında tulumbaya ihtiyaç olduğunu ve devletin bu ihtiyacı gidermek için girişimde bulunduğunu belgelerden öğrenmekteyiz. Hükümet bir yandan alet ve edevat göndermek, öbür yandan da tulumbacılar maaş ödemek suretiyle taşraya itfaiye hizmetleri sunuyordu. Adana'da itfaiye örgütü 1870'lerde, Ankara'da ise 1882'de kurulmuştu. Bununla birlikte, gelişmiş kentlerde, yangına karşı daha gerçekçi ve çağdaş tedbirler alınmaktaydı. Örneğin Selanik'te 1889 yılında dükkânların yüzde doksanı yangına karşı sigortalanmıştı⁵⁹. İzmir Belediyesi'nin itfaiye teşkilatı kurmak konusundaki malî imkânsızlığı yabancı yatırımcıları harekete geçirmiş, Royal ve Sen adlı iki sigorta şirketi 1897 yılında kendi itfaiye örgütünü kurmuştu⁶⁰. Bandırma'da ise, bugün dahi güncelliğini koruyan, sanayi sitelerinin şehir dışına taşınması sorunu çözülmüştü. Zira 1857 yılında buradaki demirci, çivici, bakırcı ve çilingir gibi ateşe dayalı üretim

⁵⁷ C. Topuzlu, *a.g.e.*, 159-160.

⁵⁸ Trabzon'da 1876 yılında belediyeye bağlı tulumbacıbaşı Mehmed Efendinin emrinde 13 tulumbacı görev yapmaktaydı (*Salname-i Vilâyet-i Trabzon*, nr. 9, Trabzon 1294, s. 48).

⁵⁹ İlber Ortaylı, *Tanzimattan Sonra Mahalli İdareler (1840-1878)*, Ankara 1974, s. 218.

⁶⁰ Bu örgüt, şirketlerinin acentelerinin seçtiği beş kişilik bir heyet tarafından yönetilmekteydi. Kadrosunda 2 mülâzim, 3 çavuş, 16 tulumbacı ve 2 muavin barındıran teşkilatın tüm masrafları, yine sigorta şirketlerince karşılanmaktaydı (H. Özgür, S. Azaklı, *a.g.m.*, s. 158).

yapan imalathaneler için şehir dışında bir site yapılmış ve bunların kent merkezindeki faaliyetleri yasaklanmıştı⁶¹.

II. Abdülhamid döneminde, taşra kentlerinin itfaiye örgütlenmesi ya da şartların iyileştirilmesi hususunda daha somut adımlar atıldığı dikkat çekmektedir. Padişah, Széchenyi Paşa'yı 1884 yılında, tüm vilâyet merkezleri ile görece kalabalık sancaklarda itfaiye bölükleri kurmakla görevlendirmişti. Bölüklerde görev alacak kadro, jandarma erlerinden seçilecekti. Uygulamaya ilk önce Edirne ile Bursa'dan başlanacak, daha sonra yaygınlaştırılacaktı. Széchenyi Paşa, Dâhiliye Nazırı ve Serasker'le görüş-tükten sonra, on yedi maddelik bir nizamname ile, taşra itfaiyelerinin durumu ve eksiklerinin tespiti amacıyla yönelik bir istatistik formu hazırladı. Bunları padişaha sundu⁶². Taşra yerleşimlerinde İstanbul'daki gibi ahşap ve bitişik nizam yapılaşma yaygın değildi. Buralarda yangınlar daha ziyade dikkatsizlik sonucu meydana gelmekteydi. Bunun yanında Ermeni anarşizminin başlamasından sonra yangın sebepleri arasına kasıt unsuru da eklenmiş, kundak sonucu birçok dükkân, işyeri ya da konaklarda yangınlar çıkartılmıştı. Sultan II. Abdülhamid, Anadolu ve Rumeli'deki yöneticilere emir göndererek, idareleri altındaki yerleşim birimlerinde çıkan yangınlarda kasıt bulunup bulunmadığını araştırmalarını ve suçlu bulunanların cezalandırılmasını; öte yandan, belediyelerinin eksik tulumbalarını tamamlamalarını istemişti⁶³.

Karaman kasabasında 370 yapıyı kül eden büyük yangının ardından, taşra kentlerindeki itfaiye sorunu daha ciddî ele alındı. II. Abdülhamid'in isteği üzerine Şûrâ-yı Devlet'te, yangınlara sebep olan etkenlerin kaldırılmasına yönelik tedbirler tartışıldı. Széchenyi Paşa'nın da bilgisine başvuru olarak sekiz maddelik bir rapor hazırlandı. Bu rapor daha sonra nizamname şekline sokularak yasalaştı. Yukarıda kısaca değerlendirdiğimiz 1890 tarihli "Men'î Harik Tedâbirini Havî Nizamname"nin maddeleri özetle şunlardı: İstanbul ve diğer vilâyetler belediye merkezleriyle, bunlara bağlı birimlerde, modern tulumbalar ve itfaiye aletleri bulundurulacak; personeli olmayan yerlerde, belediye tarafından yeterli miktarda tulumbacı görevlendirilecekti. Yangınların çıkmasına ve kolayca genişlemesine ne-

⁶¹ 2 Mart 1857 (5 Receb 1273), BOA, Cevdet, Belediye, nr. 4318.

⁶² 26 Ağustos 1884 (5 Zilkade 1301), BOA, Y. PRK. ASK., 24/2.

⁶³ 14 Ağustos 1884 (22 Şevval 1301), BOA, Yıldız Sadâret Hususî Maruzâtı (Y. A. HUS), 179/63. Bu dönemde taşra yerleşmelerinde yangınların artması ve padişahın bunların üzerine gitmesi, Ermeni komitacılarının faaliyetleri hakkında Avrupa kamuoyunun dikkatini çekmek amacıyla matuftur.

den olan talaş, ot ve saman gibi maddelerin uygunsuz yerlerde saklanması ve mutfak ve ocak bacalarıyla soba borularının temizlenmesi gibi işler, belediyece görevlendirilecek ekipler tarafından kontrol edilecekti. Ev ve diğer yapıların baca ve soba borularının periyodik temizliği yapılacak, bunlar düzenli biçimde denetlenecekti. Yangına sebep olan kişi veya kişiler bulunup, kasıt amacı güdüp gütmeyeceği araştırılacak, suçu sabit olanlar hakkında yasal işlem yapılacaktı. Kullandığı binanın ısı sistemini temizlemediği tespit edilen kişilere para cezası uygulanacaktı. Metruk binalar, sahipleri tarafından korunacak, böyle yerlere mahalle imamı, muhtarı ve bekçileriyle mahallenin ileri gelenleri nezaret edecek ve bunlar, şüphelendikleri tehlikeli durumları zabıtaya bildireceklerdi.

Széchenyi Paşa, taşra itfaiyelerinin daha sağlıklı yürümesi amacıyla iki öneri sundu. Bunlardan birincisi, itfaiye kadrolarının niteliğiyle, ikincisi örgütlerin donanımıyla ilgiliydi. Buna göre, nizamiye karakolu bulunan vilâyetlerde polisler, karakol bulunmayan vilâyetlerde de jandarma personeli itfaiye konusunda eğitilecek; bu iş için İstanbul itfaiye alaylarından yetişmiş, ancak o tarihte misafir olarak taburlarda bulunan kadro fazlası yüzbaşılardan yetenekli olanları görevlendirilecekti. Széchenyi Paşa, aletlerin temini hususunda valilerin kendisiyle temas kurmalarını teklif etmişti. Sultan Abdülhamid, polis ve jandarmanın itfaiye hizmetini üstlenmelerini uygun bulmuş, ancak bunların eğitimi için İstanbul'dan uzmanlar gönderilmesini onaylamamıştır. Bu işte, daha önce itfaiye alaylarında çalışıp da, emeklilik ya da başka nedenle ayrılarak memleketlerine dönmüş olan çavuşların görevlendirilmelerini tercih etmiştir. Öte yandan aletlerin tedariki hususunda ise, valilerin doğrudan Széchenyi Paşa'yla değil, Seraskerlik'le irtibat kurmalarını istemişti⁶⁴. Nitekim daha sonra alınan bir kararla, itfaiyelere araç ve gereç temini işi, masrafı kendilerince karşılanmak üzere, belediyelere bırakıldı⁶⁵. İtfaiyecilerin eğitimine gelince, bunun için sınav yapılması, başarılı olanlara diploma verilerek görev yerlerine gönderilmesi kararlaştırıldı⁶⁶.

Bursa, İzmir ve Selanik gibi kalabalık vilâyetlerde büyük yangınlar meydana gelmekle birlikte, buralardaki itfaiyeler teçhizat ve personel açısından örgütlenmesini hemen hemen tamamlamış durumdaydı. Ancak çoğu kent, itfaiye eri ve yangın söndürme araçları bakımından tam anla-

⁶⁴ BOA, *Nizamât Def.*, nr. 4, s. 283.

⁶⁵ 10 Aralık 1890 (27 Rebiülâhir 1308), BOA, MV, 60/22.

⁶⁶ 10 Eylül 1892 (18 Safer 1310), BOA, Y. A. HUS., 364/124.

mıyla fakirdi. Ağustos 1894'te Uşak'ta meydana gelen ve birkaç gün süren yangın, bu eksikliği açıkça hissettirmişti. Hem yerel yöneticileri, hem de merkezî idareyi endişeye sevk eden bu yangının günlerce devam etmesinin tek sebebi, itfaiye araçlarının yetersizliği idi. Uşak felâketi üzerine, bir kez daha dikkatler taşraya çevrildi. Sancak merkezlerindeki itfaiye örgütlerinin tamamlanması ya da iyileştirilmesi, liva ve kazalarda da şubeler oluşturulması kararlaştırıldı. Ayrıca, köylerde de şube açılması düşünüldüyse de, bunun maliyeye getireceği ağır yük göz önüne alınarak, buralar için şimdilik sadece tulumba, balta ve kanca gibi temel söndürme malzemelerinin tedarik edilmesine karar verildi. Bütün bu düzenlemelerin masrafının bir kısmı belediye gelirlerinden, bir kısmı da ahaliden karşılanacaktı⁶⁷. Bir süre sonra bir adım daha atılarak, taşra birimlerinde bekçilikler kuruldu. Her iki yüz hane bir bekçilik kabul edilip, her bekçilikte iki veya üç bekçinin görev yapması kararlaştırıldı. Bekçiler ellerindeki düdük ve sopalar vasıtasıyla, yangın da dâhil olmak üzere, bütün uygunsuz durumlardan yetkilileri haberdar edecekti. Evlerde su dolu birer kova bulundurulması ve bacaların yılda en az iki defa belediye nezaretinde temizlenmesi sağlanacaktı. Öte yandan, görece büyük şehirlerde yangın kuleleri inşa edilecekti⁶⁸.

Vilâyet salnameleri incelendiğinde, 20. yüzyıl başlarında büyük şehirlerin hemen hepsinin, itfaiye örgütlenmesini tamamlamış olduğu görülür. Meşrutiyetten sonra taşraya gönderilen alet sayısında da artış gözlenmektedir. Yukarıda belirtildiği gibi, Dâhiliye Nezareti 1912 yılının ilk aylarında vilâyetlere çok sayıda tulumba dağıtmıştı. Yangına sebep olanların cezalandırılmaya başlandığına dair, bu dönemde somut delillere rastlanması⁶⁹, devletin yangınları önlemek konusundaki kararlılığını göstermektedir.

Yazının bu son kısmında, Széchenyi Paşa'nın kişiliği ve özel hayatı ile, ömrünün son yıllarındaki çalışmalarına değinilecektir. Ödön

⁶⁷ 23 Eylül 1894 (23 Rebiülevvel 1312), BOA, İrade, Hususiye, 1312 RA-71.

⁶⁸ 15 Ocak 1895 (19 Receb 1312), BOA, Yıldız Sadaret Resmî Maruzatı (Y. A. RES), 74/13.

⁶⁹ Nallıhan kazası hükümet konağında 1913 yılında bir yangın meydana gelmiş ve binanın birkaç odası yanmıştı. Yapılan incelemede yangının, soba borusunun ahşap duvardan geçirilmesinden kaynaklandığı tespit edilmişti. Bunun üzerine kaymakamlığa gönderilen yazıda, böyle bir gaflete göz yumularak, yangına neden olduğu için, binanın en büyük amirinin siciline bu suçun kaydedileceği ve işten el çektirileceği bildirilmiştir (18 Mart 1913/4 Ramazan 1331, BOA, DH. HMs., 19/50).

Széchenyi, ailesiyle İstanbul'a yerleşmişti. Dinini değiştirmedigi hâlde⁷⁰, çalışkanlığı, dürüstlüğü, babacanlığı ve centilmenliği sayesinde gerek idare katında, gerekse kamuoyu nezdinde büyük sempati toplamıştı. Onun son zamanlarında kendisini tanıma şansı bulan Sermet Muhtar Alus, ilerlemiş yaşına ve romatizmal ağrılarına rağmen, teşkilatın başında yangın söndürme faaliyetine katıldığını; yangın olmadığı zamanlarda ise, kâh Taksim'de, kâh Beyazıt meydanında itfaiye erlerine talim yaptırdığını anlatır⁷¹. Széchenyi Paşa, göreve 200 lira maaş ile başlamış, ilâveten ayda 3.000 kuruş ek ücret ödenmişti. Zamanla maaşı düşürülmüş ve ferik rütbesindeki emsallerinin seviyesine gerilemişti. Nihayet ayrıca ödenen 3.000 kuruş da kesilince, kalabalık nüfusunu geçindirmekte zorlanan Széchenyi Paşa, padişaha başvurdu. Oldukça samimî ifadeler kullandığı dilekçesinin bazı bölümleri şöyleydi: "...Kulunuz Macaristan'ın en büyük familyasından olup adeta kendimi Osmanlı bilerek onunla iftihar ve mahzûziyet-i seniyyelerini mûcib hidemât-ı itfâiyye ifâ etmekteyim ... Macaristan'dan evvelâ celb buyurulduğumda iki yüz lira maaş tahsis buyurulduğu hâlde kesile kesile bir ferik maaşına kalınıp pederimden kalan antikalari satarak geçinip ve küllî borca girdiğim hâlde yine ecnebî zâbitler gibi sefâretlerine mürâcaat zilletini ihtiyâr etmedikten başka hâkpâ-yı seniyyelerini dahi ta'ciz etmedim ... Yirmi üç senelik ferik ve sâdık ve emektar bir kullarımdan olduğuma ve kira köşelerinde aile-i kesîrânemle medyûn müstağrik bir hâlde olduğuma binâen âtîfet-i seniyyelerinin ibzâlini hâkpâ-yı humâyûnlarına yüz ve gözlerimi sürerek istirham eylerim. Fermân-ı humâyûn şevketlü padişahımız efendimiz hazretlerininindir"⁷². Maddî kazancı geri plânda tuttuğunu ve en zor günlerinde bile devlete sadakatten ayrılmadığını ortaya koyan bu dilekçeden sonra Széchenyi Paşa, 3.000 kuruşluk ikramiyesine yeniden kavuşmuştu⁷³.

Osmanlı Devleti'nde askerî rütbelerin en büyüğü olan ferikliğe kadar yükseltelen Széchenyi Paşa, murassa' mecidî ve birinci Osmanî nişanları, altın ve gümüş imtiyaz ve liyakat madalyaları ile iftihar ve tahlisiye madalyaları sahibiydi⁷⁴. Onun Osmanlı Devleti'nde önemli bir hizmeti yürütmesi ve kendisine "Paşa" unvanı verilmesi, Türklere öteden beri dostluk besleyen Macarlara gurur vermişti. 1880 yılında Budapeşte'de babasının

⁷⁰ Koyu bir dindar olan Széchenyi Paşa, Venüs'e ibadet ediyordu. Babasından kalan servetini inancı uğrunda heba etmişti (H. F. Woods, *a.g.e.*, s. 193).

⁷¹ S. M. Alus, *a.g.m.*, s. 25.

⁷² 29 Aralık 1905 (3 Zilkade 1323), BOA, Y. PRK. ASK., 235/40.

⁷³ 16 Ocak 1906 (21 Zilkade 1323), BOA, İrade, Hususiye, 1323 ZA-69.

⁷⁴ *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmâniyye*, Sene 1309, İstanbul 1309, s. 132; *Tevhid-i Efkâr*, nr. 285-3313, 25 Mart 1338.

heykelinin dikilmesi sırasında halkın Széchenyi'ye gösterdiği teveccüh bunun apaçık örneğidir. Széchenyi'nin tören yerine Osmanlı üniformasıyla gelmesi büyük coşkuya sebep olmuş ve törene onur veren bir hava katmıştı⁷⁵. Széchenyi Paşa 1890 yılında II. Abdülhamid tarafından yâverân-ı hazret-i şehriyâriler sınıfına alınmış⁷⁶, bir süre sonra da Teftiş-i Askerî Komisyonu üyeliğine seçilmişti⁷⁷.

Ömrünün kırk sekiz yılını İstanbul itfaiyesine adanmış olan Széchenyi Paşa, Birinci Ferik⁷⁸ rütbesiyle 23 Mart 1922 tarihinde öldü⁷⁹. Vasiyeti gereği cenazesi memleketine gönderilmedi. Şişli'de Notre Dame de Lourdes Gürcü kilisesinde yapılan ayinin ardından özel bir törenle Feriköy Latin Katolik kabristanına defnedildi⁸⁰. Günlük gazetelerin sayfalarında, Széchenyi Paşa'nın ölümü ve cenaze töreni haberi ile Yüksekaldırım'dan, Küçük Çamlıca'dan, Feriköy'den yükselen taze yangın haberleri aynı anda yer aldı. İtfaiyenin ıslahı konusu ise hiçbir zaman gündemden düşmedi. Ödenek yokluğu nedeniyle çalışmalar ağır aksak yürümeye devam etti⁸¹. Cumhuriyetin ilânından az önce, 25 Eylül 1923

⁷⁵ 24 Mayıs 1880 (15 Cemaziyelâhir 1297), BOA, Hariciye Nezareti Siyasi Kısmı (HR. SYS), 214/52.

⁷⁶ II. Abdülhamid devrinde mâbeyn-i humâyûnun yapılanmasında önemli yeri bulunan bu sınıfa seçilen kişilerde, görevlerinde büyük başarı göstermeleri ve başarıya aday görülmeleri etkili olmuştur. Bu sistem sayesinde Abdülhamid, ileri gelen askerî ve sivil bürokratları kendisinin birinci derecede adamı konumuna getirmekte, mülki ve askerî idarenin kontrolünü, dolayısıyla bir bakıma bütün idareyi denetimi altına almış olmaktadır (Ali Karaca, "II. Abdülhamid'in İdareyi Kontrol Mekanizmalarından Yâverlik Kurumu", *XIII. Türk Tarih Kongresi, 4-8 Ekim 1999, Kongreye Sunulan Bildiriler*, Ankara 2002, III/3, s. 1732).

⁷⁷ Paşa'nın bundan sonraki yazılarının altında "yâverân-ı hazret-i şehriyârilerinden ve teftiş-i askerî komisyon-ı âlisi azasından umum itfâiye alayları kumandanı ferik abd-i memlûkleri Széchenyi" şeklindeki unvan zincirini kullandığı görülmektedir.

⁷⁸ 25 Şubat 1908 (23 Muharrem 1326), BOA, Y. MTV, 306/161.

⁷⁹ *Yeni Şark*, nr. 173, 25 Receb 1340; *İkdam*, nr. 8988, 26 Receb 1340; *Tevhid-i Efkâr*, aynı yer.

⁸⁰ "...Herkes karşı ibrâz eylediği hüsn-i muâmele hasebiyle umûmun, hususiyle itfaiye heyetinin büyük bir hüsn-i hürmetini kazanan müteveffâ, murassa' mecidi, birinci Osmanî nişanları ve altın, gümüş imtiyaz ve liyakat madalyaları ile iftihar ve tahlisiye madalyalarını ve birçok ecnebî nişanları ile Legion d'Honneur nişanını hâmilidir. Zıçni Paşa kalbinde Türklere karşı pek büyük bir muhabbet besler idi. Hatta cenazesinin memleketine nakledilmeyip vatan-ı sâni ittihâz eylediği İstanbul'da defnini vasiyet etmiştir." ("Kont Zıçni Paşa Vefat Etti", *Tevhid-i Efkâr*, nr. 285-3313, 25 Mart 1338).

⁸¹ "İtfâiye alayına ait levâzımın tedârîki için Şehremâneti'nce verilmesi takarrür eden sekiz bin liraya mahsûben emânet hesabına Maliye Nezareti'nce şimdilik bin lira verilebilecektir" (*İkdam*, nr. 8987, 25 Receb 1340).

tarihinde, İstanbul'un itfaiye hizmeti belediyeye devredildi. Mahalle tulumcabılığı ise, 2 Ağustos 1924 tarihinde yasaklandı; atlı ve kırbalı sakalarla birlikte tarihe karıştı⁸².

Yaklaşık yarım asır süre ile İstanbul itfaiyesini kumandan sıfatıyla yöneten Széchenyi Paşa, şehir itfaiyesini modern araç ve gereçlerle donatmış, yönetmeliği çağın icaplarına göre yeniden düzenleyerek örgütü canlandırmıştır. Meşrutiyet döneminde 1908 Çırçır, 1911 Uzunçarşılı ve 1918 Sultanselim yangınları istisna edilirse, görevde bulunduğu süre zarfında İstanbul yangınlarında gözle görülür azalma meydana geldiği; düzenli birliklerin çabuk hareketleri sayesinde büyük yangınlar döneminin kapanmış olduğu söylenebilir. Bununla birlikte Széchenyi'nin tam anlamıyla başarılı olduğunu düşünmek zordur. Fakat bunun sebeplerini siyasî ve yerel iktidarın uygulamalarında ve şehir dokusundan kaynaklanan etkenlerde aramak gerekir. Her şeyden önce yapıların geleneksel ahşap tekniğinde ve bitişik nizam tarzında inşa edilmiş olması, yangın vukuuna her zaman kapı aralamıştır. Plânsız yapılaşmanın ürünü olan dar ve inişli çıkışlı sokaklar, Széchenyi'nin hareket alanını kısıtlayan en büyük etkenlerden biriydi. İtfaiye hizmetlerinin aksamadaki bir başka önemli faktör de üç tarafı denizlerle çevrili bir yarımada olduğu hâlde suyun miktar ve dağılım açısından değerlendirilememesi idi.

“SZÉCHENYI PASHA AND MODERNISATION OF OTTOMAN FIRE BRIGADE (1874-1922)”

Abstract

Ödön Széchenyi, who is a son of Hungarian noble family, came to Turkey during Abdülaziz period and administrated İstanbul fire brigade in the last forty eight years of Ottoman Empire. By abandoning traditional extinguishing methods, he trained firemen with a military discipline and equipped organisation with the modern tools. He set up first Turkish marine fire brigade. Thus, the destruction caused by conflagration in İstanbul diminished considerably. He was awarded with “ferik” title. Széchenyi Pasha offered propositions with regard to getting rid of factors causing fire. He also organised fire brigades in the cities and thus many cities witnessed new extinguishing equipment. Széchenyi Pasha, who admired İstanbul and Turkish people, did not became muslim, yet according to his testament he was buried in İstanbul..

Keywords

Ottoman Empire, İstanbul, conflagration, fire brigade, Széchenyi Pasha, modernisation, urbanisation issues.

⁸² *İstanbul İtfaiyesi 1714-1759*, İstanbul 1959, s. 3; Osman Nuri, *a.g.e.*, I, 1193; İhsan, *a.g.m.*, s. 86.

MÜTAREKE DÖNEMİNDE GAYRİMÜSLİM MUHACİRLERİN İSKÂNI

*Selçuk URAL**

ÖZET

I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti, İtilâf Devletlerine karşı bir ölüm-kalım mücadelesine girişti. Ermeniler, Rusya'nın doğal müttefiki olarak devlet aleyhine harekete geçtiler. Bunun üzerine Osmanlı Hükümeti, Geçici Sevk ve İskân Kanunu'nu çıkararak, devlet aleyhinde faaliyet gösteren Rum ve Ermenileri başka yerlere sevk etti. Rusya'nın savaştan çekilmesiyle muhacirlerin yerlerine iade edilmeleri gündeme geldi. Bu yöndeki uygulama Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasından önce başlatıldı. Fakat uygulama bir çok sorunu da beraberinde getirdi.

Bu çalışmada muhacirlerin iade ve iskânları sürecinde ortaya çıkan sorunlar ele alınmıştır.

Anahtar kelimeler:

Ermeniler, Rumlar, Geçici Sevk ve İskân Kanunu, Osmanlı Devleti, Mondros Mütarekesi.

I. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla birlikte Rumlar ve Ermeniler, Çarlık Rusya'dan yana olduklarını ilân ettikleri gibi, Osmanlı Devleti aleyhinde her türlü faaliyetin içerisinde yer aldılar¹. Bunlar arasında Osmanlı ordusu aleyhinde casusluk yapmak, birliklerden firar etmek, çeteler teşkil ederek Türk köylerini basmak ve nihayet ordunun ikmal merkezlerine saldırılar düzenlemek gibi faaliyetler sayılabilir². Bütün bunlar cephede ve cephe gerisinde orduyu zor duruma sokarken, devlet otoritesinin de kaybolmasına yol açmaktaydı. Mevcut duruma daha fazla müsamaha göstermeyen Osmanlı Hükümeti, 27 Mayıs 1915'te Geçici Sevk ve İskân Kanunu'nu çıkardı. Adından da anlaşılacağı üzere kanun devletin güvenli-

* Doç. Dr., Kafkas Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / sural25@hotmail.com

¹ Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, III/3, Ankara 1983, s. 20.

² G. Maslofski, *Umumi Harpte Kafkas Cephesi*, çev. Nazmi, Ankara 1935, s. 31.

ğini tehlikeye sokan kişilerin geçici olarak başka yerlere sevk ve iskânını ön görüyordu³.

“1918 yılına gelindiğinde, tehcire tâbi tutulan şahıslar hakkında Osmanlı hükümetinde bir faaliyet gözlenmektedir. Bu faaliyetlerin ilk ışığını Brest Litovsk müzakereleri esnasında görmek mümkündür... Nitekim 10 Nisan tarihli Meclis-i Vükelâ toplantısında aynen Rum ve Ermeniler gibi, Suriye’den tehcir edilmiş Araplar’dan altmış yaşını geçen ve yardıma muhtaç olanların memleketlerine iadesi kararlaştırılmıştı..”⁴.

Muhacirlerin iadesine karar verilmesini iç ve dış nedenler olmak üzere iki gurupta toplamak doğru olacaktır. İç nedenlerin başında devlet otoritesinin ve bölge güvenliğinin sağlanması hususlarında yaşanan sıkıntıların ortadan kalkmış olması gösterilebilir. Zira Rum ve Ermeni azınlığının devamlı surette Osmanlı Devleti aleyhine kışkırtan Rusya, savaştan çekilmişti. Dolayısıyla Rusya’nın yıkıcı çalışmalarına engel olmak için çıkarılmış olan Geçici Sevk ve İskân Kanunu’na artık gerek kalmamıştı. İkinci neden ise savaş boyunca durma noktasına gelen sosyal ve ekonomik hayatı canlandırma düşüncesiydi. Üçüncü neden ise, müslim ve gayrimüslim vatandaşlar arasında düşmanlıklara son vermek ve iç barışı yeniden tesis etmektir. Dış sebebin başında ise Avrupa kamuoyunda yıllardır sürdürülen ve Osmanlı Devleti’nin bir kısım vatandaşlarını ölüme terk ettiği temasını işleyen olumsuz propagandaya son vermek geliyordu.

Hükümetin muhacirleri geri döndürme kararı hiç kuşkusuz iç barış açısından büyük öneme sahipti. Fakat böyle düşünmeyen, kararı bahane ederek geçmişin hesaplaşmalarını gündeme getirmek isteyenler vardı. Bunların başında Mebusan Meclisi’ndeki bazı Rum ve Ermeni kökenli mebuslar geliyordu. Mebuslar, muhacirlerin nasıl iade edileceğini, nasıl barınacaklarını ve işlerinin nasıl sağlanacağını sormak ve bu hususlarda çözüm yolları önermek yerine, doğrudan Geçici Sevk ve İskân Kanunu’nu hedef alan konuşmalar yaptılar. Trabzon Mebusu Yorgi Yuvanidis Efendi bir konuşmasında; Rum ve Ermenilerin 1914 ile 1915’te hükümete karşı izledikleri politikaları görmezlikten gelerek, Tehcir Kanunu’nun çıkarılmasını gerektirecek bir durum olmadığını, üstelik hükümetin uygula-

³ Y. H. Bayur, *a.g.e.*, s. 35. Kanunun uygulanması hakkında geniş bilgi için bkz. Yusuf Halaçoğlu, *Ermeni Tehciri ve Gerçekler (1914-1918)* Ankara 2001, s. 47-85.

⁴ İbrahim Ethem Atnur, “Osmanlı Hükümetleri ve Tehcir Edilen Rum ve Ermenilerin Yeniden İskânı Meselesi”, *Atatürk Yolu*, IV/14, Ankara 1994, s. 121-122.

malarıyla Rumları tehcir değil, imha ettiğini iddia etti⁵. Tekirdağ Mebusu Dimistokli Efkalidis Efendi ise, hükümetin Rum erkeklerini silâh altına alırken, ailelerini başka bölgelere sürgün ettiğine değindi. Efkalidis Efendi'ye göre Osmanlı Devleti tehcir yüzünden insanlık ve batı medeniyeti karşısında kendini savunamayacak bir hâlde düşürüldü⁶.

Gayrimüslim kökenli mebuslara karşılık Türk mebuslar ise konuşmalarında üç hususa dikkat çektiler:

1- Tehcir güvenlik endişelerinden kaynaklanan zorunlu bir uygulamaydı.

2- Türkler, hem Rus ordularının hem de Rum ve Ermeni çetelerinin katliamları sonucunda büyük zulme uğramışlardır.

3- Tehcirin sorumluluğu bir millete yüklenemez. Bu uygulama tamamen hükümetin sorumluluğundadır⁷.

Konuşmalar sırasında hükümeti temsilen söz alan Dahiliye Nazırı Mustafa Arif Bey ise, gayrimüslim muhacirlerin memleketlerine iadelerinin yanı sıra, tehcir esnasında görevlerini kötüye kullananların tespiti için çalışmalara başladığını belirtti⁸.

Yorgo Yuvanidis ve Efkalidis Efendiler 150 ila 500 bin civarında Rum'un tehcir edildiğini ileri sürmekteydi⁹. Esasında bu sayılar gerçekleri yansıtmıyordu. Çünkü Yunan başbakanı Venizelos, 3-4 Şubat 1919'da Paris Barış Konferansı'na verdiği muhtırada 1912 nüfus istatistiğine dayanarak Trabzon'dan Sinop'a kadar uzanan bölgede yaşayan Rumların sayısını 477.828 olarak vermektedir¹⁰. Bu sayı esas alındığında 500.000 Rum'un tehcir edilmesi mümkün değildi. Pontus Hareketi'nin en ateşli savunucusu olan Trabzon Metropolitisi Hrisantos bile 2 Mayıs 1919'da Paris

⁵ *Meclis-i Mebusan Zabıt Cerideleri*, TBMM Yayını, Ankara 1992, I, 294.

⁶ *Meclis-i Mebusan Zabıt Cerideleri*, I, 287, 297.

⁷ *Meclis-i Mebusan Zabıt Cerideleri*, I, 296-297. Bu anlayış 12 Şubat 1919'da İtilâf Devletlerine verilen muhtırada da aynen yer almıştır. Geniş bilgi için bkz. *İkdam*, nr. 7924, 3 Mart 1335 (1919); *Memleket*, nr. 28, 9 Mart 1335 (1919).

⁸ *Meclis-i Mebusan Zabıt Cerideleri*, I, 286; *Atı*, nr. 333, 9 Kânunievvel 1334 (9 Aralık 1918).

⁹ *Meclis-i Mebusan Zabıt Cerideleri*, I, 287, 294.

¹⁰ Pavlidis'in 1956 yılında Atina'da yayınlanan ve *Pontus Cumhuriyeti Nasıl ve Niçin Başarıya Ulaşamadı* adını taşıyan eserinde Pontus'un sınırları şöyle belirtiyordu: "Pontus Rus hududundan başlar, Trabzon ve Sivas vilâyetlerinin tamamını ve Kastamonu vilâyetinin bir kısmını içine alarak, Karadeniz kıyısı boyunca Sinop ötesine kadar uzanır" (Dimitri Kitsikis, *Yunan Propagandası*, İstanbul 1974, s. 30).

Bariş Konferansı'na sunduğu muhtıradan ister tehcir, ister kendi istekleriyle göç eden Rumların sayısını 250.000 olarak göstermekteydi¹¹. Gerçek bu iken, Rum mebusların verdiği rakamlarla ilgili olarak iki sonuç ortaya çıkmaktaydı. Birincisi mebuslar Balkan Savaşı sırasında kendi istekleriyle adalara ve Rusya'ya göç eden Rumları da tehcir edilmiş gibi göstererek, Osmanlı Hükümeti'nin sözde günahını artırmak niyetindeydiler. İkinci husus daha ziyade siyasî amaç taşımaktaydı: Mütarekenin yarattığı ortamdan faydalanarak tehcir kapsamı dışındaki Rumları da Batı Anadolu'ya ve Doğu Karadeniz'e getirerek nüfus üstünlüğünü ele geçirmek ve nihayet Wilson Prensipleri'nin 12. maddesine dayanarak adı geçen bölgelerde Rum devleti kurmanın hesapları yapılıyordu.

İngiltere'nin soruna yaklaşımı ise bunu kolaylaştırmaktaydı. Zira İngiliz Yüksek Komiseri Amiral Calthorpe, hükümetine gönderdiği telgrafta; komiserliğin tehcir sırasında gayrimüslim çocukları ailelerine teslim etmek ve muhacirler ile mültecilerin eski yerlerine iadelerini içeren iki görev üstlendiğini belirtmekteydi. Bu husus Osmanlı Hükümeti'ne verilen notada da açıkça dile getirildi. Notada; İngiliz Hükümeti'nin Hıristiyan Osmanlı tebaasının savaş sırasında tehcir ve öldürülmelerinden doğan sorumluluğu uluslar arası bir sorun olarak gördüğü, Rum ve Ermeni muhacirlerin eski yerlerine iade edilmesinin de komiserliğin görevi olduğu vurgulanmaktaydı¹². İngiliz Yüksek Komiserliğin iki numaralı adamı Amiral Webb ise birinci hususun (çocukların iadesi) bir takım zorluklar taşıdığını kabul ederek, Komiserliğin ikinci hususla ilgilenmesinin daha doğru olacağını öne sürmekteydi. Amiral Webb, Londra'ya gönderdiği bir raporda; muhacirlerin iadesi noktasında Rum ve Ermeniler arasında herhangi bir ayırım yapmadıklarını ifade etmekteydi. Yüksek Komiserlik iade hususunda Osmanlı Hükümeti'nin çalışmalarını izlemek ve eksiklikleri tespit etmek amacıyla subaylarından Heathcote Smith'i görevlendirdi¹³. Buna karşın İngiliz Yüksek Komiserliği, en az gayrimüslim muhacirler kadar yekün tutan ve onlardan daha fazla sefaletе düşmüş olan Türk muhacirleri sorunuyla ilgilenmek taraftarı değildi. Heathcote Smith'in görevlendirilmesi İngiltere'nin ve Yüksek Komiserliğin muhacirlerin iadesinde taraf ve müdahil olduğunun en açık işaretiydi¹⁴.

¹¹ Kâzım Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, İstanbul 1993, I, 66-68.

¹² Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Bâbâli Evrak Odası (BEO), nr. 346480.

¹³ Gotthard Jaeschke, *Kurtuluş Savaşı İle İlgili İngiliz Belgeleri*, Ankara 1986, s. 40-41, 48.

¹⁴ BOA, Dahiliye Nezareti Kalem-i Mahsusa Kalemî Kataloğu (DH-KMS), 50-2/45; *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler*, Başbakanlık Osmanlı Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayını, Ankara 1994, s. 263.

Osmanlı Hükümeti, tehcir sorununun savaş sonrasında ilişkileri olumsuz yönde etkilememesi için muhacirlerin iade ve iskân işine 1918 sonbaharında ciddi şekilde eğilmeye başladı¹⁵. Dahiliye Nezareti 21 Ekim 1918'de bütün vilâyetlere gönderdiği yazıda; Meclis-i Vükelâ'nın muhacirlerin eski yerlerine dönmesine karar verdiğini hatırlatarak, Erzurum, Trabzon, Van, Bitlis, Diyarbakır, Elazığ vilâyetleri ile Erzincan Sancağı dahilinde iâşe ve barınma sorunları halledildikten sonra, buralara dönmek isteyen muhacirlerin bir program çerçevesinde peyderpey gönderilmesini istedi¹⁶. Fakat doğu vilâyetleri ve özellikle Rus işgaliyle birlikte büyük yıkıma uğramış olan vilâyetlerin muhacirleri kabulü mümkün gözüküyordu. Çünkü bu vilâyetlerde iâşe ve barınma hususunda büyük sorunlar yaşanıyordu¹⁷.

Üstelik iade kararının alındığı 10 Nisandan, Ekim ayına kadar geçen süre içerisinde hazırlıklar henüz tamamlanamamıştı. Esasında Kafkas, Irak ve Suriye cephelerinde askerî hareketliliğin devam etmesi muhacirlerin iadesi hususunda ciddi ilerlemelerin sağlanmasını zorlaştırdığı da gözden uzak tutulmamalıdır. Öyle ki 9. Ordu Komutanı Yakup Şevki Paşa Harbiye Nezareti'ne gönderdiği telgraflarda doğu vilâyetlerinin durumunun hiç de iyi olmadığını ifade etmekteydi¹⁸.

I- Muhacirin Müdiriyeti'nin Görevlendirilmesi

Hükümet, 21 Ekim 1918 tarihli yazının ardından muhacirlerin sevk ve iskânını bir program çerçevesinde halletmek üzere Dahiliye Nezareti'ne bağlı olarak çalışmalarını yürüten Muhacirin Müdiriyyet-i Umûmîliği'ni görevlendirdi. Müdüriyyet, hazırlıklar ve çalışmalar hakkında Adliye ve Dahiliye Nezaretlerinin oluşturduğu ortak komisyona sık sık bilgi vermekle yükümlü tutuldu¹⁹.

¹⁵ Dahiliye Nazırı İsmail Bey imzasıyla 14 Eylül 1918'de Trabzon Vilâyeti'ne gönderilen telgrafta "Esbab-ı askeriyeye binaen dahile alınan vilâyet ahalisinden Rumların yerlerine avdetlerinde bir mahzur görülmemiş ve Samsun ve Sivas'a tebligat ifa edilmiştir" denmekteydi (BOA, Dahiliye Nezareti Şifre Kalemî Kataloğu (DH-ŞFR, 91/149).

¹⁶ BOA, Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Asayiş Kataloğu (DH-EUM-AYS), 2/41.

¹⁷ BOA, DH-ŞFR, 87/23.

¹⁸ Genelkurmay Başkanlığı Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Dairesi Başkanlığı Arşivi, İstiklâl Harbi Kataloğu (ATASE, İSH), K. 5, G.142, B.142-1, 2, 3.

¹⁹ *Atı*, nr. 328, 4 Kanunievvel 1334 (4 Aralık 1918).

Muhacirin Müdüriyeti ilk safhada iki önemli sorunla karşılaştı. Bunlardan ilki nakil ve iskân sırasında yapılacak masrafların karşılanmasıydı. İkinci husus ise nakil vasıtalarının yetersizliği idi.

T a h s i s a t

Muhacirlerin iadesi hususunda hiç şüphesiz en önemli sorun masrafların nereden ve nasıl karşılanacağıydı. Hükümet, iade ve iskân kararının alınmasından sonra masrafların Seferberlik Tahsisatı'ndan karşılanmasına karar verdi. 1919 yılına girildiğinde tahsisatta bulunan paranın kullanılıp kullanılmayacağı sorunu ortaya çıktı. Dahiliye Nezareti paranın mali yılbaşından sonra da kullanılması hususunda ilgili vilâyetlere yazı gönderdi²⁰. Nezaret, 11 Mart 1919'da vilâyetlere gönderdiği telgrafta ise, 1919 yılı Mart ayından itibaren Seferberlik Tahsisatı'na son verildiğini, buna karşın muhacirler için yapılacak masrafların "Muhacirin Tahsisatı'ndan" karşılanacağını bildirdi. Nezaret ayrıca tahsisatın kısıtlı olduğunu, aşırı harcama yapılması durumunda paranın iki, üç ay içinde biteceğini ve muhacirlerin perişan bir hâlde ortada kalacağını vurgulayarak masrafların doğru kişilere ve uygun ölçülerde yapılmasını emretti²¹.

Sevk işlemlerinin başlamasıyla bazı vilâyetler seferberlik tahsisatının Harbiye Nezareti'nin sorumluluğunda olduğunu düşünerek, buradan para talep ediyorlardı. Harbiye Nezareti de Dahiliye Nezareti'ni bilgilendirdikten sonra istenen parayı gönderiyordu. Yazışmaların uzun zaman alması muhacirleri zor durumda bırakacağını düşünen Dahiliye Nezareti, vilâyetlere 9 Aralık 1918'de gönderdiği bir yazıda; muhacirler için harcanacak paranın doğrudan doğruya kendilerinden istenmesini emretti²². Bu şekilde paranın kısa sürede gönderilmesi ve muhacirlere harcanmasının yolu açılmış oldu.

Muhacirin tahsisatı sadece yol masraflarının karşılanmasında kullanılmadı. Tahsisat, işenin olmadığı, ya da yetersiz kaldığı sancakların işe ihtiyacını karşılamakta da kullanıldı. Kırklareli'ne dönen ve yaklaşık 10.000 civarında olan muhacirlerin işe sıkıntısı çektiği tespit edilince Dahiliye Nezareti tarafından İşe Müdüriyet-i Umûmîyesi'ne gönderilen telgrafta; muhacirlerin içine düştüğü sıkıntının devletın itibarını zede-

²⁰ BOA, DH-ŞFR, 85/10.

²¹ BOA, DH-ŞFR, 97/108.

²² BOA, DH-ŞFR, 94/79.

diğine dikkat çekilerek bedeli muhacirin tahsisatından ödenmek üzere 5.000 kilo şeker ve 20.000 kilo baklanın İaşe Müdüriyeti tarafından muhacirlere tahsis edilmesi istendi²³.

Nakil Vasıtalarının Temin Edilmesi

Muhacirin Müdüriyeti'nin karşılaştığı ikinci büyük sorun nakil vasıtalarının yetersizliğiydi. Sorunun başlıca sebebi muhacir sevkıyatının Anadolu'daki yabancı askerler (Alman, Avusturya askerleri ile İtilâf esirleri)²⁴ ile terhis edilen Osmanlı ordusunun sevkıyatıyla aynı günlere rastlamasıydı²⁵. Mütarekenin 15. ve 20. maddeleri gereği nakil vasıtalarının, İtilâf Devletlerinin denetimine bırakılması, sorunu derinleştiren bir başka husustu²⁶. Bütün bunlar muhacirlerin sevk ve iadesini zorlaştıran unsurlar olarak Muhacirin Müdüriyeti'nin önünde duruyordu.

Muhacirin Müdüriyeti sorunların bilincinde kendisine verilen görevi yerine getirmek için büyük bir özveriyle işe başladı²⁷. İstanbul'da toplanmış olan bir kısım muhacir ve mülteci, 1 Kasım-20 Aralık 1918 tarihleri arasında düzenlenen 9 vapur seferiyle Anadolu'nun muhtelif yerlerine sevk edildi. 10 Kasım'da Reşit Paşa, 17 Kasım'da Giresun Vapuru bir kez Trabzon ve Batum'a, Turan Vapuru iki defa ve Kızılırmak Vapuru da bir defa Trabzon'a muhacir sevk etti²⁸.

Mevcut şartlar dikkate alındığında, Müdüriyetin kısa sürede nakil vasıtaları temin etmesi ve sevkıyata başlaması takdire şayandı. Fakat bu yeterli değildi. Çünkü on binlerce insan kış gelmeden memleketlerine dönmek istiyordu. Bu yüzden bir kısım muhacir, Müdüriyetin sevk etmesini beklemeden, kendi imkanlarıyla başta İstanbul olmak üzere çeşitli mer-

²³ BOA, DH-KMS, 52-2/4.

²⁴ ATASE, İSH, K. 48, G. 3, B. 3-1; K. 67, G. 142, B. 142-1, 2, 3, 4.

²⁵ Terhis hususunda geniş bilgi için bkz. Selçuk Ural, *Vilâyet-i Şarkiye'de Mondros Mütarekesi'nin Uygulanışı ve İtilâf Devletleri Tarafından Kontrolü*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum 2002, s. 45-56.

²⁶ Maddelerle ilgili olarak bkz. Ali Türkgeldi, *Mondros ve Mudanya Mütarekelerinin Tarihi*, Ankara 1948, s. 62; Tefik Bıyıklıoğlu, "Mondros Mütarekesi Anlaşması", *VI. Türk Tarih Kongresi*, Ankara 1967, s. 572; İsmail Soysal, *Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları*, Ankara 1989, I, 12-14.

²⁷ *Atı*, nr. 329, 5 Kanunievvel 1334 (5 Aralık 1918).

²⁸ *Atı*, nr. 346, 22 Kanunievvel 1334 (22 Aralık 1918).

kezlere ya da memleketlerine dönmeye çalışıyordu²⁹. 20 Aralık 1918'e gelindiğinde hem hükümet tarafından, hem de kendi imkanlarıyla dönenlerin sayısı 62 bini buldu³⁰. Kendi imkanlarıyla dönmeye çalışanlar ilk anda haklı gözükseler bile hükümetin bilgisi dışında ve onayını almadan hareket ettiklerinden memleketlerine ulaştıklarında kendilerini barınma ve işe gibi sıkıntılar beklemekteydi. Bunun içindir ki Dahiliye Nazırı İsmail Canbolat Bey, Mebusan Meclisi'nde yaptığı bir konuşmada; muhacirlerin mağdur olmamaları için memleketlerine iade edilecekleri hususunda hükümete güvenmelerini ve bu hususta verilecek emirlere uymalarını, aksi takdirde düzensizliğin baş göstereceğini ifade etmek zorunda kaldı³¹.

II- Sevk Programının Tespiti

Hükümetin gayrimüslim muhacirleri memleketlerine gönderme kararı almasından sonra üzerinde durulan en önemli konu sevkıyatın hangi esaslar dahilinde yapılacağıydı. Bu kapsamda ilk olarak muhacirlerden seyahat belgesi istenmemesi, bunun yerine trene bindirilenlerin isimlerinin yer aldığı bir liste yapılması, sevki gecikenlerin sevk edilecekleri güne kadar işlerinin sağlanması ve Harbiye Nezareti'nin uygun bulmasından dolayı haftada iki gün tren seferi yapılması kararlaştırıldı³². Bu hususlar programın ilk adımı olması hasebiyle önemliydi. Fakat yeterli değildi. Nezaret programın esasları üzerindeki çalışmalarını tamamlayarak 18 Ekim ve 23 Ekim 1918'de ilgili vilâyetlere duyurdu. Buna göre uyulması gereken kurallar şöyle sıralanıyordu:

- 1- Her vilâyet ve sancak merkezinde dönmek isteyen muhacirlerin miktarı ile nereli olduklarının tespit edilmesi,
- 2- Muhacirlerin dönüşlerinde ve iskânlarında bir sorun yaşanmaması için sayılarının zamanında ve tam olarak bildirilmesi,
- 3- Muhacirlerin huzur ve güven içinde iade edilmesi vilâyetlerin sorumluluğunda olduğundan sevkıyatla ilgili hususların önceden tespit edilmesi ve ona göre iade işlemlerinin başlatılması,

²⁹ Muhacirler büyük merkezlerde dini kurumlarda misafir edildi. Bu hususta İstanbul'da patrikhaneler, küçük merkezlerde metropolitler ve kiliseler öne çıkan kurumlardı (*Atı*, nr. 309, 15 Teşrinisani 1334/15 Kasım 1918).

³⁰ ATİ, nr. 346, 22 Kanunievvel 1334 (22 Aralık 1918).

³¹ İbrahim Ethem Atnur, *a.g.m.*, s. 123.

³² *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler*, s. 181.

4- Bu hususların hayata geçirilmesi sırasında kusuru görülen memurlar hakkında en şiddetli cezanın verilmesi³³.

Nezaret ilk olarak kimlerin sevk edileceği sorununa açıklık getirdi. Buna göre; nakil vasıtalarının yetersizliği ve mevsimin şartları göz önünde bulundurularak muhacirlerden hâlen buldukları yerlerde iş ve güçleriyle meşgul olan ahalinin ilkbaharda sevk edilmesine, bunun dışında kalan ve iskân edilmek isteyenlerin sevkine karar verildi³⁴.

Dahiliye Nezareti, muhacirlerin sağ ve salim şekilde memleketlerine ulaşmalarını sağlamak için vilâyetlere gönderdiği 17 Aralık 1918 tarihli yazıda muhacirlerin sayısının ve nereli olduklarının eksiksiz biçimde belirlenmesini istedi. Bu çalışma iki açıdan önem taşıyordu. Birincisi, sevk edilecek miktar doğru şekilde belirlendiğinde iskân sorunsuz bir şekilde halledilebilecekti. İkinci husus ise, Türk muhacirlerinin, gayrimüslim muhacirlerin sevk ve iskânından dolayı mağdur olmaları önlenmiş olacaktı. Nezaret vilâyetlerden muhacir sayısının bildirilmesi dışında, güvenlik önlemlerinin de alınmasını şart koştu. Dahiliye Nezareti ancak bu önlemler alındıktan sonra, sevkıyatın başlatılmasını emretti³⁵.

Dahiliye Nezareti muhacirlerin sayısının ne şekilde belirleneceğini en ince ayrıntısına kadar belirleyerek vilâyetlere bildirdi. Yapılması gerekenler şöyle sıralanıyordu:

1-Ahalisi kısmen ya da tamamen nakledilen veya nakledilecek Rum ve Ermeni köylerini gösteren bir kroki hazırlanmalıdır.

2-Bu köylerden sevk edilen Rum ve Ermenilerin nüfusu ayrı ayrı bir cetvelde gösterilmelidir.

3-Muhacir kabul eden ve edecek vilâyetler şimdiye kadar hangi köye ne kadar muhacir yerleştirdiklerini gösteren günlük cetveller hazırlayacaklardır.

4-Vilâyetler dahilinde nerelerde, ne kadar ve aslen nereli Rum ve Ermeni muhacir bulunuyor olduğunu gösteren bir cetvel düzenlenmelidir.

5-Ahalisi sevk edilen köylerde kullanılabilir bina ve evlerin miktarıyla buralardaki Türk muhacir ve mülteci miktarı hakkında günlük cetvel hazırlanmalıdır.

³³ BOA, DH-ŞFR, 92/235; 92/236.

³⁴ *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler*, s. 208.

³⁵ BOA, DH-ŞFR, 94/156; 95/209.

Nezaret, vilâyetleri uyararak, cetvellerin 15 günü geçmeyecek şekilde Muhacirin Müdüriyeti'ne göndermesini emretti³⁶.

Sevkiyat, bu ayrıntılar göz önünde bulundurularak başlatıldı. Bütün önlemlere rağmen sevkiyat sırasında birtakım aksamaların olması doğaldı. Bunlar da özellikle İngiliz Yüksek Komiserliği ile patrikhaneler tarafından dile getirildi. Dahiliye Nezareti adı geçen makamların şikayetlerini dikkate alarak, sorunları yerinde görmek için Anadolu'ya bir heyet göndermeye karar verdi. Nezaret, Sadaret'e gönderdiği yazıda patrikhane ve İtilâf temsilcilerinin heyete dahil olmasının hükümetin çıkarlarına uygun olduğunu belirterek, heyetin görevlerini şöyle sıraladı: Muhacirlerin sevk ve iskânlarına ilişkin uygulamaları incelemek, yalnız istasyon ve iskelelerde hâlihazırda bulunan ahalinin sevklerinde ortaya çıkan sorunları tespit etmek ve sevkleri ilkbahara ertelenen muhacirlerin iâşe başta olmak üzere karşılaştıkları sorunları yerinde incelemek.

Görevi bu şekilde tespit edilen heyet, Harbiye Nezareti'nden istenen ödeneğin (8.000 lira) verilememesinden dolayı çalışmalarına başlayamadı³⁷.

Muhacirlerin iskânları noktasında mahalli makamlar iki sorunla karşı karşıya kaldı. Bunlardan ilki iâşe sıkıntısıydı. Savaşın yol açtığı sefalet özellikle Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da önemli sosyal bir sorun haline dönüşmüştü³⁸. Dahiliye Nezareti'nin 1919 yılında hazırladığı istatistiğe göre; Trabzon vilâyet nüfusunun %20'si, Erzurum vilâyet nüfusunun %40'ı, Van vilâyet nüfusunun %30'u ve Bitlis vilâyet nüfusunun %35'i çok acilen yardıma muhtaçtı³⁹. Mütareke öncesi Osmanlı Hükümeti'nin aldığı önlemler ve kısıtlı imkânlarla yaptığı yardımlar da sorunu ortadan kaldırmaya yetmemiştir⁴⁰. İkinci sorun ise, 1915'ten önce (Balkan Savaşı sırasında) göç eden muhacirlerin, hükümetin bilgisi ve onayı olmadan memleketlerine dönmek istemeleriydi. Balkan

³⁶ BOA, DH-ŞFR, 101/62.

³⁷ *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler*, s. 208.

³⁸ BOA, DH-KMS, 53-1/81; *Harp Tarihi Vesikaları Dergisi (HTVD)*, Sayı 4 (Haziran 1953), Belge nr. 84; Süleyman Beyoğlu, "Birinci Dünya Savaşı'nda Trabzon (1914-1919)", *Trabzon Tarihi Sempozyumu*, Trabzon 1999, s. 485; Kâzım Karabekir, *Doğunun Kurtuluşu* (Yayına Hazırlayan: Enver Konukçu), Erzurum 1990, s. 334-338.

³⁹ *Tasvir-i Efkâr*, nr. 3021, 9 Nisan 1336 (1920).

⁴⁰ Selçuk Ural, "Kurtuluştan Mütarekeye Kadar Trabzon Vilâyeti'nin Sosyo-Kültürel ve Ekonomik Durumunu Düzeltmeye Yönelik Hükümetin Aldığı Tedbirler", *Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih-Dil-Edebiyat Sempozyumu I*, Trabzon 2002, s. 567-579.

muhacirlerinin dönmesi durumunda işe sıkıntısının had safhaya ulaşması kaçınılmazdı⁴¹. Sadaret, duruma müdahale etmekte gecikmedi. Meclis-i Vükelâ toplantısında; Yunanistan'ın Rum çoğunluğu meydana getirmek için muhacir adı altında Güney Rusya Rumlarını Trabzon'a ve İstanbul'a yerleştirmek istediğine dikkat çekilerek, bunların işesinin, ülkenin içinde bulunduğu ekonomik durumdan ötürü mümkün olmadığına, üstelik asayişin sağlanması noktasında büyük sorun teşkil edeceğine karar verilerek, kabul edilmelerinin doğru olmadığı sonucuna varıldı⁴².

Kararın, hükümeti muhacirler arasında ayırım yapıyor ithamıyla karşı karşıya bırakacağını göz önünde bulunduran Dahiliye Nezareti kısa süre sonra, orta yol bularak ancak yerli olduklarını ispatlayan muhacirlerin kabul edilmesine karar verdi⁴³. Böylelikle hem her önüne gelen muhacir kabul edilmeyecek, hem de İtilâf Devletlerinin olası tepkilerinin önüne geçilmiş olacaktı. Nezaretin kararına rağmen, bazı mahalli idareciler İtilâf subaylarına verdikleri beyanlarda yerli olmayan Rum ve Ermeni muhacirlerin de kabul edeceklerini ifade etmeleri üzerine, Nezaret duruma müdahale ederek, vilâyetlerden ancak kendilerine verilen emirler doğrultusunda hareket etmelerini istedi⁴⁴. Nezaret, öncelikle Trabzon'dan Batum'a göç etmiş olan Rumların dönüşüne izin verdi. Batum'daki açlığın had safhaya ulaşması uygulamanın buradan başlatılmasında etkili oldu. Nezaret, muhacirler kabul edilirken bazı hususların da açıklığa kavuşturulmasını istemeyi ihmal etmedi. Bunların başında Rumların Batum'a göç etmelerinin sebebi, dönen muhacirlerin sayısı, içlerinde önceden suç işlemiş olanların tespiti geliyordu. Son olarak suç işlemiş olanlar hakkında kanuni işlemlerin yapılmasını da emretti⁴⁵.

Mevcut kurallara ve tanınan kolaylıklara rağmen, mahalli makamları yanıltarak göç etmek isteyen muhacirler de çıkıyordu⁴⁶. Yalan beyanlarda bulunan ve yerlisi olmadıkları hâlde Anadolu vilâyetlerine yerleşmek isteyen muhacirleri kendi milletlerinden olan teşkilat ve cemiyetler yönlend-

⁴¹ BOA, DH-KMS, 55-2/7.

⁴² BOA, BEO, nr. 345705.

⁴³ BOA, DH-ŞFR, 100/163.

⁴⁴ BOA, DH-ŞFR, 91/150; 101/38.

⁴⁵ BOA, DH-ŞFR, 87/90.

⁴⁶ BOA, DH-EUM-AYŞ, 1/43.

dirmekte ve yardım etmekteydi⁴⁷. Bunu yabancı yardım cemiyetlerin yaptığı yardımlar izliyordu⁴⁸.

Yalan beyanlarla binlerce muhacirin gelmeye çalışması Türk ahalinin tepkisini çekmekte gecikmedi. Türk ahali 200.000 civarında Rum'un sözde Bolşevik tehlikesinden dolayı göç etmek istemesini Pontus devleti kurulması için yapılan bir hazırlık olarak değerlendirerek tepki gösteriyordu. Dahiliye Nezareti, taraflar arasında istenmeyen olaylara meydan vermemek için mahalli mülki makamlardan gerekli önlemleri almasını emretti⁴⁹.

III- Malların İadesi

Muhacirlerin memleketlerine iade edilmeleri esnasında üzerinde durulan konulardan biri de malların durumuydu. Başka bir ifadeyle, tehcir sırasında hükümetin muhafaza altına aldığı malların muhacirlere eksiksiz ve doğru bir şekilde teslimi gerekiyordu. Bu amaçla gerekli kanuni düzenleme yapıncaya kadar, vilâyetlere gönderilen emirde malların mutlak surette sahiplerine verilmesini sağlamak için ister İslâm, isterse gayrimüslim olsun vekil ve vasilere malların teslim edilmesi yasaklandı⁵⁰.

Nezaretin bu emrine rağmen, aykırı bazı istekler dile getirilmeye başlandı. Trabzon'daki Ermeni cemaatinin ileri gelenleri vilâyete yaptıkları başvuruda; henüz Trabzon'a dönmemiş olan Ermenilere ait gayri menkullerin Ermeni yetimlerinin ve cemaatinin ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla patrikhaneye devir ve teslimini istediler. Benzer bir teklif de Trabzon'a gelen İngiliz subayı Smith tarafından dile getirildi. Vilâyet verdiği cevapta; mevcut kanunlar ve emirler çerçevesinde malların devir yetkisinin hükümete ait olduğunu, bu sebeple patrikhaneye malların devredilmesinin mümkün olmadığını ifade etti⁵¹. Vilâyet durumu Dahiliye Nezareti'ne bildirmeyi de ihmal etmedi. Nezaret gönderdiği cevabi yazıda;

⁴⁷ BOA, DH-ŞFR, 54-3/33.

⁴⁸ K. Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, I, 59. Bu cemiyetlerin başında Amerikan Yakınoğu Yardım Cemiyeti geliyordu. Cemiyet 1919 yılında Anadolu'da yürüttüğü çalışmalar sırasında Rum ve Ermenilere büyük miktarda yardımda bulundu (Bilal Şimşir, *İngiliz Belgelerinde Atatürk*, Ankara 1975, I, 165). Cemiyet yetkilileri Türk muhacirlerine de yardım yapacaklarını söylemelerine karşın elle tutulur bir yardım yapmadılar (ATASE, İSH, K. 206, G. 114, B. 114-1; *Albayrak*, nr. 29, 31 Teşrinievvel 1335/31 Ekim 1919).

⁴⁹ BOA, DH-ŞFR, 107/93.

⁵⁰ *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler*, s. 236.

⁵¹ BOA, DH-KMS, 54-2/45.

henüz memleketlerine dönmemiş olan muhacirlere ait gayri menkullerin ne şekilde teslim edileceğine dair bir kanun layihasının düzenlenerek Meclis-i Vükelâ'da görüşüleceğini, o güne kadar malların iadesiyle ilgili isteklerin uygulanma imkânı bulunmadığını ifade etti⁵².

Malların iadesi çerçevesinde karşılaşılan ikinci sorun, ilkinde oranla çok daha büyüktü. O da, hükümetin emrine rağmen, gayrimüslimlerin evlerini kullanan bir kısım asker ve sivil Türk ahalinin, bunları iade etmemekte direnmesiydi. Maliye Nezareti 6 Kasım 1918'de vilâyetlere gönderdiği yazıda; Sadaretin emri doğrultusunda ev ve tarlaları geçici olarak kullanan ahaliye derhâl tebligatta bulunularak, gayri menkullerin boşalttırılmasını istedi⁵³. Maliye Nezareti, Dahiliye Nezareti ile de işbirliğine giderek, bu husustaki gelişmeleri ve uygulamaları yakından takip etti⁵⁴.

Menkul ve gayri menkullerin iadesiyle ilgili sorunlardan biri de, tehirden önce (Balkan Savaşı esnasında) göç eden muhacirlere ait malların durumunu açıklığa kavuşturmaktı. Çünkü memleketlerine dönenler sadece 1915'te göç ettirilenler değildi. Balkan Savaşı sırasında göç eden gayrimüslimler de geri dönmeye başlamışlardı. Dolayısıyla bunlara ait mallara ilişkin bir düzenleme yapmak gerekiyordu. Dahiliye Nezareti bir yandan böyle bir düzenleme üzerinde çalışırken, diğer yandan hareket tarzı belirleninceye kadar malların korunmasına karar verdi⁵⁵.

Dahiliye Nezareti, 24 Aralık 1918'de malların iadesi hususunda önemli bir karar aldı. Buna göre; Ermeni ve Rumlara ait kilise, okul ve diğer gayri menkuller din ve cemaat görevlilerine teslim edilebilecekti. Muhacirlerin mallarına hemen kavuşmalarını sağlamak için alınan bu karara rağmen, bazı vilâyetlerde dini görevlilerin ve cemaatlerin gayri menkulleri teslim almaktan sarfı nazar ettikleri tespit edildi. Bu gelişme üzerine Adliye Nezareti'nden ne şekilde hareket edileceğine dair görüş istendi. Verilen cevapta; malların mahalli makamlarca tanınan din ve cemaat görevlilerine teslimi için teklif götürülmesi, kabul etmemeleri durumunda ısrar edilmemesi ve malların hükümet makamlarınca teslim edilmesinin doğru olacağı ifade edildi⁵⁶.

⁵² BOA, DH-KMS, 54-2/45.

⁵³ *Atı*, nr. 300, 6 Teşrinisani 1334 (6 Kasım 1918).

⁵⁴ BOA, DH-ŞFR, 97/64.

⁵⁵ BOA, DH-ŞFR, 86/62.

⁵⁶ BOA, DH-ŞFR, 94/230.

IV- Yetimlerin İadesi

Geçici sevk ve iskân kararı uygulanırken, Ermeni yetimlerin bir kısmı devlet tarafından koruma altına alınırken, bir kısmı da Türk ailelerinin himayesine verilmişti. Dolayısıyla Ermeni muhacirlerinin iadesiyle birlikte gündeme gelen hususlardan biri de Ermeni yetimlerinin aile ve akrabalarına teslim edilmesiydi. İade ve iskân kararının alınmasıyla eş zamanlı olarak küçük yetimhaneler kapatılarak, buralardaki yetimler büyük merkezlere sevk edildi. Hükümet, bu yolla bir yandan masrafları azaltmayı, diğer yandan da yetimlerin, akrabalarına daha kısa sürede teslimini sağlamayı hedefliyordu⁵⁷.

Hükümet ve Dahiliye Nezareti doğal olarak bunların tesliminden yandı. Fakat aşırılığa kaçarak iadelerin sosyal kargaşaya yol açması da arzu edilmiyordu. Bu nedenle Dahiliye Nezareti vilâyetlere gönderdiği genelgede Müslümanlarla evlenen ve eşinden ayrılmak niyetinde olmayan Ermeni kadınlarına baskı ve şiddet uygulanmamasını ve yetimlerin iadeleri için dini temsilciler tarafından yapılacak başvuruların öncelikle Nezarete bildirilmesini istedi⁵⁸.

Dahiliye Nezareti, 21 Ekim 1918, 5 Kasım 1918 ve 18 Ocak 1919'da yetimlerin ne şekilde teslim edileceğini içeren genelgeler yayınladı. Buna göre; yetimler Ermeni cemaati teşkilatı olan yerlerde bunlara teslim edilirken, teşkilatların olmadığı yerlerde akrabalarının başvuracağı güne kadar yerel yönetimler tarafından korunmaya devam edecekti. Yerel yönetimler koruma altındaki yetimlerin akrabaları tarafından yapılacak başvuruları titizlikle inceledikten ve beyanlarının doğru olduğunu tespit ettikten sonra çocukları teslim edeceklerdi⁵⁹. Muhacirlerin sevk ve iskânı zaman alacağından devletin himayesindeki yetimlerin mağdur edilmemeleri önem verilen konuların başında geliyordu. Nezaret tarafından 11 Mart 1919'da Bitlis Vilâyeti'ne gönderilen bir telgrafta yetimlerin himayesi konusunda şu hususlara dikkat çekiliyordu:

“Civar ve mezkûr vilâyette bulunan Ermeni ve Rum etfâlin sevk ve nakile tâbi tutulmamış olmalarına nazaran bunlara seferberlik tahsisatından ifa-ı muavenete imkân yoksa da bu kâbil etfâlin sefil hâle terkleri caiz olamayacağına ve vilâyat-ı müstahlası için verilen tahsisat-ı fevkalâdeden

⁵⁷ BOA, DH-KMS, 54-3/33.

⁵⁸ BOA, DH-ŞFR, 99/110.

⁵⁹ *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler*, s. 206.

hidemat-ı mahalliye için dahi sarfiyat icra olunacağı gibi, tahsisat-ı mezkûre yalnız düçar-ı istilâ olan mahallere mahsus olmayıp harbiyeden dolayı tahliye edilen ve düçar-ı zarar olan mahallerin dahi istifade edebileceği ol babdaki kararnamenin birinci maddesinde muharrer bulunmasına nazaran etfâl-i mezkûrenin merkezde tedarik olunacak bir yere celb ve himayeye iş bu tahsisattan muvaffakaten iâşe vesaire ihtiyacatın temini ve şu kadar ki bunlara müddet-i medide muavenet ifası da kabil olmayacağından mensup oldukları cemaatler rüesa-i ruhaniyesiyle görüşülerek cemaatlerince tesellüm ve himaye edilmeleri esbabına tevessül olunması”⁶⁰.

Yetimlerin teslimi konusunda ortaya çıkan sorunlardan biri de bazı Ermenilerin herhangi bir yetkiliye haber vermeden Türklere başvurarak yetimleri istemeleriydi. Polis Müdüriyet-i Umûmîliği, Dahiliye Nezareti’ne 27 Kasım 1918’de gönderdiği yazıda; Ermeni cemaatine mensup bazı kişilerin polis merkezlerine başvurmaksızın İslâm hanelerindeki Ermeni yetimlerini istediklerini, verilmediği takdirde zorla alacakları yönünde tehditler savurdıklarını belirterek yetimlerin polis müdürlüklerince toplanarak patrikhane veya temsilciliklerine teslim edildiğini, izinsiz başvuruları önlemek ve taraflar arasında yanlış anlamalara meydan vermemek için yetimlerin patrikhane tarafından tayin edilecek memurlara teslimi hususunda patrikhane nezdinde girişimde bulunulmasını istedi. Dahiliye Nezareti, Polis Müdüriyeti’nin yazısına dayanarak gerekli girişimlerde bulunması için Adliye Nezareti’ne başvurdu. Adliye Nezareti, 3 Aralık 1918’de Patrikhane’yi uyararak, yetimlerin önceden olduğu gibi Osmanlı makamları ile patrikhanenin görevlendirdiği kişiler tarafından toplanmaya devam edileceğini, bunların dışında kalanların Türklere başvurmamaları için gerekli önlemlerin alınmasını sağladı.

Muhacirlerin dönüşüyle birlikte Ermeni Patrikhanesi’nin Türklere evli Ermeni kadınlarının zorla alıkonulduğunu iddia eden şikayetlerinde artış gözlenmeye başlandı. 26 Mart 1919’da Sivas Vilâyeti’ne gönderilen telgrafta; Ermeni Patrikhanesi’nin Amasyalı Gabran adlı bir Ermeni’nin beyanına dayanarak Hekimhan ve Deveci’deki bir çok Türk ailesinin Ermeni kadın ve çocuklarını alıkoyduğu ve başvurulara rağmen teslim etmediklerini iddia eden şikayetine yer veriliyordu⁶¹. 10 Haziranda Elaziz Vilâyeti’ne gönderilen telgrafta ise, Arapgirin Çeki köyünde Şatıroğlu Mustafa

⁶⁰ BOA, DH-ŞFR, 97/104.

⁶¹ BOA, DH-KMS, 50-1/73.

Efendi'nin Meryem Abdalyan adında bir Ermeni kızını, gelini olduğu iddiasıyla alı koyduğu iddiasına yer verilerek gerekli incelemenin derhâl başlatılması istendi⁶².

Dahiliye Nezareti, bu tür iddialara temkinli yaklaşırken, gerçeğin ortaya çıkarılması için iddiaların incelenmesini de ihmal etmiyordu. Bu yapılmadığı takdirde unsurlar arasındaki ilişkilerin bozulması ve toplumsal barışın yara alması kaçınılmaz olabilirdi. Elaziz Vilâyeti tarafından yapılan incelemede gerçeğin çok farklı olduğu anlaşıldı. Meryem Abdalyan ile ilgili iddialar Keban Kaymakamlığı tarafından araştırıldı. Kaymakamlık adı geçen kadının ifadesinin alınması için bir memur ve iki de Ermeni cemaatinin temsilcisinden oluşan bir heyeti görevlendirdi⁶³. Meryem Abdalyan 15 Temmuzda verdiği ifadesinde zorla alıkonulduğu iddialarını yalanlayarak, eşinden ve 5 aylık oğlundan ayrılmak niyetinde olmadığını içeren tutanağı el yazısıyla imzalayarak heyete teslim etti⁶⁴.

Türklerle evli Ermeni kadınların eşlerinden ayrılmayacaklarını ortaya koyan belgelere rağmen Ermeni Patrikhanesi, belgelerin korku ve tehditlerle elde edildiğini öne sürerek bunların geçerliliğinin bulunmadığını savunuyordu. Bu nedenle ifadelerin Ermeni temsilcilerinin önünde alınmasını istiyordu. Sivas Vilâyeti'nde meydana gelen benzer bir olay üzerine Dahiliye Nezareti, cemaatlerine veya ailelerine dönmeyi reddeden kadınların merkez sancağına getirilmesini ve Ermeni cemaati vekilinin huzurunda ifadelerinin alınmasını ve bu usulün bundan sonra meydana gelen bütün şikayetler için uygulanmasını önerdi⁶⁵. Benzer gelişmeler Elaziz Vilâyeti'nde yaşanınca Vilâyet, Türklerle evli Ermeni kadınlarının eşlerinden ayrılmaları için zor kullanmalarının mümkün olup olmayacağı hususunda direktif istedi. Nezaret 1 Ağustosta verdiği cevapta; hükümetçe böyle bir zorlamanın yapılamayacağını, nikâhı geçersiz görenlerin mahkemeye başvurmaları gerektiğini belirttikten sonra, kadına ailesi ve Ermeni cemaatinin temsilcilerinin huzurunda eşinden ayrılıp ayrılmayacağı sorularak alınacak cevabın bir tutanakla kayıt altına alınmasını ve ona göre hareket edilmesini emretti⁶⁶. Nezaret, vilâyete gönderdiği diğer bir

⁶² BOA, DH-KMS, 50-2/41-3.

⁶³ BOA, DH-KMS, 50-2/41-5.

⁶⁴ BOA, DH-KMS, 50-2/41-4.

⁶⁵ BOA, DH-ŞFR, 107/52.

⁶⁶ BOA, DH-ŞFR, 102/236.

telgrafta ise Ermeni yetimlerin Ermeni cemaati olmayan yerlerde 6 Şubat 1919 tarihli genelge esas alınarak teslim edilmesini istedi⁶⁷.

V- Muhacirlere Tanınan Muafiyetler

Muhacirlerin memleketlerine iade edilmeleri tek başına yeterli değildi. Esas sorunların, sevk sırasında değil, iskân sonrasında başlayacağını tahmin etmek zor değildi. Çünkü muhacirlerin mülklerine ve eşyalarına kavuşmaları ve hayatlarını yeniden düzenlemeleri zaman alacaktı. Bu sebeple Dahiliye Nezareti, muhacirlerin ekonomik açıdan bir iki yıllığına da olsa rahat nefes almalarını sağlamak için Maliye Nezareti ile görüşmeler yaptı. Görüşmelerin ana konusu muhacirleri bazı vergilerden muaf tutarak onların maddi durumlarını düzeltmelerine imkân tanımaktı. Dahiliye Nezareti'nin girişimleri sonucunda muhacirler iki yıl süreyle Temettü vergisinden muaf tutuldular. Ayrıca Nezaret, Sadarete bir yazı göndererek; I. Dünya Savaşı sırasında muhacir ve mülteci durumuna düşmüş olanların 13 Haziran 1918 tarihli kanunla bazı vergilerden muaf tutulduklarından memleketlerine dönen gayrimüslim muhacirlerin de kanundan yararlanmalarının siyaseten uygun bulunduğunu belirterek, bu hususta gerekli düzenlemelerin yapılmasını istedi⁶⁸.

Muhacirler için tanınan ayrıcalıklardan biri de askerlikten muaf tutulmalarıydı. Anayasaya aykırı olmasına rağmen böyle bir kararın alınmasında İtilâf Devletlerinin ısrarları önemli rol oynadı. İtilâf Devletlerinin Rum ve Ermeni askerlerinin kalıcı barış antlaşması imzalanıncaya kadar terhis ve bir daha silâh altına alınmamalarını istemeleri üzerine, Harbiye Nezareti'nin uygun bulması üzerine hem erlerin, hem de muhacirlerin askerlikten muaf tutulmalarına karar verildi⁶⁹.

Hükümetin getirdiği kolaylıklar sadece bazı muafiyetler getirmekle sınırlı kalmadı. İskân edilen muhacirlere imkânlar ölçüsünde tohumluk ve iâşe yardımı yapıldı. Zira iade ve iskân çalışması muhacirlerin trene doldurulup memleketlerine sevk edilmesinin ötesinde insani boyutu öne çıkan bir faaliyetti. Hükümet sevk öncesi ve esnasında muhacirlerin her türlü ihtiyacını karşılamak için büyük çaba sarf etti. Bu kapsamda sadece

⁶⁷ BOA, DH-ŞFR, 96/223. Geniş bilgi için bkz. İbrahim Ethem Atnur, *Türkiye'de Ermeni Kadınları ve Çocukları Meselesi (1915-1923)*, Ankara 2005.

⁶⁸ BOA, Dahiliye Nezareti, İdare-i Umumiyye Evrakı (DH-İ-UM), 20-18/12-55.

⁶⁹ ATASE, İSH, K. 169, G. 81, B. 1, 2.

sevk edilmekte olanlara değil, sevk edilmeyi bekleyen ve özellikle yardıma muhtaç muhacirlere iaşe yardımında bulundu. Bunların dışında sevk edilmek için başka yerlerden vilâyetlere sevk edilen muhacirlere de yardım yapıldı. Yalnız tahsisatın yanı sıra vilâyetlerin imkânlarının kısıtlı olmasından dolayı iaşe yardımı bir ayla sınırlandırıldı⁷⁰. İngiliz Yüksek Komiserliği, hükümetin muhacirlere yaptığı yardımın aynısının mültecilere de yapılmasını istedi. Bu istek hükümet tarafından olumlu karşılanmadı. Zira 230.000 kişiye yapılan masraf 6.000.000 liraya ulaşmışken, en az bu kadar olacağı tahmin edilen mültecilere de aynı miktarda paranın harcanmasına ülkenin mali durumu imkân vermiyordu⁷¹.

VI- Siyasî Amaçlı Yer Değişiklikleri

Karşılaşılan sorunlardan biri de, muhacirlerin İtilâf Devletleri temsilcilerinin, patrikhanelerin ve bazı cemiyetlerin birtakım siyasi amaçlar doğrultusunda belli bölgelere ve merkezlere yerleştirilmek istenmesiydi. Rumlar Batı Anadolu ve Doğu Karadeniz'e, Ermeniler ise Doğu ve Güneydoğu Anadolu'ya yerleşmeleri hususunda telkinlere maruz kalıyorlardı. İngiliz ve Yunan hükümetlerinin Anadolu'yu parçalama politikasının sonucu olan bu yönlendirmeler hem hükümet, hem de vilâyetlerce tepkiyle karşılanıyordu⁷². Dahiliye Nezareti, Edirne, Ankara, Konya, Trabzon, Kastamonu ve Bursa vilâyetlerine gönderdiği bir yazıda Rumların belli siyasi amaçlar doğrultusunda buldukları yeri terk etmelerinin yanı sıra, muhacirlerin memleketlerine dönmeyerek İzmir'e gitmelerine izin verilemeyeceğine dair Meclis-i Vükelâ'nın karar aldığını belirterek, mülki makamları bu tür nüfus hareketlerine karşı uyararak zorunda kaldı⁷³.

Siyasî amaçlı yer değişikliklerinin bir kısmı Elviye-i Selâse üzerinden yapılmaya çalışılıyordu. Bölgenin İngiliz kuvvetleri tarafından işgal edilmesinden sonra, Güney Rusya ve Kafkasya'dan getirtilen gayrimüslim muhacirlerin bir kısmı gizli cemiyetler aracılığıyla bölge üzerinden Trab-

⁷⁰ BOA, DH-ŞFR, 95/209.

⁷¹ *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler*, s. 228-232.

⁷² BOA, DH-KMS, 20-17/12-60; 49-2/42.

⁷³ BOA, DH-ŞFR, 104/290. Hükümetin aldığı karara rağmen, Rum cemiyetleri gizli yollarla Batı Anadolu'ya yüz binlerce Rum sevk ettiler. Geniş bilgi için bkz. Selçuk Ural, "Milli Mücadele'de Yunanlılaştırma Hareketinin Siyasi Kolu: Yunan Fevkalade Yüksek Komiserliği", *Atatürk Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı 18 (Erzurum 2001), s. 309-319.

zon, Samsun ve İzmir'e sevk edilmeye çalışılıyordu. Bu gelişmeyi yakından izleyen Harbiye Nezareti, Dahiliye Nezareti'nin dikkatini çekerek, Elviye-i Selâse'den gelen muhacirlerin kabul edilmemesi için mahalli mülki makamların uyarılmasını istedi⁷⁴.

Hükümeti ve mahalli makamları sıkıntıya sokan hususlardan biri de muhacir adı altında Rum çetelerinin Doğu Karadeniz'e sızma istemeliydi. Esasında bu sorun alınan önlemlere karşın 1921 yılına kadar devam edecek bir sorundu. Komitecilerin amacı Karadeniz bölgesinde bir Pontus devleti kurmaktı⁷⁵.

Bir şekilde Anadolu sahillerine giren komiteciler derhal kolluk kuvvetleriyle çatışmaya giriyorlardı. Böylelikle mütarekenin 7. ve 24. maddelerinin uygulanmasına zemin oluşturmayı plânlıyorlardı. Harbiye Nezareti tarafından 25 Mart 1919'da Dahiliye Nezareti'ne gönderilen yazıda; komitecilerin herhangi bir olaya meydan vermeden yakalanması için gerekli önlemlerin alındığını, buna ek olarak mülki makamların da uyanık ve askeri makamlara yardımcı olmasını istedi. Dahiliye Nezareti de iki gün sonra yazının gereğini yerine getirerek mülki makamları uyardı⁷⁶.

Komitecilerin Doğu Karadeniz bölgesine gizli yollarla girişinde İzmir'in işgalinden sonra artış gözlemlendi. Erzurum Valiliği, 15. Kolordu Komutanlığı'ndan aldığı bilgiye dayanarak 31 Temmuz 1919'da Dahiliye Nezareti'ne gönderdiği telgrafta; Rumların Pontus Hükümeti'ni kurmak amacıyla Trabzon'a çok miktarda çete sokmaya çalıştıklarını bildirdi⁷⁷. Bu haber üzerine, hükümet vilâyet ve sancaklara gönderdiği bir yazıda; İtilâf ve özellikle Yunan gemilerinin yakından izlenmesini, durumlarından şüphelenilenlerin karaya çıkarılmaması talimatını verdi⁷⁸. Bu arada Harbiye Nezareti de, Sadaret'e gönderdiği bir tezkerede; Batum'da toplanan ve Kızılhaç heyetleri adı altında Karadeniz sahillerine çıkarılmaya çalışılan Rum çetelerinin engellenmesi için vilâyetlerin gerekli önlemleri almasını ve 15. Kolordu'ya yardımcı olmalarını istedi⁷⁹.

⁷⁴ BOA, DH-KMS, 54-3/33.

⁷⁵ BOA, DH-KMS, 50-2/56.

⁷⁶ BOA, DH-KMS, 49-2/2.

⁷⁷ BOA, DH-KMS, 53-3/15.

⁷⁸ BOA, DH-KMS, 49-2/29.

⁷⁹ *HTVD*, Sayı 9 (Eylül 1954), Belge nr. 198, 202.

VII- Türk Muhacirlerin Durumu

Muhacirlerin iadesi sırasında göz önünde bulundurulması gereken hususlardan biri de Türk muhacirlerin durumuydu. Bilindiği gibi Kafkasya Cephesi'nde 1915-1918 yılları arasında yaşanan askeri olaylardan dolayı yüz binlerce Türk muhacir durumuna düşerek iç bölgelere, gayrimüslim muhacirlerin boşalttıkları köylere, evlere yerleştirilmişti.

Gayrimüslim muhacirler geri dönerken Türk muhacirlerin barındıkları evlerden programsız ve plânsız bir şekilde çıkarılmaları ve kendi kaderlerine terk edilmeleri büyük sorun yaratabilirdi. Buna meydan vermemek niyetinde olan Dahiliye Nezareti, vilâyetlere gönderdiği bir yazıda; herhangi bir emir verilmeden Türk muhacirlerini barındıran vilâyetlerin harekete geçmemelerini, hele hele sevkıyat yapmamalarını emretti⁸⁰. Emre rağmen, bazı vilâyetlerin Türk muhacirlerini evlerini boşaltmaya ve hatta başka yerlere göndermeye başladıkları haber alınınca, Nezaret ikinci bir yazıyla bu tür davranışların ülkede karışıklığa neden olacağını ve senelerden beri iâşe, sağlık ve barınma gibi sıkıntılara göğüs germek zorunda kalan muhacirlerin daha fazla perişan olmamaları için iadenin kesinlikle durdurulmasını istedi⁸¹. Zira gayrimüslim muhacirleri iskân edelim derken Türk muhacirlerinin durumunu içinden çıkılmaz bir hâle getirmek Dahiliye Nezareti'nin ve Hükümetin arzuladığı bir şey değildi.

Her iki telgraftan hükümetin Türk muhacirleriyle ilgili sorunları bir şekilde hallettikten sonra, gayrimüslim muhacirlerin memleketlerine iade edilmesi yönünde bir yol izleyeceği sonucu ortaya çıkmaktadır. Bu anlayışın devamı niteliğinde 26 Ocak 1919'da ilgili vilâyetlere gönderilen yazıda Türk muhacirlerle ilgili şu hususlara dikkat çekildi:

1-Açıkta kalan Müslüman muhacir ve mültecinin sefaletе düşmemesi için uygun bölgelere dağıtılmaları ve iskân edilmesi şarttır.

2-Bazı bölgelerde sahipleri gelmeden Müslümanların tasarrufundaki evlerden çıkmaya zorlanmamalıdır. Aksi durumda gereksiz sefaletе düşeceklerdir.

3- Zaman içerisinde başka yerlere sevk edilen Türk muhacir ve mültecilerin bütün ihtiyaçları karşılanmalıdır.

4-Sorumsuzca hareket eden memurlar cezaya çarptırılacaktır⁸².

⁸⁰ BOA, DH-ŞFR, 86/154.

⁸¹ BOA, DH-ŞFR, 84/116.

⁸² BOA, DH-ŞFR, 95/256.

Türk muhacirlerle ilgili bu önlemler alınırken, diğer taraftan da gayrimüslim muhacirlere ait evlerin boşaltılması için çalışmalara başlandı. Çünkü gayrimüslim muhacirlerden bazıları memleketlerine döndükleri hâlde evlerine yerleşememişlerdi. Mevcut halin bu şekilde uzun süre devam etmesi mümkün değildi. Kaldı ki hükümetin buna göz yumması da kabul edilemezdi. Bu sebeple mahalli makamlar ciddi şekilde uyarılarak evlerin en kısa sürede boşaltılması emredildi⁸³.

Memleketlerine dönen gayrimüslim muhacirlerin sayısında meydana gelen artış, Türk muhacirlerin durumunu tam bir belirsizliğe itti. Çünkü hükümet birtakım kararlar almasına rağmen, oturdukları evleri sahiplerine iade eden Türk muhacirler kendilerine yeni ev ve yerler tahsis edilmediği için ortada kalıyorlardı. Türklerle ilgili sorunların bir an önce halledilmesi gerekiyordu. Aksi takdirde hükümetin büyük önem verdiği iç barış Türklerin mağdur edilmesiyle sıkıntılı başka bir döneme girebilirdi⁸⁴. İç barışı tehdit eden diğer bir gelişmede Elviye-i Selâse’de yaşandı. Bilindiği gibi Kars 13 Nisan 1919’da İngilizler tarafından işgal edildi⁸⁵. 30 Nisan 1919’da da Ermeniler Kars’ın idaresini üstlendi⁸⁶. Ermeniler bölgeyi Ermenistan’a bağlamak için Türkleri katletmeye başlayınca yok olma tehlikesiyle karşı karşıya kalan Türkler kabileler hâlinde Osmanlı Devleti’ne sığınmaya başladı. Erzurum Valisi Münir Bey, Dahiliye Nezareti’ne gönderdiği telgrafta Ermeni zulmünden dolayı yarım milyon Türkün Osmanlı Devleti’ne, ya da İran’a sığınmak istediğini belirtmektedir ki, bu rakam Ermeni baskısının büyüklüğünü ortaya koymaya yetmektedir⁸⁷. Yeni gelen muhacirler mülki ve askeri makamların yardımlarıyla Trabzon, Erzurum Vilâyetleri ile Bayezid Sancığı’na yerleştirilmeye çalışıldı. Trabzon Vilâyeti tarafından Dahiliye Nezareti’ne gönderdiği telgrafta muhacirlerle ilgili şu ifadeler yer verilmekteydi:

“Bir müddetten beri Batum ve Erzurum tarikiyle yüzlerce Karanlı aileler Ermeni zulmünden can ve namuslarını kurtarmak amacıyla vilâyetimize sığınmışlardır. İmkânlar nispetinde misafirhanelere yerleştirilen bu ailelerin ihtiyaçları karşılanmaya çalışılmaktadır. Fakat vilâyet ahalisine

⁸³ *Atı*, nr. 298, 4 Teşrinisani 1334 (4 Kasım 1918).

⁸⁴ *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler*, s. 248.

⁸⁵ ATASE, İSH, K. 80, G. 33, B. 33-2; Fahrettin Kırzioğlu, *Cihangiroğlu İbrahim Aydın (1874-1948)’daki Millî Mücadele’de Kars ve Atatürk İle İlgili Belgeler*, (Türk Tarih Kurumu Ayrı Basım), Ankara 1985, s. 133.

⁸⁶ G. Jaeschke, *a.g.e.*, s. 44.

⁸⁷ BOA, DH-KMS, 53-2/104.

bile iâşe ihtiyacı karşılanamazken gelen bu muhacirlerle birlikte vilâyetin mevcut durumu iyice bozulmaya başlaması muhtemeldir. Hem iâşe açısından hem de diğer muhacirlerin daha fazla sefaletle düçar olmamaları için Kars ve havalisinde Ermeniler tarafından yapılmakta olan tazyik ve imha siyasetinin meni, ve ahalinin can ve mallarının emniyet içerisinde asli yerlerinde ikamet ettirilmesi için devletçe teşebbüste bulunulması maruzdur”⁸⁸.

Muhacirlerin iâşe ve barınma ihtiyaçları vilâyetlerce karşılanıyordu. Van Vilâyeti 5 Haziran 1919’da Dahiliye Nezareti’ne gönderdiği telgrafta; evleri Rum ve Ermeniler tarafından yakılan Türk muhacirlerin Van vilâyeti dahilinde sağlam olarak kalan gayrimüslimlerin evlerine yerleştirmek zorunda kalındığını belirtmekteydi⁸⁹. Benzer ifadelere Karabekir Paşa’nın 16 Temmuz 1919’da Erzurum Vilâyeti’ne gönderdiği tezkerede de yer verildi. 15 Temmuzdan itibaren Horasan’daki birlikleri denetlemekte olan Karabekir Paşa, Kars ve Kağızman’dan binlerce insanın her şeylerini terk ederek, sırf can ve namuslarını kurtarmak amacıyla aç ve perişan bir hâlde kendilerine iltica ettiğini, mülteci kabilelerinden bir çoğuna bizzat tesadüf ettiğini, maruz kaldıkları uygulamaları bir de onların ağzından dinlediğini, son olarak Ermeni katliamlarının ve buna bağlı olarak artan Türk göçünün Vilâyât-ı Şarkiyye ahalisi üzerinde büyük tepkiye yol açtığını yazmaktaydı⁹⁰.

Hükümet, hem Elviye-i Selâse’den gelen muhacirleri kabul etmek, hem de Vilâyât-ı Şarkiyye’de unsurlar arasında çıkması muhtemel çatışma ve asayişsizliğin önüne geçmek için Erzurum ve Van vilâyetleri ile Erzincan Sancağı’na gayrimüslim muhacirlerin sevkini durdurdu. Eğer bu karar alınmasaydı mütarekenin yirmi dördüncü maddesinin hayata geçirilmesi için uygun ortam meydana gelecekti. Zira madde bölgede asayişsizlik çıkması durumunda İtilâf Devletlerine işgal hakkı tanıyordu⁹¹. Hükümetin, bölgenin durumunu gözeterek ve unsurlar arasında yeni çatışmalara meydan vermemek için aldığı bu karar Anadolu’da görev yapan İtilâf subayların kaleme aldığı raporlarda çarpıtıldı. Subaylar raporlarında Türkler ile gayrimüslim unsurlar arasında derin huzursuzluğun olduğunu iddia edeceklerdi⁹².

⁸⁸ BOA, DH-KMS, 53-4/17.

⁸⁹ BOA, DH-KMS, 53-1/39.

⁹⁰ BOA, DH-KMS, 53-3/15.

⁹¹ Metin Ayışığı, *Mareşal Ahmet İzzet Paşa*, Ankara 1997, s. 173.

⁹² B. Şimşir, *a.g.e.*, I, 231-236.

S o n u ç

Yukarıda ana hatlarıyla ifade edilmeye çalışılan sorunlar, mütarekenin getirdiği olumsuzluklara rağmen, Osmanlı hükümetleri tarafından imkânlar nispetinde aşılmaya çalışılmış ve bunda da önemli mesafeler alınmıştır.

Mütareke hükümetleri, gayrimüslim muhacirleri sevk ve iade ederken Türk muhacirlerinin sefalete düşmemelerine de özel bir önem vermişlerdir. Çünkü Türk muhacirlerinin gereksiz yere mağdur edilmeleri ülkedeki sosyal düzenin bozulmasına neden olabilirdi.

Hükümetler, muhacirleri iskân ederken üzerinde durdukları bir başka husus da muhacir adı altında komitacıların Doğu Anadolu ve Karadeniz bölgelerine girmelerine engel olmaktı. Komitacıların, adı geçen bölgelerde suni Rum ve Ermeni devlet kurmak niyetinde oldukları bilindiğinden bunlara izin verilmesi durumunda devletin, iskânın dışında çok daha önemli siyasî ve askerî sorunlarla karşı karşıya kalması muhtemeldi.

Savaş boyunca Trabzon, Erzurum, Van ve Bitlis Vilâyetlerinin Rus, Ermeni ve Rum mezalimine maruz kalması muhacirlerin iskânını olumsuz yönde etkilemiştir. Rus ordusunun yanı sıra Ermeni çetelerinin köyleri ve hatta kasaba ve şehirleri yakıp, yıkması muhacirlerin uygun ev, işyeri ve tarla bulmalarını güçleştirmiştir. Elviye-i Selâse'nin işgalinin ardından Ermenilerin plânlı bir şekilde Türkleri göçe zorlaması Osmanlı makamlarının gayrimüslim muhacirlerinin iskânı yönündeki çalışmalarını baltalamıştır. Yani Osmanlı makamları bir yandan güneyden gelen gayrimüslim muhacirleri iskân etmeğe çabalarırken, diğer yandan da Kars ve Sarıkamış'tan gelen yeni Türk muhacirlerine yer açmak zorunda kalmıştır.

Hükümetlerin iyi niyetli çabaları İzmir'in işgaline kadar aralıksız devam etmiştir. Hiçbir hukuki ve siyasi gerekçe yokken Yunanlıların Batı Anadolu'yu işgal etmesi, adil bir barışın yapılacağı ümitlerini suya düşürmüştür.

Osmanlı hükümetlerinin gayrimüslim muhacirlerinin iade ve iskânında aldığı mesafenin en somut göstergesi hiç şüphesiz iskân edilen muhacirlerin sayısındaki artıştır. 1 Kasım 1918 tarihi itibarıyla hükümet tarafından memleketlerine iade edilen gayrimüslim muhacirlerin sayısı 10.601'dir. Bunlardan 7.163 Ermeni ve 2.455 Rum'un iskânı sağlanırken,

1.083 muhacirde sevk aşamasındaydı⁹³. İskân çalışmalarının bir aydır başladığı göz önüne alındığında 10.601 rakamı ciddi bir ilerleme olarak kabul edilebilir. Bu sayı sonraki çalışmalar için ümit vericiydi. Zira dört ay sonra (Mart 1919'da) iskân edilen muhacirlerin sayısı 232.679'a yükseldi⁹⁴. Mayıs ayında ise bu rakam 276.000'e ulaşmıştı⁹⁵.

“THE PROBLEMS CONFRONTED DURING THE SETTLEMENT OF NON-MUSLIM IMMIGRANTS”

Abstract

Ottoman Empire started to struggle of life or death against to Alliance forces with World War I. Armenians, began against to Ottoman Empire as an ally of Russia. For this reason Ottoman government immigrated Armenians with submitting immigration law to south provinces who had acted harmful activities against state. With the connection of withdrawal of Russia from war appeared restitution of Armenians to their old places. The restitution had started just before operation of Mondros Armistice. This operation carried many problems. In this work focused on flourished problems during restitution and inhabiting of the immigrant.

Keywords

Armenians, Greeks, Immigration Law, Ottoman Empire, Mondros Armistice.

⁹³ *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler*, s. 180.

⁹⁴ BOA, DH-ŞFR, 94/156.

⁹⁵ *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler*, s. 248.

DÜBEYT (DÜBEYTİ) HAKKINDA

Sebahat DENİZ*

ÖZET

Kaynaklarda genellikle rubâî karşılığında kullanıldığı söylenen “dübeyt” terimi İslâmî edebiyatlarda görülen ve kafiye bakımından aynı olmakla beraber vezin itibarıyla rubâîden ayrılan bir nazım şeklinin adıdır. Fars edebiyatında rubâîden daha önce mevcut olan dübeyt nazım şekli Türk edebiyatında daha ziyade 17. yüzyıldan itibaren görülmeye başlanmıştır. Fars edebiyatında en önemli dübeyt şairi olarak Baba Tahir Uryânî'nin ismi zikredilirken Türk edebiyatında şimdilik Tecellî ve Osman Nevres bu nazım şeklinin en önemli temsilcileri kabul edilebilir. Dübeyt terimi bugüne kadar araştırmacılar tarafından genellikle rubâî karşılığında kullanılan bir terim olarak kabul edilmiştir. Bu çalışma ile dübeyt nazım şeklinin ne olduğu, nasıl ortaya çıktığı ve özelliklerinin neler olduğu ortaya konulup dikkatler, rubâîden farklı bir nazım şekli olarak dübeyt üzerine çekilmek istenmiş ve araştırmacılar arasında devam edegelen bu eksik bilginin tamamlanmasına çalışılmıştır..

Anahtar kelimeler:

Dübeyt, rubâî, nazım şekli, Tecellî, Osman Nevres, Fars edebiyatı, Türk edebiyatı.

Farsça “iki” anlamına gelen “dü” kelimesi ile Arapça “mesken, hane, ev, oda, oba, çadır, köşk, konak, geceyi geçirme yeri; şeref, şan; şan ve şerefli kimse; (masdar olarak) evlenmek, aile; kabir, mezar; kilim, keçe, döşek gibi ev eşyası ve iki mısradan mürekkep manzume” mânâlarını taşıyan¹ “beyt” kelimesinin terkihiyle meydana gelen dübeyt ifadesi bir mürekkep (birleşik) isimdir. “Beyt” kelimesinin iki mısralık bir nazım birimi olması sebebiyle de “iki beyit” anlamına gelmektedir. Edebî ıstılah olarak ise rubâî karşılığında kullanılan bir terim olduğu söylenmekle beraber vezin bakımından rubâîden ayrılan bir nazım şeklinin de adıdır.

* Doç. Dr., Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / sebahat@marmara.edu.tr

¹ Mütercim Asım, *Kâmus Tercümesi (el-Okyanusu'l-basit fi tercümeti Kamusi'l-Muhût)*, 1304 h., I, 553.

Ayrıca bir musikî terimi olarak “çârgâh ve segâh makamlarının bir parçası anlamında da kullanılmaktadır.²

Bu makalede, kaynaklarda farklı şekillerde yer alan dübeytin rubâiden ayrı bir nazım şekli olduğu örnekleriyle ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Türk edebiyatıyla ilgili, geçmişten bugüne kadar kaleme alınmış olan ve görme imkânı bulabildiğimiz nazariyat kitapları, nazım şekilleri ve türleri ile ilgili eserler, edebiyatla ilgili terim sözlükleri ve bu konuyla ilgili yapılmış çalışmaların genelinde dübeytin rubâî karşılığında kullanılan bir terim olduğu zikredilmektedir.³ Bunların bazılarında ise rubâî için İranlıların Arapça olduğu hâlde “rubâî” kelimesini, Arapların ise Farsça

² Mirza Ali Ekber Dihhudâ, *Lugatnâme*, Tahran 1351 HŞ, XIV (1. Kısım), 317.

³ Nihad M. Çetin, “Rubâî”, *İA*, İstanbul 1964, IX, 759; Tahirü'l-Mevlevî, *Edebiyat Lügatı*, Neşre hazırlayan: Kemal Edip Kürçüoğlu, İstanbul: Enderun Kitabevi, 1994, s. 37-38.; L. Sami Akalın, *Edebiyat Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: Varlık Yay., Kasım 1966, s. 46.; Halûk İpekten, *Eski Türk Edebiyatı Nazım Şekilleri ve Aruz*, (2.bs.), İstanbul: Dergâh Yay., 1977, s. 197; İskender Pala, *Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü*, Ankara: Akçağ Yay., 1990, s. 141; Cem Dilçin, *Örneklerle Türk Şiir Bilgisi*, Ankara: TDK Yay., 1983, s. 207; Filiz Kılıç, “Nazım Şekilleri”, *Eski Türk Edebiyatı El Kitabı*, Haz. Mustafa İsen, Muhsin Macit, Osman Horata, Filiz Kılıç, İ. Hakkı Soyak, Ankara: Grafiker Yay., 2002, s. 222; Mevlânâ Celâleddin, *Rubâiler*, Haz. Abdülbâki Gölpınarlı, Ankara 1982, s. 5; *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi*, İstanbul: Dergâh Yay., 1977, II, 391; Ahmet Mermer-Neslihan Koç Keskin, *Eski Türk Edebiyat Terimleri Sözlüğü*, Ankara: Akçağ Yay., 2005, s. 25; Halil Erdoğan Cengiz, “Divan Şiirinde Musammatlar”, *Türk Dili: Türk Şiiri Özel Sayısı II (Divan Şiiri)*, Yıl: 36, LII/415-416-417 (Temmuz-Ağustos-Eylül), 1986, s. 418; Ali İhsan Öbek, *Divan Edebiyatında Sosyal ve Dinî Konulu Rübailer*, İstanbul: İnsan Yay., 1995, s. 18.

Türk edebiyatında ayrıca Mevlânâ Celâleddin Rûmî'nin *Mesnevî*'sinin başında bulunan:

Bi-şnev ez ney çün hikâyet mî kuned	Dinle neyden kim hikâyet itmede
Ez cüdâyihâ şikâyet mî kuned	Ayrılıklardan şikâyet itmede
Ger neyistân tâ merâ bebride end	Dir kamışlıktan kopardılar beni
Ez nefirem merd ü zen nâlîde end	Nâlişim zâr eyledi merd ü zeni

(Âmil Çelebioğlu, *Mesnevî-i Şerif Aslı ve Sadeleştirilmişiyile Manzum Nahif Tercümesi*, İstanbul: MEB Yay., 2000, I, 945) şeklindeki iki beyti de, Molla Câmî'nin bu beyitleri “Şerh-i Dü Beyt” ünvanlı bir risale ile açıklamasından sonra “dü beyt” olarak şöhret bulmuştur. Daha sonra Hoca Neş'et bu risaleyi Türkçeye tercüme etmiştir. Bununla ilgili de bir yüksek lisans tezi hazırlanmıştır (Üzeyir Aslan, *Neş'et Süleyman Efendi (1735-1807), Terceme-i Şerh-i Dü Beyt*, MÜ Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans tezi (basılmamış), İstanbul 1999, x+167 s.). Buradaki “dü beyt” ifadesi Mevlânâ'nın mesnevîsinin ilk iki beyti olması hasebiyle kullanılmış olup bunlar, bu makalenin konusunu teşkil eden dübeyt nazım şekli ile ilgili değildir.

olmasına rağmen “dübeyt” ifadesini benimsedikleri belirtilmiştir.⁴ Hâlbuki Şemseddin Muhammed bin Kays, rubâî konusunda bilgi verirken “bestelenen şiirler (melhûnat)den anlayanlar, bestelenmiş rubâîlere terâne (tarâna) ve bestelenmemiş olanlarına da dübeytî demişler...Araplaşmış İranlılar (müsta‘ribe) da ona dübeyt demişlerdir” diyerek bu ifadeyi doğrudan doğruya Arapların değil Araplaşmış İranlıların kullandığını belirtmiştir.⁵ Dolayısıyla bu kelimenin Araplar tarafından tercih edildiğinin söylenmesi bir hatadır. Bu da muhtemelen buradaki müsta‘ribe kelimesinin yanlış yorumlanmasından kaynaklanmaktadır.

Bu bilgi yani dübeytin rubâî karşılığında kullanılan bir terim olduğu bilgisi, bazı araştırmacıları Fars edebiyatında “rubâî”den farklı olarak “dübeytî, dübeytî” veya “dübeyt, dübeyt” denilen bir nazım şeklinin daha olduğu gerçeğini görmelerinden uzak tutmuştur.⁶ Bu sebeple de bu manzumelerin ayrı bir nazım şekline ait örnekler olabileceği üzerinde durulmamıştır.⁷ Hâlbuki Fars edebiyatıyla ilgili edebiyat tarihi veya nazariyat kitaplarına bakıldığı zaman, bunların bazılarında “dübeytî”nin rubâî yerinde de kullanılmakla birlikte daha çok mefâ‘ilün mefâ‘ilün fe‘ülün vezniyle yazılan rubâîlere denildiği belirtilirken⁸, bazı kaynaklarda

⁴ Tahir Olgun, *Edebiyat Lugatı*, İstanbul: Âsâr-ı İlmiye Kütüphanesi Neşriyatı, 1355/1936 (1. bs), s. 24; Halûk İpekten, *Eski Türk Edebiyatı Nazım Şekilleri ve Aruz*, s. 197.

⁵ Şemseddin Muhammed bin Kays er-Râzî, *el-Mu‘cem fi me‘âyir-i eş‘ari’l-‘Acem*, Tahran 1338 HŞ, s. 93; *İA*’daki “rubâî” maddesini ikmal eden M. Nihad Çetin de bu konuyla ilgili olarak aynı ifadeyi kullanmıştır.

⁶ Dübeytin rubâiden farklı bir nazım şekli olabileceği ile ilgili olarak Fuat Bayramoğlu, Baba Tahir Uryani’nin dübeytlerinden hareketle, İran edebiyatında rubâî dışındaki dörtlüklerin ayrı bir nazım birimi olarak adlandırılabilirliklerinden bahsetmiştir (İsmail Parlatır, “Fuat Bayramoğlu ile Anılarda...”, IX. Bölüm”, *Türk Dili*, Aralık 1992, S. 492, s. 411-412.); ayrıca Ali İhsan Öbek de *Osman Nevres Divanı*’ndaki “Dübeyt” ve “Rübâîyyât” başlıklı bölümlerden ve Manisalı Birri’nin “bülbnâme” (bs. 1849) adlı eserindeki “...dübeyt ve rübâî tezkâr ider” (s. 32) kaydından hareketle dübeyt ile rübâînin biraz farklı nazım şekilleri olduğunu belirtmiştir (Ali İhsan Öbek, *Divan Şiirinde Dinî ve Sosyal Konulu Rübailer*, s. 19).

⁷ Bazı araştırmacılar ise dikkatlerini çeken bu farklılıkta dübeyt olması gereken manzumeyi nazm olarak değerlendirmişlerdir. Meselâ *Behiştî Divanı* neşrinde de metnin sonunda matla‘lar ve müfredler bölümlerinden önce ayrı ayrı nazımlar ve kıt‘alar başlıklı kısımlar yer almaktadır. Dipnotlarda buralarda yer alan bazı manzumelerin rubâî başlıklı olduğunu ancak bunların rubâî vezninde yazılmamış olmaları sebebiyle nazm olarak değerlendirilmeleri gerektiği belirtilmiştir (Yaşar Aydemir, *Behiştî Divanı*, Ankara: MEB Yay., 2000, s. 547/1,2; s. 548/5; s. 549/7; s. 550/12).

⁸ Zehrâ-yı Hanlârî, *Ferheng-i Edebiyat-ı Fârisî*, Tahran 1348, s. 214.

ise rubâînin haricinde ayrı bir başlık altında “dübeytî” maddesinin ele alındığı görülmektedir.⁹ Burada verilen bilgilere göre dübeytî, rubâîyle kafiye bakımından aynı fakat vezin itibarıyla farklılık arzeden bir nazım şeklidir. Yine bu kaynaklara göre dübeytînin temelinde, daha çok Baba Tâhir Uryân-ı Hemedânî (öl. 447/1055?)’nin örneklerini verdiği “fehleviye” denilen ve İran halk edebiyatında canlılığını koruyan İslâmiyet öncesi şiirinin dört mısralık manzumeleri vardır.¹⁰ Ancak bir başka kaynakta ondan da önce dübeytînin ilk örneğinin Mahmud-ı Varrak (öl. 221/835)’ın, hezec bahrinin mefâ’lün mefâ’lün mefâ’îl (fe’ûlün) kalıbıyla yazılmış olan aşağıdaki manzumesi olduğu belirtilmektedir:

Nigârînâ be-nakd-i cânt nedhem
Girânî der behâ erzânt nedhem
Giriftstem be-cân dâmân-ı vaslat
Dehem cân ez kef û dâmânt nedhem¹¹

Bu kaynakta dübeytî’nin rubâîden daha eski bir nazım şekli olduğu söylenmektedir. Burada rubâî kelimesinin önceleri bugünkü anlamda özel bir nazım şekli ve türü için değil, dört mısradan meydana gelen manzumelerin geneli için kullanılan bir terim olduğu ve daha sonraları dübeytîden ayırmak için rubâî nazım şeklinin ortaya çıktığı belirtilmiştir.¹² Mahmud-ı Varrak’tan daha sonraki dönemde (yaklaşık iki asır sonra) Baba Tâhir Uryânî’(öl. 447/1055?)’nin de mahallî özellikler taşıyan dübeytîleri olduğu ifade edilmiştir.¹³ Nazım türü olarak rubâînin ortaya

⁹ Celâleddîn-i Humâyî, *Smâ’at-i Edebî (Fenn-i Bedî’ vü Aksâm-ı Şi’r-i Fârisî)*, Tahran 1380 HK/1339 HŞ, s. 215-216;

¹⁰ *A.e.*, s. 215.

¹¹ L. P. Elwell-Sutton, *The Persian Metres*, Cambridge University Press, 1976, s. 252. (Şair, bu şiiri âşık olduğu bir köle için yazmıştır. Bu aşktan çok etkilenen dönemin şahı Muhammed b. Tahir, ona bu köleyi almak istemiş ve bunun için kendisine iki torba altın bağışlamıştır. Şiirin tercümesi şu şekildedir: Ey gözümün bebeği olan put gibi güzel! Seni canım pahasına da olsa bırakmayacağım. Seni kolay kolay bırakmam. Sen benim için çok değerlisin. Senin elbisenin eteğini canımla yakaladım. Bütün hayatımı, canımı, seni saran kollarımın arasına koydum. Orada canımı bırakacağım ama seni bırakmayacağım. Gilbert Lazard, *Les premiers poètes Persans (IX-X. Siècles)*, Paris 1964, I, 59.)

¹² *A.e.*, s. 252.

¹³ *TDV İslam Ansiklopedisi*’nde “Baba Tahir-i Uryân” maddesini yazan Tahsin Yazıcı, onun bir lehçe şairi olmakla birlikte edebî Farsça’nın da özelliklerini taşıyan ve dübeytî adı verilen kıt’aları olduğunu belirtmiştir. Şeklen rubâîye benzemekle birlikte vezin bakımından ondan ayrılan bu kıt’aların aruzun hezec-i müseddes-i

çıkışının¹⁴ X. Asır, yani Mahmud-ı Varrak (öl. 221/835)'ın ölümünden yaklaşık yüz yıl sonra olduğu düşünülürse, dübeyt'in ortaya çıkışı hakkında bu bilginin diğerlerine göre daha doğru olduğu kabul edilmelidir.

17. yy. şairlerinden Prizrenli Tecellî (öl. 1100/1688)'nin Divânı'nın¹⁵ noktasız harflerle yazılmış olan ve mürettep bir divançe niteliği taşıyan ikinci kısmında, "İbtidâ-yı Dübeyt" başlığını taşıyan bir bölümün yer alması ve bu bölümdeki dörtlüklerin hiç birinin de rubâî vezinleriyle yazılmamış olması, dikkatimizi dübeyt üzerine yoğunlaştırmamıza sebep olmuştur (örnek için bk. Ek 1). Bu dikkatle divanlar tarandığında Osman Nevres (öl. 1293/1876) *Divanı*'nda da "Rubâiyât" başlığından başka "Dübeyt" başlığı altında manzumelerin bulunduğu görülmüştür (örnek için bk. Ek 2). Ayrıca Kâşif (öl. 1111/1699-70) *Divanı*'nda "Dübeyt" başlıklı bir dörtlüğün hemen akabinde "Rubâî" başlıklı bir manzume yer almakta olup¹⁶, farklı nazım şekilleri olduğuna açıkça işaret edilmiştir (örnek için bk. Ek 3). *Tecellî Divanı*'nın nüshalarından birinde¹⁷ bu manzumelerin rubâî başlığıyla verilmiş olması (örnek için bk. Ek 4) dübeyt-rubâî karışıklığının devam etmesinde müstensihlerin de katkısı olduğu inancını doğurmuştur. Nitekim Fuzûlî (öl. 963/1555-56)'nin, Türkçe Divan'ının önsözünde, eserlerinin eline geçmemesi için dua ettiği ve gözü kör edebilen cahil ya da bilgisi eksik müstensih gibi bir müstensihin dübeyti de rubâî veya kıt'a olarak aktarması normal kabul edilebilecek bir durumdur. Nüshalar arasındaki bu karışıklıkların da rubâî ile dübeyt nazım şekilleri-

mahzûf [ki bu vezin mefâ'ilün mefâ'ilün fe'ülün veznidir] bahrinde olduğunu bu sebeple bunlara rubâî değil dübeyti denildiğini belirtmiştir. (*TDV İA*, İstanbul 1991, IV, 370-371.) Bu konuyla ilgili olarak ayrıca Ömer Kavalcı'nın *Baba Tahir Uryan ve Şiirleri* (Ankara: KB Yay., 1989, 88 s.) adlı kitabına ön söz yazan Prof. Dr. Mürsel Öztürk de Baba Tahir Uryan'ı asıl üne kavuşturan şiirlerinin İran edebiyatında "dübeytî" denilen türde yazdığı dörtlükleri olduğunu söyleyerek dübeyt'in bir tür olduğuna işaret etmiştir (s. v).

¹⁴ Rubâî'nin ortaya çıkışı ile ilgili rivayetlere göre; muhtemelen Rûdekî (öl. 329 H/940-41 M) olduğu söylenen bir şairin bir gün dolaşırken bir grup çocuğun ceviz oyunu oynadıklarını görmüş. Çocuklardan birinin (ki bazı rivayetlere göre bu çocuğun Saffâriye hükümdarlarından Yâkub ibn Leys'in oğlu olduğu söylenir) attığı cevizin çukurun kenarına düşünce çocuk sevincinden "galtan galtan hemî reved tâ bün-i gûr" demiş. Şair bunu duyunca bu ibarenin vezni kulağına çok hoş gelip aruza müracaat ettiğinde hezec-i müsemmeden bir kalıp ortaya çıkarmıştır (Şemseddin Muhammed bin Kays er-Râzî, *el-Mu'cem fi me'âyir-i eş'âr-i'l-'Acem*, s. 93).

¹⁵ Sebahat Deniz, *Tecellî ve Divânı*, İstanbul: Veli Yay., 2005, 432 s.

¹⁶ *Mecmuâ-i eş'âr*, Süleymaniye Ktp. Esad Efendi Böl. Nr. 3445, yk. 77b.

¹⁷ *Divân-i Tecellî*, Süleymaniye Ktp. M. Hafid Efendi Böl. Nr. 337, yk. 9b-11a.

nin birbirinden ayrılmasında engelleyici rolü olduğu anlaşılmaktadır. Zaman zaman şairlerin de bu karışıklığa zemin hazırladıkları görülmektedir. Zira divan tertibinde genellikle divanın sonlarında yer alan mukattaat veya rubâiyât başlıklı kısımlar, bazen sadece kıt'aları veya rubâileri değil karışık olarak rubâî, kıt'a, nazm, tuyuğ ve dübeyt gibi dört mısra ya da iki beyitle yazılabilen manzumeleri ihtiva etmektedir. Bu bölümlerde, her dörtlüğün üzerinde nazım şeklinin adı belirtilmediği için bunları birbirinden ayırmak neredeyse imkansız hâle gelmektedir. Nazım şekli olarak bunlar arasındaki benzerlik ve farklılıklar kısaca incelendiğinde ortaya çıkan tablo, dübeytin diğer nazım şekilleri arasındaki yerini tespit etmede kolaylık sağlayacaktır. Bu sebeple burada bu nazım şekilleri, vezin, kafiye, beyit veya mısra sayısı bakımından kısaca incelenecektir:

Vezin bakımından ele alındığında rubâînin ve tuyuğun kendine has kalıpları olması onlar için bir ayırıcı özelliktir. Ancak tuyuğlar sadece fâ'ilâtün fâ'ilâtün fâ'ilün kalıbıyla yazılmakla beraber bu vezin kıt'a, nazm ve dübeytte de kullanılabilir. Bu sebeple tuyuğu vezin bakımından bunlardan ayırmak mümkün değildir. Kafiye açısından incelendiklerinde sadece kıt'a x a x a şeklindeki kafiye örgüsüyle diğerlerinden ayrılabilir. Buna rağmen nadir de olsa onun da a a a a ve a a x a şeklindeki örnekleriyle karşılaşılmaktadır. Bunun yanı sıra asıl kafiye düzenleri a a x a ve a a a a olan dübeyt ve nazmın da az sayıda da olsa x a x a şeklinde yazılan örnekleri mevcuttur. Bu da karışıklığı tam olarak gidermemektedir. Beyit veya mısra sayısı bakımından değerlendirildiklerinde ise rubâî ve tuyuğ 4 mısra hâlinde, kıt'a, nazm ve dübeyt beyitler hâlinde yazılmaktadır. Rubâî ve tuyuğ, mısralar hâlinde yazılması özelliğiyle diğerlerinden, vezin bakımından da birbirlerinden ayrılırlar. Böylece tuyuğu da kıt'a, nazm ve dübeyttten ayırmak mümkündür. Geriye kıt'a, nazm ve dübeyt arasındaki farklılıkları tespit etmek kalmaktadır. Kıt'a ve nazm iki beyitten daha fazla yazılabilmektedir. Ancak dübeyt, adından da anlaşılacağı üzere sadece iki beyit hâlinde kaleme alınabilir. Bu itibarla nazım şekli olarak kıt'a ve nazmdan ayrılır. Dolayısıyla dübeytin bunlardan farklı bir nazım şekli olarak değerlendirilmesi zarureti hâsıl olmaktadır. Ancak divan metinlerinde, nazım şekli belirtilmeden mukattaat veya rubâiyât başlığı altında karışık olarak verilmeleri hâlinde yine de kıt'a, nazm, tuyuğ ve dübeyti birbirinden ayırt edebilmek oldukça zordur.

<i>nazım şekli</i>	<i>vezin</i>	<i>kafiye</i>	<i>beyit veya mısra sayısı</i>	<i>mahlas</i>	<i>konu</i>
<i>rubâî</i>	Özel rubâî kalıpları	a a x a (a a a a)	4 mısra	yok	Felsefi bir düşünce, fikir, vs.
<i>kıt'a</i>	Her kalıpta yazılabilir	x a x a (a a x a) (a a a a)	2 beyit (en az)	var	Tarih, methiye, vs.
<i>tuyuğ</i>	fâ'ilâtün fâ'ilâtün fâ'ilün	a a x a	4 mısra	yok	âşıkâne
<i>nazm</i>	Her kalıpta yazılabilir	a a x a	2 beyit (en az)	var	Methiye, tarih, vs.
<i>dübeyt</i>	Her kalıpla yazılabilir	a a x a (a a a a) (x a x a)	2 beyit	yok	genellikle âşıkâne (fikir, düşünce, mehdiye vs. de var)

Tabloda da görüldüğü gibi dübeyt nazım şeklinin diğerlerinden en bariz farklılığı sadece iki beyitle yazılabilir olmasıdır. Diğer açılardan ise kıt'a ve nazm ile benzerlik göstermektedir.

Bu dikkatle yaptığımız divan taramalarında görme ve tarama imkânı bulabildiğimiz divanlarda özellikle 17. yüzyıldan daha önceki dönemlerde - eğer mukattaat ve rubâiyât bölümlerinde karışık olarak verilmemişse - dübeyt örneklerine, özellikle dübeyt başlığı taşıyan manzumelere pek rastlanmamıştır. Ancak yine 17. yy.dan önce bu nazım şeklinin hiç kullanılmadığını söylemek mümkün değildir. Klâsik Türk edebiyatında bu nazım şekliyle daha çok 17. yüzyıl ve sonrasında karşılaşılacaktır. Bilindiği gibi 17. yüzyıl bir nevî yenilikler dönemidir. Şairler bu dönemde yeni arayışlar içine girmişler, kullanıla kullanıla eskimiş, cazibesini kaybetmiş, alışılmış, kalıplaşmış bir takım unsurlar yerine artık yenilerini bulmayı hedeflemişler ve bu yolda bütün hünerlerini sergilemeye çalışmışlardır. Sebki-hindî üslubu, hikemî tarzda söyleyiş vs. bu gayretin mahsulü olarak gelişmişlerdir. Nitekim bu arayışlar daha sonraki dönemde de devam etmiştir. Dolayısıyla dübeytlerin, şimdiki mevcut tespitlerimize göre 17.yy.da rağbet görmeye başlaması ve daha sonraki dönemlerde de bunun devam etmesi böyle bir yenilik arayışının neticesi olarak düşünülebilir. Bu dönemden itibaren Türk edebiyatında dübeyt yazan şairlerin, Fars edebiyatında mevcut olup Türk edebiyatında daha önce denenmemiş ya da varsa da az denenmiş olduğunu düşündüğümüz bir nazım şeklini kullanmayı tercih etmeleri, hüner gösterme gayreti ve sanatkarlık konusunda kendilerini ispat etme düşüncesi içinde oldukları şeklinde değerlendirilebilir.

Bütün bu araştırma ve incelemelerin ışığında rubâiden ayrı bir nazım şekli olarak değerlendirilmesi gerektiği kanaatine vardığımız dübeytin özellikleri şu şekilde incelenebilir:¹⁸

İsim bakımından :

Bu nazım şekline dübeytî veya dübeyt denilmesinin sebebi iki beyitten müteşekkil bir manzume olması itibarıyladır. Beyit esasına dayandığı ve iki beyitten ne az ne de çok olabileceği için bu isimle adlandırılmış olmalıdır. Menşe itibarıyla İran kaynaklı olup Fars edebiyatında “dübeytî” adıyla bilinmektedir. Bu nazım şekli Türk edebiyatına da İran edebiyatından “dübeyt” şeklinde geçmiş olmalıdır. Zira bu nazım şeklinin klâsik Türk edebiyatında “dübeytî”den ziyade “dübeyt” şeklinde ifade edildiği görülmektedir.

¹⁸ Bu inceleme daha çok, mevcut araştırma ve tespitlerimize göre en fazla dübeyt yazan şairler arasında ilk sıralarda yer alan Tecellî (öl. 1100/1688), Osman Nevres (öl. 1876), Leylâ Hanım (öl. 1264/1848) ve Aydı Baba (öl. 1282/1865)'nin *Divanlarından* hareketle yapılmıştır. Zira bunlardan Tecellî ve Osman Nevres *Divanlarında* bu manzumelerin dübeyt başlığıyla verilmiş olması ve ayrıca bunlardan başka kıt'a başlıklı şiirlerin yer alması, bu şairlerin bu manzumelere dübeyt ismini tesadüfî değil, şuurlu bir şekilde verdikleri intibahını uyandırmaktadır. *Leylâ Hanım Divanı*'nda ise Rubâiler başlığı altında verilmiş olan 23 adet dörtlük mevcuttur. Bunların 15'incisi hariç diğerlerinin hiç biri rubâi vezninde olmayıp hepsi de a a x a şeklinde kafiyelenmiştir. Mürettep divanlarda divanın son kısımlarında yer alan Rubâiyyât veya Mukattaat bölümlerinde dört mısralık manzumelerin karışık olarak verildiği bilinmektedir. Ancak *Leylâ Hanım Divanı*'nda Rubâiler başlıklı kısımdan sonra ayrıca Kıt'alar başlıklı bir bölüm gelmektedir. Eğer eser şairin bizzat kendisi tarafından tertip edilmiş ise Rubâiler başlıklı kısımdaki rubâi olmayan manzumelerin dübeyt olarak yer alması kuvvetle muhtemeldir. Bunların (muhtemelen) asıl nüshada dübeyt olarak yer almakla beraber rubâi şeklinde kabul edilmesi, yukarıda zikrettiğimiz dübeytin rubâi karşılığında kullanılması bilgisinden hareketle daha sonraki nüshalarda bazı müstensihlerin dikkatsizliği veya cehaleti sebebiyle farklı bir nazım şekli olarak addedilmiş olmasından kaynaklanan bir yanlışlığın tezahürü olmalıdır. *Leylâ Hanım Divanı*'nı neşre hazırlayan Mehmet Arslan'ın da eserin inceleme kısmında, rubâiler hakkında bilgi verirken (s. 84) rubâilerde, rubâi kalıplarının dışında olan kalıpların da kullanıldığından bahsetmesinin, dübeyt ifadesinin bugüne kadar, sadece rubâi karşılığında kullanılan bir ifade olarak bilinip ayrıca farklı bir nazım şeklinin de adı olabileceği ihtimali üzerinde durulmamış olmasından kaynaklanmış olmalıdır. Bu sebeple *Leylâ Hanım Divanı*'ndaki bu manzumeler dübeyt olarak kabul edilmiş ve değerlendirmeye alınmıştır. Yine aynı gerekçeyle *Aydı Baba Divanı*'ndaki Rubâiler başlıklı kısımdaki manzumelerin de dübeyt olarak kabul edilmesi gerektiği düşünülmüştür.

Şekil bakımından :

Şekil bakımından dübeyt nazım şeklini belirlemek gerekirse, isminden de anlaşılacağı üzere, iki beyit hâlinde ele alınması lâzımdır. İki beyitten daha az veya daha çok olmamalıdır. Hâlbuki rubâî, ismine uygun olarak, dört mısra hâlinde kaleme alınmaktadır. Dolayısıyla dübeyt, beyitler hâlinde yazılan, beyit esaslı bir nazım şeklidir. Rubâî ise mısra esasına dayanan 4 mısralık bir nazım şeklidir. Asıl söylenmek istenen şey, rubâîde olduğu gibi son (dördüncü) mısra da değil her iki beyitte de söylenmektedir. Beyitlerin anlamı kendi içinde tamamlanmakta ve iki beyit arasında konu bütünlüğü bulunmaktadır:

Ekdâr u kelâl olmasa hâl olsa gönülde
 Âlâm ile hem-vâre kemâl olsa gönülde
 Her dem heves-i vasl-ı dil-ârâda revâdur
 Derd ü elem ü âh ü melâl olsa gönülde¹⁹

Tecellî

Kafiye bakımından :

Dübeyt olarak kaleme alınmış olan manzumelere bakıldığında genellikle kafiyenin, rubâî, nazm ve tuyuğda olduğu gibi birinci, ikinci ve dördüncü mısralar sonunda bulunduğu görülmektedir. Şema olarak gösterildiğinde a a x a şeklindedir.

Gördüm hevesünle hem-dem oldum - a
 Vardum elemünle mahrem oldum - a
 Hem-vâre reh-i merâm-ı dilde - x
 Gerd-i kederünle sersem oldum²⁰ - a

Tecellî

Bu kafiye düzeni dübeytin asıl kafiye örgüsü olarak kabul edilebilir. Bunun yanısıra az sayıda olsa da iki beyitlik kıt'a gibi x a x a şeklinde çapraz biçimde kafiyelenmiş dübeytler de vardır.

Çâresi yok bağbân-ı dehrün âyîni budur - x
 Gonce-i maksûdı açdurmaz hezârı ağladur - a
 Bağbân zannetme feryâdum eser kılmaz saña - x
 Germ-hîz olsa figânım kûh-sârı ağladur²¹ - a

¹⁹ Sebahat Deniz, *Tecellî ve Divân*, s. 358.

²⁰ *A.e.*, s. 350.

²¹ Osman Nevres, *Divân*, Matbaa-i Âmire, 1290, s. 191.

Osman Nevres

Bundan başka çok az da olsa bütün mısraları kafiyeli (a a a a) musarrâ dübeytlerle de karşılaşmaktadır.

Kanâ't kûşesin cây eyleyenler ağniyâdandır - a
 Gınâ-yı kalbe mâlik olmak el-hak kîmyâdandır - a
 Figân-ı nâle-i 'uşşâkı zannetme cefâdandır - a
 Senüñ cevruñ bize ey mâh hep mihr ü vefâdandır²² - a

Fitnat

Vezin bakımından :

Fars edebiyatına dair kaynaklarda dübeyt vezni olarak hezec bahrinin hezec-i müseddes-i mahzûf yani mefâ'ilün mefâ'ilün mefâ'il kalıbı zikredilmektedir. Mirza Ali Ekber Dihhudâ da *Lugatnâme*'sinde dübeytî vezninin aynı vezin olduğunu söylemektedir.²³ Bunun yanı sıra bazı kaynaklarda dübeyt vezinlerinin hezec, münserih ve muzari' bahirlerinden müştak olduğu²⁴ da belirtilmektedir. Gerek İran ve gerekse Türk edebiyatındaki dübeyt örneklerine bakıldığı zaman bunların rubâî kalıpları dışındaki kalıplarla yazıldığı ve tek bir vezin kullanılmadığı görülmektedir. Mefâ'ilün mefâ'ilün mefâ'il (fe'ülün) vezninin dübeyt vezni olarak zikredilmesi, muhtemelen, yukarıda da belirtildiği üzere bu nazım şeklinin Fars edebiyatındaki ilk örneği kabul edilen Mahmud-ı Varrak'ın dübeytinin bu vezinle yazılmış olmasından kaynaklanmaktadır. Nitekim hem İran hem de Türk edebiyatındaki dübeyt örneklerine bakıldığında genellikle rubâî kalıpları dışındaki vezinlerle yazıldıkları müşahede edilmektedir. Bu sebeple dübeyti tarif ederken belirli bir vezinle değil rubâî kalıpları dışındaki her kalıpla yazılabilen bir nazım şekli olduğunu söylemek daha doğru olacaktır. Türk edebiyatında şimdilik elde edilebilen malzemeye göre en çok dübeyt yazan şairler arasında ilk sıralarda yer alan Tecellî, Osman Nevres, Leylâ Hanım²⁵ ve Aydî Baba'nın divanlarındaki dübeytlerde kullanılan kalıplardan hareketle yapılan aşağıdaki tablo bu konuyu daha açık bir şekilde gözler önüne serecektir.

²² *Dîvân-ı Fitnat*, Tasvîr-i Efkâr Matbaası, 10 Muharrem 1286, s. 32.

²³ Mirza Ali Ekber Dihhudâ, *a.g.e.*, s. 317; Ayrıca bkz. Ömer Kavalcı, *Baba Tahir Uryân ve Şiirleri*, s. 8.

²⁴ Şemseddin Muhammed bin Kays er-Râzî, *a.g.e.*, s. 146-152; Celâleddîn-i Humâyî, *a.g.e.*, s. 215; Ahmed Hamdi eş-Şirvânî, *Teshîlü'l-'Arûz ve'l-Kavâfi ve'l-Bedâyi*, İstanbul 1298, I, 122, 128.

²⁵ Mehmet Arslan, *Leylâ Hanım Divanı*, İstanbul: Kitabevi Yay., Eylül 2003, s. 341-342.

<i>Bahir</i>	<i>Kalıp</i>	<i>Tecelli</i>	<i>Osman Nevres</i>	<i>Leylâ Hanım</i>	<i>Aydi Baba</i>	
Hafif	Fe'ilâtün Mefâ'ilün Fe'ilün	20	2	-	-	22
Hezec	Mefâ'ilün Mefâ'ilün Mefâ'ilün Mefâ'ilün	-	6	-	9	15
	Mefâ'ilün Mefâ'ilün Fe'ülün	9	-	-	-	9
	Mef'ûlü Mefâ'ilün Fe'ülün	15	-	-	-	15
	Mef'ûlü Mefâ'ilü Mefâ'ilü Fe'ülün	3	-	4	-	7
	Mef'ûlü Mefâ'ilün Mef'ûlü Mefâ'ilün	1	-	-	-	1
Remel	Fâ'ilâtün Fâ'ilâtün Fâ'ilün	6	-	2	-	8
	Fâ'ilâtün Fâ'ilâtün Fâ'ilâtün Fâ'ilün	1	4	1	3	9
	Fe'ilâtün Fe'ilâtün Fe'ilün	3	-	14	-	17
	Fe'ilâtün Fe'ilâtün Fe'ilâtün Fe'ilün	1	6	-	2	9
Muzâri'	Mef'ûlü Fâ'ilâtü Mefâ'ilü Fâ'ilün	-	6	1	-	7
Müctes	Mefâ'ilün Fe'ilâtün Mefâ'ilün Fe'ilün	-	3	-	-	3
Mütekârib	Fe'ülün Fe'ülün Fe'ülün Fe'ül	5	-	-	-	5
Seri'	Müfte'ilün Müfte'ilün Fâ'ilün	4	-	-	-	4
		68	27	22	14	

Yukarıdaki tabloya bakıldığı zaman 47 dübeytle en fazla hezec bahrinin kullanıldığı görülmektedir. Daha sonra 43 manzumeyle remel bahri tercih edilmiştir. Türk edebiyatında en çok kullanılan bahirler olan hezec ve remel bahirlerinin, şairlerin dübeyt yazarken de en çok tercih ettiği vezinler olduğu anlaşılmaktadır. Hafif bahri ise Tecelli'nin bu kalıbı çokça kullanması sebebiyle üçüncü sırada yer almaktadır. Bunu sırasıyla muzâri', mütekârib, seri' ve müctes takip etmektedir. Burada görüldüğü gibi bazı kaynaklarda dübeyt vezni olarak zikredilen mefâ'ilün mefâ'ilün mefâ'il kalıbıyla yazılmış olan dübeytler, sayı bakımından diğerlerine üstünlük sağlayacak bir çoğunluğa sahip değildir. Ortaya çıkan bu tablo neticesinde de rubâî kalıpları dışında her vezinle dübeyt yazılabileceği hükmüne varmak mümkündür.

Dübeytlerde vezin konusunda rubâîdeki mısra serbestiyeti, yani her mısraın başka kalıpla yazılabilmeye özelliği yoktur. Diğer nazım şekillerinde olduğu gibi dübeytte de tek vezin hâkimiyeti söz konusu olup her iki beytin de aynı vezinle yazılması gerekir.

K o n u b a k ı m ı n d a n :

Şimdiki mevcut örneklere göre dübeytlerin daha çok âşikâne tarzda yazıldıkları görülmektedir. Bu tarzda yazan ve tasavvuf ehli olmayan şairlerde beşerî, yani insanın insana duyduğu aşk, mutasavvif şairlerde ise

beşerî aşkın yanı sıra ilâhî, yani kulun Allah'a duyduğu aşk dile getirilmektedir. Bu manzumelerde genellikle aşk ve sevgili üzerinde durulmakla beraber, bu nazım şekli için konu bakımından kesin bir sınır getirmek zordur. Medhiye, hiciv, felsefî bir fikir, dinî ve tasavvufî bir görüş, dua vs. konulu dübeytler mevcuttur. Bu açıdan dübeyt daha çok gazele benzenmektedir. Osman Nevres'in sevgiliyi tasvir ettiği aşağıdaki manzumesi, *âşıkâne* tarzda kaleme alınmış dübeytlerden biridir:

Dehânuñ gonceye teşbîh idenler hîç bilmezler
 Saçuñdan dönmeyenler mûya pîç-â-pîç bilmezler
 Sana bu zülf ü ruhla necm-i gîsû-dâr söylerler
 Kûsûf-ı şemsi gûyâ görmemişler zîc bilmezler²⁶

Tecellî ise yine âşıkâne duygularını dile getirdiği dübeytinde gönlündeki yaranın yegâne ilâcının şarap tortusu merhemi olduğunu belirtmektedir:

Dilâ merhem-i mül dem-â-dem saña
 Devâdur devâdur devâdur devâ
 Muhassal medâr-ı husûl-i merâm
 Du'âdur du'âdur du'âdur du'â²⁷

Aşağıdaki dübeyt ise *medhiye* türünde yazılmıştır.

Şehriyârâ bir kasîde söyledüm medhüñde kim
 Şâhid-i ma'nâsınuñ âyînesiydi âfitâb
 Lîk bir nâ-ehl-i mir'ât-ı kemâl-i lûtfuña
 Düşmemeğ-çün sûret-i fazl u hüner çekdi hicâb²⁸

Osman Nevres

Mutasavvıf şairlerden biri olan Aydî Baba, aşağıdaki dübeytinde:

Pâdişâh-ı mülk-i bâkîsin ey âdem eyle derk
 Gelmesün gafletle nâgâh cism ü cân ü kalbe merk
 Tâc-ı ser kıl terk-i çârı geç melâmet tahtına
 Terk-i dünyâ terk-i 'ukbâ terk-i hestî terk-i terk²⁹

derken tasavvufî düşüncesini dile getirmiş ve insanın yokluk âleminin sultanı olduğunu, bunu anlaması gerektiğini ve varlık âlemine (dünyaya) ait her şeyden nefsinin arındırması gerektiğini belirtmiştir.

²⁶ Osman Nevres, *Dîvân*, s. 193.

²⁷ Sebahat Deniz, *Tecellî ve Dîvân*, s. 368.

²⁸ Osman Nevres, *Dîvân*, s. 192.

²⁹ Ömer Asım Aksoy, *Aydî Divanı*, Ankara 1954, s. 161.

Aydî Baba'nın tasavvuf ehli olması sebebiyle dübeytlerinin konusu çoğunlukla tasavvufî görüşlerini aksettirdiği manzumelerdir. Ancak az sayıda olmakla beraber âşıkâne tarzda kaleme aldığı dübeytleri de vardır. Bunlardan biri olan aşağıdaki dübeytinde sevgilinin ve onun karşısında âşığın durumunu anlatmaktadır.

Ne sen cevretmeden fâriğ ne ben medh ü senâsından
 Ne sen sözden usandun kim ne ben nâçâr belâsından
 Ne sen bir yerde eğlendün ne durdurdun bu gamgînün
 Ne sen şefkatle rahmetdün ne dil döndi hevâsından³⁰

Konunun işlenişi bakımından yukarıda (dübeyt nazım şeklinin şekil özellikleri anlatılırken) belirtildiği üzere dübeytte asıl söylenmek istenen düşünce, fikir, duygu vs. rubâide olduğu gibi son (dördüncü) mısradan değil her iki beyitte de zikredilmektedir. Rubâî için söz konusu olan, ilk üç mısraın asıl söylenmek istenen düşünceyi hazırlayıcı mahiyette olması özelliğine dübeytte rastlanmamaktadır. Beyitlerin anlamı kendi içinde tamamlanmakta ve iki beyit arasında konu bütünlüğü bulunmaktadır. Âşıkane tarzda kaleme alınmış olan aşağıdaki dübeytte, her iki beyitte de müstakil olarak âşığın sevgiliye yalvarışı söz konusudur. Birinci beyitte âşık, yüzü ay gibi olan sevgiliye seslenerek kendisine merhamet etmesini ve cefa edip boş yere günaha girmemesini söylemektedir. İkinci beyitte de yine aynı sevgiliye yalvarmaya devam etmekte ve gece sabaha kadar feryat ettiğini söylemektedir. Ardından da bu feryadını duymadığı için sevgiliye sitem edip ona zulmetmekten vazgeçmesi için yalvarmaktadır.

Rahm eyle bana başın için ey yüzi mâhım
 Bîhûde cefâ itme yeter alma günahım
 Leylâ kuluna zulmi ferâgat kıl efendim
 Gûş itme misin tâ-be-seher nâle vü âhım³¹

Leylâ Hanım

Aşağıdaki rubâide ise Azmizâde Hâletî, âşık için ayrılık ıstırabına sabretmenin mümkün olmadığını anlatmak için ilk iki mısraı bu konuyu hazırlayıcı mahiyette söylemiş, asıl söylemek istediği bu düşüncesini üçüncü ve dördüncü mısralarda dile getirmiştir:

Esrârımı dil zamân zamân söyler imiş
 Hengâme-i gamda dâstân söyler imiş

³⁰ a.e., s. 164.

³¹ Mehmed Arslan, *Leylâ Hanım Divanı*, s. 345.

Aşk ehli olup da mihnet-i hicrâne
Ben sabr iderin diyen yalan söyler imiş³²

Ancak dübeytte az da olsa cümlelerin birinci beyitten ikinci beyte sarktığı da görülmektedir. Şumnu'nun soğuşunu anlattığı aşağıdaki dübeytinde Osman Nevres, birinci beyitte *Bağdat'ın sıcağında söğüt gölgesine tenezzül etmezken* ikinci beyitte *Şumnu'nun zemherir soğuşunun şiddetinden ateş ocağına sığındığını* belirterek iki beyti birbirine bağlamıştır:

Nevres tenezzül itmez iken vakt-i sayfa
Bağdâd ilinde sâye-i bîdûn otağına
Şumnıda şiddet-i eser-i zemherîrden
Şimdi dehâlet eylerüz âteş ocağına³³

M a h l â s b a k ı m ı n d a n :

İki beyitlik veya dört mısralık diğer manzumelerde (rubâî, kıt'a, nazm, tuyuğ) olduğu gibi dübeytlerde de genellikle mahlâs kullanılmaz. Ancak Aydî Baba, Osman Nevres, Leylâ Hanım, gibi bazı şairlerin zaman zaman mahlâs kullandıkları görülmektedir.

Ledünnî ilminüñ esrârı derc olmuş temâmıyle
Müezzin san nidâ etmiş cemâ'ate imâmıyle
Hakikat mescîdin tecdîd idüp Aydî niyâz eyle
Ayânî çün ki yazduñ anı Mısrînüñ niyâziyle³⁴ *Aydî*

Sözin alur dehenden âdemüñ dâna çıkar çıkmaz
Bilür kadrin sadefden gevher-i yektâ çıkar çıkmaz
Ana çıkmaz çıkar biñ dürlü yol gösterdi nâsıhlar
Yolun tutdı vefânuñ Nevres-i şeydâ çıkar çıkmaz³⁵ *Osman Nevres*

Türk edebiyatında özellikle 17. yüzyıldan itibaren daha ziyade 18. yüzyılda pek çok şairin divanında rubâî vezninde olmayıp rubâî başlığını taşıyan manzumelerle karşılaşmaktadır. Bugüne kadar dübeyt ifadesinin sadece rubâî karşılığında kullanıldığı söylenen bir terim olarak bilinmesinden dolayı bu manzumelerin ayrı bir nazım şekline ait örnekler olabileceği ihtimali üzerinde durulmamıştır. Bu dikkatle bakıldığında Fıtnat Hanım Divanı'nda da bu şekilde Rubâiyât başlığı altında olmakla beraber

³² Halûk İpekten, *a.g.e.*, s. 79.

³³ Osman Nevres, *Dîvân*, s. 194.

³⁴ Ömer Asım Aksoy, *Aydî Divanı*, s. 161.

³⁵ Osman Nevres, *Dîvân*, s. 191.

dübeyt olarak değerlendirilmesi gerektiğini düşündüğümüz 12 manzume tespit edilmiştir.³⁶ Bunlardan başka Gaziantepli Aydî Baba (öl. 1865)'nın *Divanı*'nda³⁷ Rubâiler başlığı altında verilen 15 dörtlüğün hiç birisi de rubâi vezninde olmayıp dübeyt olarak değerlendirilmeleri gerekmektedir. Yine aynı gerekçeyle Leylâ Hanım Divanı'nda³⁸ 22, *Behiştî Divanı*'nda 5, Şeyh Gâlib³⁹ ve Şeref Hanım⁴⁰ *Divanlarında* 1'er manzume tespit edilmiştir. Bu tespitlerin sayısının daha sonra yapılacak çalışmalarla artması muhtemeldir. Ancak Türk edebiyatında dübeyt denilince özellikle 17. yy. şairi Tecellî, bu nazım şeklinin öncüsü ve 19. yy. şairi Osman Nevres de en önemli temsilcisi olarak kabul edilebilir. Zira açık bir şekilde "ibtidâ-yı dübeyt" başlığı altında verilmiş olan *Tecellî Divanı*'nda 68, *Osman Nevres Divanı*'nda ise 27 manzume mevcuttur.⁴¹ Dübeyt nazım şeklinin önemli temsilcileri arasında ayrıca Aydî Baba, Leylâ Hanım ve Fıtnat Hanım (öl. 1780) da sayılabilir.

S o n u ç :

Sonuç olarak denilebilir ki; bugüne kadar rubâi karşılığında kullanıldığı söylenen dübeyt ifadesinin aynı zamanda rubâiden vezin bakımından farklılık arzeden bir nazım şeklinin adı olduğu aşikârdır. Ancak bugüne kadar bunun bilinmemesi divanlardaki dübeyt ifadelerinin hep rubâi olarak değerlendirilmesine sebep olmuştur. Bu çalışmayla dübeytin rubâiden farklı bir nazım şekli olduğu, nasıl ortaya çıktığı ve bu nazım şeklinin özelliklerinin neler olduğu ortaya konulmaya ve anlatılmaya gayret edilmiştir. Bu nazım şeklinin Türk edebiyatında tezahürü şimdiki bilgilerimize göre şairlerin yenilik ve orijinallik arayışları içine girdikleri 17. yy.dan itibaren. Bu çalışmanın neticesinde, divanlar incelenirken, dübeyt veya rubâi başlıklı manzumelere dikkat edip, rubâi vezniyle yazılıp yazılmadıklarına bakmak gerekir. Eğer rubâi vezniyle yazılmamışsa, rubâi başlığını taşısa bile bunların dübeyt nazım şekline ait örnekler olduğu kabul edilmelidir. Ayrıca divan sonlarında yer alıp karışık şekilde tertip edilmiş olan Rubâiyât ve Mukattaat başlıklı kısımlara da bu dikkatle bakmak gerektiği düşüncesindeyiz.

³⁶ Dîvân-ı Fıtnat, s. 31-34.

³⁷ Ömer Asım Aksoy, *Aydî Divanı*, s.1 61-164.

³⁸ Mehmet Arslan, *Leylâ Hanım Divanı*, s. 341-346.

³⁹ Naci Okçu, *Şeyh Galib Divanı*, Ankara: KB Yay., 1993, II, 975.

⁴⁰ Mehmet Arslan, *Şeref Hanım Divanı*, İstanbul: Kitabevi Yay., 2002, s. 530.

⁴¹ Osman Nevres, *Dîvân*, s. 191-194, 197.

BAZI DÜBEYT ÖRNEKLERİ

fe'ülün fe'ülün fe'ülün fe'ül

Dilâ merhem-i mül dem-â-dem saña
Devâdur devâdur devâdur devâ
Muhassal medâr-ı husûl-i merâm
Du'âdur du'âdur du'âdur du'â

Tecellî

mef'ûlü mefâ'ilün mef'ûlü mefâ'ilün

Mâdâm o kâküller mekkâredür 'âlemde
Dildâde gedâlar da âvâredür 'âlemde
Der-kâr-ı merâm olma her hâl ile âgâh ol
Hem-vâre melek-rûlar sehâredür âlemde

Tecellî

fe'ilâtün mefâ'ilün fe'ilün

'Âlem-i mülde hem-demüm mes'ûd
Mevsim-i gülde mahremüm mes'ûd
Kâse-i mül müdâm elünde gerek
Gül-i al-ı müselleüm mes'ûd

Tecellî

fe'ilâtün mefâ'ilün fe'ilün

Dâda geldüm saña kerem-kârâ
Der-i 'adlûndedür kemâl-i 'atâ
Râh-ı vasluñda kâm alurdum eger
Hem-rehüm olmasa dil-i rüsvâ

Tecellî

mefâ'ilün mefâ'ilün fe'ülün

Keremkârâ dem-â-dem kâmkâr ol
Simât-ı mülde mihr-i lem'adâr ol
Elem görme meh-âsâ eksük olma
Dil-ârâmum müdâm 'âlemde var ol

Tecellî

fe'ilâtün fe'ilâtün fe'ilâtün fe'ilün

Başka bir sâye gerekmez baña ey nahl-i ümîd
Ben senüñ bülbülünem bülbüle bir sâye yeter
Medhüññ rütbe-i bâlâsını itdüm ihrâz
Felek olsa dahı çıkmam baña bu pâye yeter

Osman Nevres

mef'ülü fâ'ilâtü mefâ'ilü fâ'ilün

Sırr-ı kemâli hazret-i Kâmilden añladum
Ol meşreb-i me'ârifî şâmilden añladum
Kâmil kemâl kişverinüñ hükümrânıdır
Hüsni kabûlini nice kâbilden añladum

Osman Nevres

mefâ'ilün mefâ'ilün mefâ'ilün mefâ'ilün

Görince tûtî-i dil gül dimiş hurşîd-i ruhsârın
Şaşırmış neylesün âyîneye bakdukca güftârın
Lebüñ hem-reng-i sahbâ kılduñ itdüñ çeşmüñi mey-gûn
Harâb itdüñ yine bezm-i meyün hâzır u nazârın

Osman Nevres

mefâ'ilün mefâ'ilün mefâ'ilün mefâ'ilün

Sözün alar dehenden âdemün dâna çıkar çıkmaz
Bilür kadrin sadefden gevher-i yektâ çıkar çıkmaz
Ana çıkmaz çıkar bin dürlü yol gösterdi nâsıhlar
Yolın dutdı vefânun Nevres-i şeydâ çıkar çıkmaz

Osman Nevres

mefâ'ilün mefâ'ilün mefâ'ilün mefâ'ilün

Bugün gâyet mükemmel bir münâver(e)'eyledük icrâ
Nizâmı kıldun ihyâ âferin ey Âsaf-ı yektâ
Müsellağ bir cebel teşkil idüp sük eyledün yâhud
Akıtdun âhen-i seyyâleden bir âteşin deryâ

Osman Nevres

fâ'ilâtün fâ'ilâtün fâ'ilâtün fâ'ilün

Pâdişâh-ı mülk-i bâkisin ey âdem eyle derk
Gelmesün gafletle nâgâh cism ü cân u kalbe merk
Tâc-ı ser kıl terk-i çârı geç melâmet tahtına
Terk-i dünyâ terk-i 'ukbâ terk-i hestî terk-i terk

Aydî Baba

mefâ'ilün mefâ'ilün mefâ'ilün mefâ'ilün

Gam-ı 'aşk ile 'ârif ol cihânun geç sürûrından
Sakın evkâtı zâyi' kılma vehm eyle 'ubûrından
Hakı ilhâmı cârîdür cemî'-i halka lâkin sen
Edüp takvâsına dikkat hazer eyle fücûrından

Aydî Baba

mefâ'îlün mefâ'îlün mefâ'îlün mefâ'îlün

Ne sen cevretmeden fâriğ ne ben medh ü senâsından
Ne sen sözden usandun kim ne ben nâçar belâsından
Ne sen bir yerde eğlendün ne durdurduñ bu gamgînün
Ne sen şefkatle rahmetdün ne dil döndi hevâsından

Aydî Baba

mefâ'îlün mefâ'îlün mefâ'îlün mefâ'îlün

O kim işden kaçar tenbel değül yahşî yamandandır
Hakın va'dîne âmennâ dise ol kes gümândandır
Şular kim gündüzün rızk-ı helâle sarf idüp işler
Giceler tâ'ati hakkile kim gayret imândandır

Aydî Baba

mefâ'îlün mefâ'îlün mefâ'îlün mefâ'îlün

Ne sâkîdür lebün gam bezmine yaşum şarâb eyler
Ne âteşdür mahabbet odı kim bagrum kebâb eyler
Ne serkeş servdür kaddi o nahl-i âlem-ârânuñ
Cemâli⁴² nûrına zülf-i şeb-âsâsın hicâb eyler

Behiştî

fe'îlâtün fe'îlâtün fe'îlâtün fe'îlün

Kim bakar nahl-i güle kâmet-i dil-cû var iken
Neyleyem sümbül ü şebbûyî o gîsû var iken
Ragbet eyler mi gönül sayd-ı gazâl-i mihre
Halka-i bezmde ol gözleri âhû var iken

Fıtnat Hanım

mef'ûlü mefâ'îlü mefâ'îlü fe'ûlü

Bir dil ki hayâl itse ruhuñ çeşm-i terinde
Hurşîd-i felek zerre⁴³ görünmez nazarında
Terk-i sere 'uşşâk olur cân ile tâlib
Şemşîrini gördükce o şûhuñ kemerinde

Fıtnat Hanım

⁴² Neşredilmiş divan metninde “cemâl-i” şeklinde terkipli olmakla birlikte burada anlam gereği terkipsiz alınmıştır.

⁴³ Neşredilmiş divan metninde bu kelime “felek-zede” yer almaktadır. Ancak vezin ve anlam gereği bu kısmın “felek zerre” şeklinde okunması daha doğrudur. Bu sebeple burada düzeltilmiş şekli verilmiştir.

fe‘ilâtün fe‘ilâtün fe‘ilâtün fe‘ilün

Terk-i nush eylese hem sûreti hoş olsa bile
Zâhidün sıkleti var bezme hamûş olsa bile
Nakd-i cân ile harîdârı olurdum vasluñ
Meclisümde o büt-i ‘işve-fürûş olsa bile

Fıtnat Hanım

mef‘ülü fâ‘ilâtü mefâ‘ilü fâ‘ilün

Şârihedür hakâyık-ı eşyâr-ı mesnevî
Olmış [durur] sözi magz-ı Kur‘ân-ı ma‘nevî
Gel⁴⁴ menba‘ında zemzem-i irfânı eyle nûş
İsmâ‘ oldı rehber-i sâlik-i Mevlevî

Şeyh Gâlib

mef‘ülü mefâ‘ilü mefâ‘ilü fe‘ülün

Gönlüm gibi dünyâyı harâb eyle İlâhî
Huşyârını da mest-i şarâb eyle İlâhî
Bir meclise Leylâ ile gelsün de o sâkî
Murg-ı dili ol bezme kebâb eyle İlâhî

Leylâ Hanım

mef‘ülü mefâ‘ilü mefâ‘ilü fe‘ülün

Rahm eyle baña başın için ey yüzi mâhım
Bîhûde cefâ itme yeter alma günâhım
Leylâ kuluña zulmi ferâgat kıl efendim
Gûş itme misiñ tâ-be-seher nâle vü âhım

Leylâ Hanım

fâ‘ilâtün fâ‘ilâtün fâ‘ilâtün fâ‘ilün

Nâvek-i gamzen degil mi bagrımı hûn eyleyen
Zülfünün zencîridir ‘uşşâkı mecnûn eyleyen
Var mıdır dârü’ş-şifâda ‘âşıkın Leylâ gibi
Sînesin deff eyleyüp hâlin dige-gûn eyleyen

Leylâ Hanım

mef‘ülü mefâ‘ilü mefâ‘ilü fe‘ülün

Bir lahza bugün ol gül-i handânımı gördüm
Yandım yine ben şem‘-i fûrûzânımı gördüm

⁴⁴ Neşredilmiş divan metninde bu kelime “gül” olarak yer almakla beraber burada anlam gereği gel olarak düzeltilmiştir.

Leylâyı fedâ itse de sağ olsun o mâhım
 Yetmez mi bu devlet bana sultânımı gördüm
Leylâ Hanım

mef'ûlü mefâ'ilün fe'ûlün
 Cânâna gam-ülfet oldu gönülüm
 San künc-i meşakkat oldu gönülüm
 'Afv eyle seni iderse ta'cîz
 Küstâh-ı mahabbet oldu gönülüm
Şeref Hanım

“ABOUT THE *DÜBEYT* (DOUBLE)”

Abstract

The term of “*Dübeyt*” is generally come accross in sources indicating the *rubâî* form. Though it has the same rhyme with *rubâî* of Islamic literature, it is a different form of poetry. This *dübeyt* form is seen even before the *rubai* form with the Persian literature, where it appears within the Turkish literature during the 17th century. Baba Tahir Uryânî is recalled as a great *dübeyt* poet of the Persian literature, Tecelli and Osman Nevres are the Turkish representatives of this form.

This study is to shed light upon this *dübeyt* form, formulate what it is, indicate how it appeared, and what its peculiarities are. With all these, it is set to bring attentions to the difference between the *dübeyt* form and *rubai*. This goal will help fill in the gap of misunderstanding the *dübeyt* form among scholars..

Keywords

Dübeyt, rubâî, Tecellî, Osman Nevres, Persian Literature, Turkish Literature

ابتداءً دوبیت

دلامرهم مل دمامد سکا دوا در دوا در دوا در روا
محصل مدار حصول ام دعا در دعا در دعا در دعا

دوبیت

دمادم محل سحرده دعا روا در روا در روا در روا
کمال هوس سرده امامدم هوا در هوا در هوا در هوا

دوبیت

کام دله واصل اولوردم اولسه دلدارا کراهل هوا
واله اولورسه دل ککرده عصه عالمه روا در روا

دوبیت

دلأصدروصا لعالم ارا معلا در معلا در معلا

❖ ۱۹۱ ❖

❖ دو بیت ❖

سوزن اكلار دهندن آدك داما چيقار چيقمز ❖ ييلور قدرن صد فدن كوهر بكتنا چيقار چيقمز
اكا چيقمز چيقار بيك در لو يول كو ستردي ناصحلم
بولن طوتدي وفانك نورس شيدا چيقار چيقماز

ديكر

كلستان طرفك صولديمي كلغنجي لري ❖ يانديمي ناره طوتشديمي عجب لاله لري
آتش حسرت ايله يانديمي بلبلاري كيم
اولز اولدي چنه شور فكن ناله لري

ديكر

چاره سي يوق باغبان دهر ك آيني بودر ❖ غنجه مقصودي آچدير مزره زاري اغلادر
باغبان ظن ايمه فر يادم اثر قيلز سكا
كرنجيز اولسه فغانم كوه ساري اغلادر

ديكر

كرچه بغدادك هوا سيله كوكل مانوسدر ❖ ليك وحشتكاري احبابدن مأبوسدر
بزم صهباده قدحكش كورديكم دست صفا
شمدي مانتخانه غده كف افسوسدر

ديكر

جلوه كر حجله افكارده ابكار سخن ❖ ليك ويرمز حسدا شعاري اشعاره مجال
هتك ايدر عرضني حساد ديو خوفندن
شاهد حسن معاني ايد مز عرض مجال

ديكر

بر نفس فاصله يوق غالمه زلفكندن ❖ دوشه لي خالك ايجون خامه خيال خامه
پشم پوش ايتدي بني صحبت صهبانورس
صوفدن جامه كير ميل ايدن البت جامه

ديكر

ديدي بر ساده دل باعث ندر كيم زلفي او كز سن ❖ ديدم نو خط پرستم خط غبار يلد توزار خامدم

77b

دوبیت در طلب آب سحر از درگاه آسمان
 بهر سحر مقام ابله بارب رشک اورر شسته در ناب
 رباعی در نیاز کار درگاه بار عراسمه
 بار سحتم نظیر شکر زارایت بیغای ولم بهیبت خوش کفایت
 لغت بنوبده بیتمک بهر برینی مفتح در حضرتیه اسرارایت
 در لغت سرور کائنات علیه افضل الصلوات
 بنه کرمه بر زنا بپوکت با بودوراک دکل شبنم غریز ایلت از با
 مؤز اولقدر کرمت ناب نمودر کم بن در باده نر برک ایلش اشجار و حیات
 زین نخل گل صمک سمند ز ظاهرا شد حرارت آنش الوده بیوب صحر کوشش
 صندرقبه پینار وود از نوک کاهوش بودیدوه کوز حرارت کس ایچره
 دکل کوه اوزره لاله شبنم زنا بکر ماوانه مذاب اولغده کاک کوه برک اصل خاشاک

DİVAN ŞİİRİNDE SİHHAT-NÂMELER

Halûk GÖKALP*

ÖZET

Bu makalede sıhhat ve hastalık konusunun divan şiirine yansımalarının genel değerlendirmesi yapılmış, sıhhat-nâme türünün divan şiirindeki yeri belirlenmeye çalışılmıştır. Makalede sıhhat-nâmeler biçim, içerik ve üslûp özellikleri açısından incelenmiş, son bölümde ise sıhhat-nâme türüne örnek teşkil edecek dört sıhhat-nâme manzumesine yer verilmiştir.

Anahtar kelimeler:

Sıhhat-nâme, divan şiiri, nazım türleri, Osmanlı sultanları, hastalık, sıhhat.

Giriş

Hastalık ve sağlık konusunun, her toplum gibi Osmanlı toplumunda da önemli bir yeri vardır. Bilim ve teknolojinin günümüzle kıyaslanamayacak kadar geri olduğu dönemlerde bugün önemsemediğimiz salgınlar ve hastalıklar, toplumda kapanması zor yaralar açıyor; toplumun ve bireyin sosyokültürel hayatında doğrudan yansımalar buluyordu. Tüm toplum tabakalarında bu ölçüde önemi haiz bir konuyu, Kanunî (Muhibbî) kadar fesahatle anlatan çok az şair vardır:

Halk içinde mu'teber bir nesne yok devlet gibi

Olmaya devlet cihânda bir nefes sıhhat gibi (*Muhibbî*)

Şairlerin divanlarına yüzeysel olarak göz attığımızda dahi sağlık ve hastalıkla ilgili pek çok beyte rastlarız. Bir edebî malzeme olarak sıhhat ve hastalık konusu divan şiirinde ya çeşitli durumların anlatılmasında kıyas haddi olarak ya da divan şiirinin tamamına hâkim bir tema olan aşk ile ilgili olarak kullanılmıştır. Divanları dolduran manzumelerde vebâ, hummâ, remed, çiçek, nezle vb. hastalıkların beyitlerde birer mecaz ya da mazmun konusu olduğu görülür. Sözgelimi “Nedim, Damat İbrahim Paşa

* Çukurova Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / hgokalp@cu.edu.tr

vasfında yazmış olduğu bir kasidede sıhhate dair tabirleri mazmuna esas olarak kullanmıştır”:¹

K'idüp hummâ-yı harb ü fitne kablen-nadc buhrânın
Karîb olmuşdu kim kasd eyliye cân-ı cihân üzre (*Nedim*)

“Eski tıp bilginlerine göre insan bedeninde dört sıvı vardır ki bunlar kan, balgam, safra ve sevdâdır. Bu dört sıvının vücutta dengeli miktarda olmasından sıhhat ve sağlık doğar. Bunlar bileşik kaplar gibi birbirleriyle dengelidir. Birinin artması yahut azalması durumunda, vücutta hastalık kendini gösterir. Bedenin çeşitli hastalıkları da bu dört sıvıya göre ayrılır.”² Hastalıkların tedavisinde de bu dört hıta dayanan tedavi usullerinden yararlanılmıştır. Bunların başında hacamat (fasd) gelmektedir. Eski tıpta kan aldırmanın pek çok hastalığa iyi geldiği kabul edilirdi. Biz Zaifi'nin sözlerinden hacamatın göz ağrısı için de uygulandığını öğreniriz. Aşağıdaki beyitlerde yolculuk sırasında sürekli beyaz kara bakmaktan gözleri rahatsız olanların tedavisinde fasd yoluna başvurulduğu belirtilir:

Kamu ugradı derd-i çeşme el-hak
Ki aldı göz nûrın ak kara bakmak
Kimi hoş oldu fasda itmedin kasd
Kimi olmadı itmeyince ol fasd (*Zaifi*)³

Hastalıkların tedavisinde kimi zaman bugün de kullanılan alternatif tıp seçeneklerinden yararlanılırken, kimi zaman da -çeşitli halk inançlarının etkisiyle gelişen- yöntemlerden yararlanılmıştır. Muayenenin uzun uzadıya incelemelere dayanmadığı, hastanın genel durumuna bakmanın ve nabzın kontrolünün muayene için yeterli görüldüğü o dönemde hastalıkların tedavisinde farklı ilâçlardan yararlanılmıştır. İlâçların yapımında salep, anason, afyon, ebegümece, hatmi yaprağı, sinameki, üzerlik tohumu, kına, hardal gibi bitkilerden yararlanılmış, -zırnık ve antimuvan müstesna olmak üzere- madenî bileşimler kullanılmamıştır.⁴ Hekimin ve hastanelerin bugünkü kadar yaygın olmadığı zamanlarda halkın bilimsel temeli olmayan pek çok tıbbî yöneme başvurduğunu görürüz. Sözgelimi kanamayı

¹ Agah Sırrı Levend, *Divan Edebiyatı (Kelimeler ve Remizler; Mazmunlar ve Mefhumlar)*, İstanbul: Enderun Kitabevi, 1984, s. 414.

² İskender Pala, *Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü*, Ankara: Akçağ Yay. 1995, s. 25.

³ *Külliyât-ı Za'îfi*, Topkapı Sarayı Kütüphanesi, R. 822, 154a.

⁴ Osman Şevki, *Türk Tababeti Tarihi*, sadeleştiren: İlder Uzel, Ankara: Kültür Bakanlığı Yay. 1991, s. 32.

durdurmak için yaranın üzerine örümcek ağı konması,⁵ soğuk algınlığına karşı şişe çekmek⁶ vb. söz konusu tıbbî yöntemlerden yalnızca birkaçıdır:

Ciğerde durmaz akar hûn-ı zahm-ı tîr-i nigâr
Örümcek ağıdır üstünde sanki cism-i nizâr (Nevres)
Sihhat istersen eğer çekme tabîbin şerbetini
Mihnet ü gam derdine gâyet devâdur şişe çek (Hayâlî Bey)

Fuzulî'nin *Su Kasidesi*'nde sağlıkla ilgili unsurlar, mukayese unsuru olarak kullanılmıştır. Gerek eski gerekse çağdaş tıp gereği, iç yaraları olan hastalara bir süre doğrudan doğruya su verilmez. Bunun zararlı olacağına, hastayı öldüreceğine inanılır. Aşağıdaki beyitte aynı düşünceye telmihte bulunduğu görülür:⁷

Vehm ilen söyler dil-i mecrûh peykânun sözin
İhtiyât ilen içer her kimde olsa yara su (Fuzûlî)

Tıbbî tedavî usulleri ve ilâçların edebî malzeme olarak kullanılması dışında divan şiirinde aşkın da hastalıkla bağdaştırıldığını görürüz. Şairler, çaresi bulunmayan aşk hastalığına tutulup, devayı yine hastalığın kaynağı olan sevgilide ararlar. Bu ve benzeri beyitler, tabib, ilâç vb. tıbbî terminolojinin aşkla ilintili olarak kullanılmasına neden olur:

Aşk derdiyle hoşem el çek ilâcımndan tabîb
Kılma dermân kim helâkim zehri dermânındadır (Fuzûlî)

Yukarıda sıraladığımız örneklerin sayısını çoğaltmak mümkündür. Divanlarda aşkı hastalık olarak algılamayan, diğer bir deyişle aşk hastalığına tutulmayan şair yok gibidir. Divan şairleri yukarıda bahsettiğimiz iki çeşit yaklaşımı da beyit düzeyinde ele almışlardır. Bununla birlikte hastalık ve sağlık konusu, müstakil eserlerin konusunu da teşkil eder. Ahmedî'nin on bin yüz beyitlik *Tervihü'l-ervâh* adlı tıbbî mesnevisini ve Fuzûlî'nin tıbbî ait çeşitli bilgileri alegorik olarak anlattığı *Sihhat u Maraz* adlı mesnevisini örnek olarak verebiliriz. Bununla birlikte kaside veya mesnevi biçiminde yazılmış bazı şiirlerde de hastalık ve sağlık konusunun işlendiğini görürüz. Râşid'in *Sencîde-i Kitâb-ı Sihhat-âbâd* adlı mesnevisini sihhat ve hastalık konusunda yazılan eserler arasında sayabiliriz. Mir Ali Rıza İstolçevî'nin *Sergüzeşt*'i ise, göz hastalığından müteessir olan

⁵ Agah Sırrı Levend, *a.g.e.*, s. 414.

⁶ Mustafa Nejat Sefercioğlu, "Divan Şiirinin Gerçek Hayatla Bağlantısı", *Türkler Ansiklopedisi*, Ankara: Yeni Türkiye Yay. 2002, s. 674.

⁷ Metin Akar, *Su Kasidesi Şerhi*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yay. 1994, s. 28.

bir devlet memurunun hastanede tedavi görmesi ve sıhhate kavuşmasını konu edinen otobiyografik bir eserdir.⁸ *Vâhid-i Mahtûmî Divanı*'nda yer alan "teb" (sıtma, titreme) redifli, "Kaside-beççe Der-Menkabe-i Abbâs Ağa Hazîne-dâr-ı Şehriyârî Rahimehu'llah"⁹ başlıklı 17 beyitlik kaside, sıtmaya dair farklı mecaz ve hayallere yer vermesi bakımından ilgi çekicidir. Gelibolulu Ali'nin "Der-Hikâyet-i İstilâ-yı Vebâ" adlı manzumesi XVI. yüzyılda vuku bulan veba salgınıyla ilgili bir kasidedir.¹⁰ Bununla birlikte divanlarda "sıhhat" redifli gazellere de rastlarız. Ancak, söz konusu gazellerde konu edilen hastalığın genellikle aşk hastalığı olduğunu söyleyebiliriz. Ayrıca XVI. yüzyıl şairlerinden Rahimî'nin, Ahmed Paşa'nın kasidesine öykünerek yazdığı "sıhhat yaraşur" redifli gazeli,¹¹ sıhhat konulu manzumeler arasında yer alır.

1. Sıhhat-nâmeler

Yukarıda bahsettiğimiz veya bazı örneklerini sıraladığımız sıhhat ve hastalık konulu beyit, manzume ve eserler, divan edebiyatında göz ardı edilemeyecek kadar yekûn teşkil eder. Ancak, söz konusu şiirlerde hastalık ve sağlıkla ilgili unsurlar, ya aşkla ilgili edebî malzeme ya da farklı olay ve durumlarla ilgili kıyas haddi olarak kullanılır. Hastalık ve sağlık konulu manzumeler incelendiğinde "sıhhat-nâme" türü şiirlerin bunlar içinde en geniş yeri kapladığı görülür. Buna rağmen günümüze kadar sıhhat-nâmelerle gereken ilgi gösterilmemiştir. Sıhhat-nâmelerle ilgili tek bilimsel çalışma, Prof. Dr. Mehmet Arslan tarafından hazırlanmıştır. Arslan, "Sıhhat-nâmeler"¹² başlıklı yazısında *Sıhhat-nâme ve Sûr-ı Hutâna Mûteallik Kasâid* adlı mecmuayı gün ışığına çıkarırken, sıhhat-nâmelerle ilgili pek çok özelliği kâmilan ortaya koymuştur. Söz konusu mecmuada XVIII. yüzyılda yaşamış şairlerin on bir sıhhat-nâme manzumesine yer verilmiştir. Arslan, makalesinde mecmuada yer alan 11 örnekle birlikte toplam 18

⁸ Halûk Gökâlp, "Bir Osmanlı Memurunun Hâl-i Pür-melâli: Sergüzeşt-i İstolcevî", *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 13/1, Adana, 2004, s. 151-165.

⁹ Bahattin Kahraman, *Vâhid-i Mahtûmî (Hayatı, Eserleri, Edebî Kişiliği ve Eserlerinin Tenkidli Metni)*, Basılmamış Doktora Tezi, Selçuk Üniv. Sos. Bil. Enst. 1995, s. 370-371.

¹⁰ Divan şiirinde vebâ ile ilgili olarak bk. Ömür Ceylan, "Ölümün Unutulan Adı Vebâ", *Önce Aşk Vardı*, İstanbul: Kapı Yay. 2005.

¹¹ *Ahmet Paşa Divanı*, hzl. Ali Nihat Tarlan, Ankara: Akçağ Yay. 1992, s. 93-94.

¹² Mehmet Arslan, "Sıhhatnameler", *Türkler Ansiklopedisi*, Ankara: Yeni Türkiye Yay. 2002, s. 776-790.

sıhhat-nâme'yi incelemiş, divanlar tarandıkça örneklerin çoğalacağını belirtmiştir. Biz yaptığımız çalışmada söz konusu mecmuada ve makalede yer almayan 18 sıhhat-nâme örneği tespit ettik. Bununla birlikte katalog taraması sonucu varlığından haberdar olduğumuz Aşkî, Nüzhet'in sıhhat-nâmeleri ve Kâmi'nin ikinci sıhhat-nâmesiyle birlikte tespit ettiğimiz sıhhat-nâme sayısı toplam otuz sekize ulaşmaktadır.

Kaynaklarda sıhhat-nâmelerle ilgili çok kısıtlı bilgi verilmiştir. Ferit Devellioğlu, sıhhat-nâme'yi edebiyat terimi olarak değerlendirerek "Hastalanan birinin iyileşmesi dolayısıyla yazılan manzume."¹³ tanımlamasını yapmıştır. Mehmet Zeki Pakalın ise bu açıklamaya şairlerin sıhhat-nâme yoluyla caize elde ettiklerini ekler: "Hastalanan birinin iyileşmesi münasebetiyle yazılan manzume hakkında kullanılan tabirdir. Divan şairleri ramazan, bayram ve sair vesilelerle olduğu gibi bu maksatla da manzumeler yazarlar ve takdim ettiklerinden caize koparırlardı".¹⁴

Meydan Larouse Ansiklopedisi ise sıhhat-nâmelerin devlet büyüklerine, zengin, bilgin vb. önemli kişilere yazıldığını belirtir: "Hastalanan kimsele-
rin iyileşmesi dileğiyle yazılan şiir. Divan edebiyatında hastalanan bir devlet büyüğünün, zengin bir kimsenin, bir bilginin veya sevilen bir kişinin iyileşmesi, ona sağlık dilenmesi konusunda şiirler yazılırdı. Genellikle caize almak için yazılan bu şiirler, kaside şeklinde olurdu. Tanzimat döneminden sonra sıhhat-nâme yazma geleneği kalktı".¹⁵

Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü'nde ise sıhhat-nâmelerin hastalanan birisinin iyileşmesi dileğiyle, daha çok kaside biçiminde yazıldığı ve bu türün örneklerine az rastlandığı belirtilir: "Hastalanan birisinin iyileşmesi dileğiyle yazılan şiirlere verilen ad. Daha çok kaside şeklinde yazılır. Hastanın iyileşmesi için dua edilip iyi temennilerde bulunulan bu tür manzumelerin örneğine az rastlanır".¹⁶

Sıhhat-nâmelerle ilgili en geniş bilimsel çalışmayı yapan Mehmet Arslan ise sıhhat-nâmelerin padişahın çeşitli yönlerini övmek, halkın duygularına tercüman olmak gibi çeşitli gayelere hizmet ettiğini belirtir:

¹³ Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Lugat*, Ankara: Aydın Kitabevi Yay. 1993, s. 949.

¹⁴ Mehmet Zeki Pakalın, "Sıhhat-nâme" mad. *Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: MEB. Yay. 1993, III, 204.

¹⁵ *Meydan Larouse*, "Sıhhatname", İstanbul: Meydan Yay. 1981, XI, 256.

¹⁶ İskender Pala, *a.g.e.*, s. 481.

“...padişahın hastalıktan iyileşmesini tebrik etmek, bu güzel hâdise ve mutlu haber karşısında kendi duygularıyla beraber halkın duygularını da yansıtmak, halkı bundan haberdar etmek ve bu arada padişahın muhtelif vechelerini övmek gibi bir çok gayeye hizmet eden nitelikler taşıyan şiir şeklinde yazılmış...”¹⁷ eserlerdir. Bununla birlikte Arslan, makalesinde sıhhat-nâmelerin asıl muhataplarının padişahlar olduğunu, ancak eldeki tek istisna örnek dolayısıyla vezîr-i âzamlar gibi diğer devlet büyüklerine de yazılabileceğini belirtir: “Eldeki örneklerine bakılarak denilebilir ki günümüze kadar gelebilen en çok sıhhat-nâme III. Ahmet için yazılmıştır. III. Ahmet ile ilgili sıhhat-nâmelerin sayıca diğerlerinden daha çok görülmesinin nedeni bu padişah için yazılan sıhhat-nâmelerin bir mecmua içinde toplanmış olmasıdır. Nev’î’nin Sıhhat-nâme kasidesinin Vezîr-i Âzam Ali Paşa için yazıldığı düşünülürse şimdilik bu tek örnekten yola çıkarak sıhhat-nâmelerin padişahlar dışında devletin diğer ileri gelenlerine de yazılmasının bir gelenek olduğu, bu tür örneklerin daha da çoğaltılabileceği söylenebilir. Fakat belirttiğimiz gibi sıhhat-nâmelerin asıl muhatapları devrin padişahlarıdır”.¹⁸

Bütün bu tanımlama ve açıklamalarda sıhhat-nâmelerle ilgili birbirini doğrulayan görüşlere yer verilmekle birlikte ayrıntılarda farklılıklar bulunmaktadır. Biz öncelikle sıhhat-nâmelerle ilgili bazı temel meseleleri tartışıp, daha sonra sıhhat-nâmelerin çeşitli özellikleri üzerinde durmaya gayret edeceğiz.

Sıhhat-nâmeler müjde şiirleri mi yoksa dua ve temennî şiirleri midir?

İnceleme fırsatı bulduğumuz sıhhat-nâmelerin hemen hepsinin tebrik ve müjdeleme amacını temel aldığını gördük. Tebrik etme ve müjdeleme eylemi bir sonuçtur. Yani muhatabın hastalığı atlatıp, iyileşmesi tebrik edilirken, halka muhatabın esenliğe kavuşması da müjdelenir. En açık biçimiyle ifade etmek gerekirse sıhhat-nâmeler, hastalığın iyileşmesini konu aldığı için zaman itibarıyla hastalıktan sonraki dönemi kapsar. Sıhhat-nâmelerde muhatabın iyileşmesi için değil, bir daha hasta olmaması veya afiyette kalması için dua edilir. Bunun için sıhhat-nâme manzumelerinin yalnızca başlıklarına bakmak yeterli olacaktır. Selanikli Hasan Akif el-Mevlevî’nin “Sirozî Yusuf Muhlis Paşa nâ-mizâc olup sıhhat

¹⁷ Mehmet Arslan, a.g.m., s. 776.

¹⁸ Mehmet Arslan, a.g.m., s. 776.

tahvilinde söylenmiştir”¹⁹ başlıklı, Cevrî'nin “Merhum-ı Firdevs-âşiyân Sultan Murâd Hanun Defa-i Ulâda Ayagı Ağırup Sıhhat Buldukda Dinmişdür”²⁰ ve “Remedden Halâs Oldukda Dinilmişdür”,²¹ Diyarbakırlı Lebib'in “Ali Beg Kızamık Çıkarup Şifâ-yâb Oldıkda Virilen Sıhhat-nâmedür”²² başlıklı kasideleri örneklerden yalnızca bir kaçıdır. Yine sıhhat-nâmelerin hemen hepsinin ilk beyitleri “müjde haberi” üzerine kurulmuştur. Örneğin, 7 sıhhat-nâme kasidesi bulunması nedeniyle en çok sıhhat-nâme yazan şair olarak nitelendirebileceğimiz, Seyyid Vehbî'nin “Kaside Der-Sıhhat-nâme-i Sultan Ahmed Hân-ı Sâlis” başlıklı kasidesinin ilk beytinde muhatabın şifa bulduğu açıkça ifade edilir:

Sad-hamd Hakîm-i Müste'ân'a
Kim virdi şifâ şeh-i cihâna (*Seyyid Vehbî*)

Nedîm'in terkîb-i bend biçiminde yazdığı sıhhat-nâmesinin ilk bendi padişahın sıhhate kavuşması üzerine kurulmuştur:

Bi-hamdi'llah ki âlem yine mesrûrû'l-cenân oldu
Açıldı gül gibi mahzûn gönüller şâdmân oldu
Efendimiz bulup sıhhat pür etdi âlemi behcet (*Nedîm*)

Yukarıda yer verdiğimiz örneklerde de görüldüğü üzere sıhhat-nâmelerin yazılma sebebi muhatabın sıhhate kavuşmasıdır. Manzumelerin büyük bir kısmında “müjde, beşaret” gibi sözcüklerin sıklıkla kullanılması, bunu açıkça göstermektedir. Kaldı ki şairlerin, sıhhat-nâme yazmak-taki asıl maksatları, muhataba duydukları sevgi ve hürmeti göstermenin yanı sıra câize elde etmektir. Bu vesile, diğer türlerde muhatabın zafer kazanması, tahta çıkması, muayyen bir makama terfii gibi müspet hâdiselerken, sıhhat-nâmelerde muhatabın hastalıktan kurtulup sıhhate kavuşması olarak görülür. Bununla birlikte kimi gazelerde “sıhhat-nâme” sözcüğünün geçtiği beyitler bulunmaktadır. Sıhhat-nâme türü kapsamında değerlendiremeyeceğimiz bu gazelerde “sıhhat-nâme” sözcüğünün kulla-

¹⁹ İdris Güven Kaya, *Selanikli Hasan Akif Divanı (İnceleme, Metin, Dizin)*, İstanbul 1998, s. 236.

²⁰ Hüseyin Ayan, *Cevri (Hayatı, Edebi Kişiliği, Eserleri, Divanının Tenkidli Metni)*, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yay. 1981, s. 70.

²¹ Hüseyin Ayan, *a.g.e.*, s. 146.

²² İdris Kadioğlu, *Lebib-i Âmidî (Hayatı, Edebi Kişiliği, Eserleri ve Divanının Tenkidli Metni)*, Basılmamış Doktora Tezi, Dicle Üniversitesi, 2003, s. 227 (<http://groups.yahoo.com>).

nım şekli oldukça ilginçtir. Örneğin *Emrî Divanı*'nda²³ ve *Üsküdarlı Sırrî Divanı*'nda²⁴ yer alan gazellerde sıhhat-nâme sözcüğünün daha ziyade, muhatabın sıhhatte olması, sıhhat bulması maksadıyla edilen dua ya da dua manzumesini karşıladığını görürüz. Zira aşağıda yer alan örneklerde sıhhat-nâmelerin, muhatabına şifa vermesi işlevine değinilir. Söz konusu beyitlerdeki şekliyle sıhhat-nâme, hastalık öncesinde yani hastalık zuhur etmeden yazılıp söylenebileceği gibi hastalık sırasında ve sonrasında da söylenir. Emrî'nin aşağıdaki beytinde "Ezel kaleminin beden levhasına sıhhat-nâme yazdığını ama sevgilinin kılıcının sıhhati giderdiğini" söyler ki burada sıhhat-nâme sözcüğünün hastalık öncesi konu edildiği açıktır:

Ezel kilki beden levhinde *sıhhat-nâme* yazmışdı
Giderdi sıhhatin anuñ amâ tîrûñ kalem katdı (*Emrî*)

Üsküdarlı Sırrî'nin aşağıdaki beytinde ise günde bin kere sıhhat-nâme okunsa da aşk zaafından dolayı şaire tesir etmediği belirtilir. Burada da görüldüğü üzere sıhhat-nâme, hastalığa karşı önlem olarak okunmaktadır. Yani öncelik sonralık bakımından değerlendirildiğinde sıhhat-nâmenin sıhhaten daha önce geldiği görülür:

Za'f-ı ışk ile vücûdum nazar it ten tenedür
Günde bin kerre okurlarsa da *sıhhat-nâme* (*Üsküdarlı Sırrî*)

Üsküdarlı Sırrî takip eden beytinde sıhhat-nâme okumanın hastaya etki etmeyeceğini belirtir. Beyitte söz konusu edilen elbette ki aşk hastalığıdır. Ancak, burada önemli olan hastalığın ne olduğundan ziyade, -şair her ne kadar sıhhat-nâme okumanın hastaya şifa vermeyeceğini belirtse de- sıhhat-nâmenin hastalığa yönelik bir deva arayışı, bir dua olması ve daha da önemlisi hastalık sırasında dile getirilmesidir:

Va'd-ı vasl ile dil-i zâra karîb itme yeter
Eser itmez okusan hasteye *sıhhat-nâme* (*Üsküdarlı Sırrî*)

²³ Beyit, Yekta Saraç tarafından hazırlanan *Emrî Divanı*'ndaki 439. gazelden alınmıştır (<http://groups.yahoo.com>).

²⁴ Şevkiye Kazan, *Üsküdarlı Sırrî (Hayatı, Şahsiyeti, Eserleri ve Divanı, Tenkitli Metin-İnceleme)*, Basılmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi, 2003, s. 124 (<http://groups.yahoo.com>).

²⁵ Cevrî'nin yazdığı sıhhat-nâmelerden ikincisi, sıhhat-nâmeler içinde -şirde Cevrî'nin kendi hastalığını anlatması nedeniyle- farklılık arz eder. Her ne kadar manzumenin başlığında sıhhat-nâme ibaresi bulunmasa da biçim ve içerik özellikleriyle tür kapsamında değerlendirilmelidir. Manzume, başlığın içeriği, hamd bölümü, hastalık ve iyileşme sürecinin anlatılması ve dua bölümü gibi özellikleriyle sıhhat-nâme olarak değerlendirilmelidir.

Daha önce belirttiğimiz üzere sıhhat-nâmeler esasen hastalık sonrasında yazılmış ya da takdim edilmiştir. Zira söz konusu tür, hastalık sürecini ve sonrasını konu edinir. Yukarıda yer alan örnekler, bir çelişkinin ortaya çıkmasına neden oluyor gibi görünse de aslında sözcüğü beyit düzeyinde kullanan şairler, sıhhat-nâmelerin bölümlerinden birini öne çıkarmakta, türün “dua” işlevini konu edinmektedir. Nitekim sıhhat-nâmeler arasında yer alan üç manzume tamamen muhatabın şifa bulması için edilen hayır dualar ve hastalık karşısında şairin hislerinin anlatımından ibarettir. İleride sıhhat-nâmelerin bölümleri konu edildiğinde türün bu özelliği açıkça görülecektir. Görüleceği üzere sıhhat-nâmelerin iki temel özelliği ortaya çıkmaktadır. “Sıhhat-nâme nedir?” sorusuna geri döndüğümüzde türün, hem “hastalanan kişinin iyileşmesinin tebrik edilmesi, müjdelenmesi” hem de “muhatabın şifa bulması dileği, duası” olduğunu söyleyebiliriz. Ancak, türün temel işlevi hastalığın iyileşmesini kutlamak ve müjdelemektir. Zira, divan şairi için hastalık, muhataba manzume sunma vesilesidir. Seyyid Vehbî'nin sûriyesinin sonunda belirttiği üzere, temel gaye sıhhat-nâme, sûriye gibi manzumeler sunup maddî yarar elde etmektir. Bu nedenle şair beytinde kendine seslenir ve “Ey Vehbî! Sıhhat-nâme gibi sûriyeni de sun ki o herkesin isteğini yerine getiren, bahtiyar eden (sultan) seni de dileğine kavuştursun” der:

Durma sıhhat-nâme gibi ‘arz kıl sûriyeni
Ber-murâd eyler seni ol kâm-bahş u kâm-bîn (*Seyyid Vehbî*)

Sıhhat-nâmeler kimlere sunulmuştur? Hangi dönemde aittir?

Divan şairleri, başta padişahlar olmak üzere şeyhülislâm, vezîr-i âzam, paşalar için sıhhat-nâme yazabildikleri gibi -Cevrî²⁶ örneğinde görüleceği üzere- bizzat kendileri için de sıhhat-nâme yazabilirler. Tespit edilen sıhhat-nâme örneklerinde muhatap büyük çoğunlukla padişahlar olmakla birlikte, diğer devlet büyüklerine yazılan sıhhat-nâmeler, genel toplam içinde hiç de azımsanacak sayıda değildir. Vezîr-i Âzam Ali Paşa, Damat İbrahim Paşa, Şeyhülislâm Esad ve Sirozî Yusuf Paşa, hatta Vezir Yahya Paşa'nın oğlu Ali Beg için dahi sıhhat-nâme yazılmıştır. Ayrıca, Şeref Hanım'ın adını belirtmediği üç kişi için sıhhat-nâme yazdığını söyleyebiliriz.

Şiirin üslûbundan söz konusu kişilerin, şairin yakını olduğu anlaşılmaktadır. İkinci manzumede muhataptan “ma‘den-i lutf-ı keremim”, “menba‘ u mecma‘-ı cûd u himemim” şeklinde bahsedilmesi, söz konusu zatın manevî ya da maddî açıdan şairin hâmîsi olma ihtimalini düşündürmektedir. Yine Şeref Hanım’ın gazelinde kim olduğu belirtilmeyen muhatabın “dildâr, meh” *vb.* sözcükleriyle tavsif edilmesi ilgi çekicidir. Zaîfi’nin *Aşkî vü Ma‘şûk* adlı hikâyesinde Aşkî adlı kahramanının dilinden yazılan sıhhat-nâme muhatap Ma‘şuk adlı mahbuptur.

Bilinen ilk sıhhat-nâme tespit edebildiğimiz kadarıyla Fatih Sultan Mehmet için yazılmıştır. Nüve mahiyetindeki bu ilk örnekte, daha sonra gelişecek olan sıhhat-nâme türünün çeşitli özelliklerini görebiliriz. Ayrıca III. Murat, IV. Murat, I. Mahmut, III. Mustafa ve III. Ahmet için sıhhat-nâme yazılmıştır. Bunlar içinde III. Ahmet, en fazla sıhhat-nâme sunulan padişâh olarak dikkat çeker. Ancak, bunda Mehmet Arslan’ın gün ışığına çıkardığı, -III. Ahmet’e yazılan sıhhat-nâmeleri derleyen- mecmua etkili olmaktadır. Her ne kadar bu mecmuada yer alan 12 sıhhat-nâme, III. Ahmet için yazılmış olsa da bu manzumeler dışında kalan sıhhat-nâmelerin 10’u, yine Sultan III. Ahmet’e sunulmuştur. Nezle, humma ve çiçek hastalığına yakalanan III. Ahmet, bu hâliyle, sıhhat-nâmelerin birinci muhatabı olarak edebiyat tarihindeki yerini alır. Bu durumun ortaya çıkmasında hiç şüphesiz padişahlara kaside sunmak için bahane arayan şairlerin, III. Ahmet’in hastalıklarını vesile etmeleri kadar, XVIII. yüzyılın kültür ve edebiyat ortamının da büyük etkisi olmalıdır.

XVIII. yüzyıl, divan şiiri geleneğinin zirveye ulaştığı bir dönemdir. Lâle Devri’nin sağladığı zevk ve sanat ortamının da etkisiyle şairler, yüzyılların edebî birikiminden de yararlanarak, manaya ve şekle yönelik yenilik arayışlarına girişmişlerdir. XVIII. yüzyıl şairlerinin divanları tarandığında dönem için yeni sayılabilecek pek çok konu ve türün ele alındığı görülür. Çok sayıda tür, ya bu dönemde ortaya çıkmış ya da yaygınlık kazanmıştır. XVIII. yüzyılda, divanlarında söz konusu türlere yer vermeyen şair yok gibidir. Ayrıca sıhhat-nâmelerin XVIII. yüzyılda gelişmesi, yaygınlık kazanması ya da hatırlanmasında Seyyid Vehbî ve Nedîm gibi önemli şairlerin de etkisi olmalıdır. Bu manzumelerin, büyük şairlere öykünen XVIII. yüzyıl şairleri için örnek teşkil etmesi kuvvetle muhtemeldir. III. Ahmet’e yazılın ya da yazılmasın, elimizdeki sıhhat-nâme örneklerinin büyük bir çoğunluğu, XVIII. yüzyılda yazılmıştır. Her ne kadar nüve mahiyetindeki örnekleriyle sıhhat-nâmelerin kökenini XV. yüzyıla kadar götürsek de, elimizdeki verilere göre -XVIII. yüzyıl şairlerinin yeni-

lik arayışlarının divan şiirimize bir yansıması olan- türün, XVIII. yüzyılda yaygınlık kazandığını ve aynı yüzyılda yükselişini tamamladığını söyleyebiliriz. Zira, tespit edebildiğimiz kadarıyla XVIII. yüzyıl sonrasında Selânikli Âkîf'in ve Şeref Hanım'ın yazıkları sıhhat-nâmelerle tür son örneklerini vermiş, Tanzimat dönemiyle birlikte ömrünü tamamlamıştır. Aşağıdaki tabloda şairlerin sıhhat-nâmeleri sundukları kişiler ve yüzyıllar yer almaktadır:

	<i>Şair</i>	<i>Yüzyıl</i>	<i>Muhatap</i>
1	Ahmed Paşa ²⁷	15.	Fatih Sultan Mehmet
2	Za'îfî (Aşkî dilinden) ²⁸	16.	Ma'şuk
3	Aşkî ²⁹	16.	..
4	Cevrî ³⁰	16.	Sultan IV. Murad
5	Cevrî	16.	Cevrî ve Hekim Muhammed
6	Nev'î ³¹	16.	Veziir-i A'zam Ali Paşa
7	Nev'î	16.	Sultan III. Murad
8	Kâmî ³²	18.	Sultan III. Ahmet
9	Kâmî	18.
10	Nedim ³³	18.	Sultan III. Ahmet
11	Dürri ³⁴	18.	Sultan III. Ahmet ³⁵

²⁷ *Ahmed Paşa Divanı*, s. 93-94.

²⁸ *Külliyât-ı Za'îfî*, Topkapı Sarayı R. 822,145b-146a.

²⁹ *Aşkî Divanı*'nın incelediğimiz yazma nüshasında sıhhat-nâmeyle rastlayamadık. Ancak, Divan'ın inceleme fırsatı bulamadığımız, Nuruosmaniye nüshasında bir sıhhat-nâme bulunduğunu katalog bilgisi olarak burada belirtme gereğini duyduk (*bk. İstanbul Kütüphaneleri Türkçe Yazma Divanlar Katalogu*, İstanbul: MEB Yay. 1967, I, 165).

³⁰ Hüseyin Ayan, *a.g.e.*, s. 70-73 ve 146-147.

³¹ *Nev'î: Divan (Tenkidli Basım)*, hzl. Mertol Tulum-M. Ali Tanyeri, İstanbul: İstanbul Ün. Edebiyat Fakültesi Yay. 1977, s. 120-121 ve 156-157.

³² *Sihhat-nâme ve Sür-ı Hutâna Müteallik Kasâid*, 2a-3b.

³³ Muhsin Macit, *Nedim Divanı*, Ankara: Akçağ Yay. 1997, s. 219-221.

³⁴ Tezkirelerde Dürri'nin *Sihhat-nâme* adlı müstakil bir eserinden söz edilir. Burada yer alan sıhhat-nâme manzumesiyle, kaynaklarda belirtilen eserin aynı eser olup olmadığını bilemiyoruz. Kaynaklarda Sihhat-nâme'de ayrı bir eser olarak söz edilmesi bizi tereddüde düşürmüştür (*bk. Tezkirelere Göre Divan Edebiyatı İsimler Sözlüğü*, hzl. Halûk İpekten vd. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay. 1988, s. 103).

³⁵ Dürri'nin sıhhat-nâmesinde muhatap belirtilmemiştir. Ancak, şairin *Divan*'ında yer alan sıhhat-nâmenin Sultan III. Ahmet'in çiçek hastalığı için yazıldığı bilinmektedir (*bk. Sadık Erdem, "Dürri-i Yek-çesm ve Gazelleri"*, *Türk Dünyası Araştırmaları*, III/103, Ağustos 1996, s. 170).

12	Edîb ³⁶	18.	Sultan III. Ahmet
13	Fasîhî ³⁷	18.	Sultan III. Ahmet
14	Gümrükçü-zâde Hüseyin ³⁸	18.	Sultan III. Ahmet
15	Haşmet ³⁹	18.	Sultan I. Mahmut
16	İshak-i Dâ'î ⁴⁰	18.	Sultan III. Ahmet
17	Nüzhet	18.	Sultan III. Mustafa
18	Pîrî-zâde Sahib ⁴¹	18.	Sultan III. Ahmet
19	Râşid ⁴²	18.	Sultan III. Ahmet
20	Sa'âdî ⁴³	18.	Sultan III. Ahmet
21	Sâmî ⁴⁴	18.	Sultan III. Ahmet
22	Arpaemini-zâde Sâmî ⁴⁵	18.	Sultan III. Ahmet
23	Seyyid Vehbî 1. ⁴⁶	18.	Sultan III. Ahmet

³⁶ *Sıhhat-nâme ve Sûr-ı Hutâna Müteallik Kasâid*, 16b-17a.

³⁷ Halûk Gökâlp, *Fasîhî Divanı (inceleme-metin)*, Çukurova Ün. Sos. Bil. Enst. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Adana, 2001, s. 138-140.

³⁸ Gümrükçü-zâde Şâkir Hüseyin Paşazâde, Mustafa Bey'in oğludur. Basra valisi iken ölen Hüseyin Paşa'nın torunudur. İstanbul'da doğmuştur. Asıl adı Hüseyin'dir. Müderris, vaka-nüvis ve Halep mollası olmuş, 1743'te vefat etmiştir. Divan sahibi, kâmil bir kişidir. III. Ahmet, İbrahim Paşa ve Şeyhülislâm Abdullah Efendi'ye kasideler sunmuştur. Dönemin ileri gelen şairlerindendir. Safayî, Salim, Belîğ ve Ramiz Tezkirelerinde hakkında bilgiler verilmiştir (bk. Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i Osmânî*, Tarih Vakfı Yurt Yay. S. 30, İstanbul 1996, V, 1564; ayrıca bk. *Tezkirelere Göre Divan Edebiyatı İsimler Sözlüğü*, s. 465; metin için bk. *Sıhhat-nâme ve Sûr-ı Hutâna Müteallik Kasâid*, 12a-14a).

³⁹ Mehmet Arslan, İ. Hakkı Aksoyak; *Haşmet Külliyanı*, Sivas 1994, s. 141.

⁴⁰ *Sıhhat-nâme ve Sûr-ı Hutâna Müteallik Kasâid*, 1b-2a.

⁴¹ *Sıhhat-nâme ve Sûr-ı Hutâna Müteallik Kasâid*, 5a-6b.

⁴² *Sıhhat-nâme ve Sûr-ı Hutâna Müteallik Kasâid*, 3b-5a.

⁴³ *Sıhhat-nâme ve Sûr-ı Hutâna Müteallik Kasâid*, 17b-17a.

⁴⁴ *Sıhhat-nâme ve Sûr-ı Hutâna Müteallik Kasâid* adlı mecmuada yer alan bu sıhhat-nâmenin Sâmî'ye ait olduğu "Sıhhat-nâme-i Sâmî" başlığından anlaşılmaktadır. Burada adı geçen Sâmî'nin, Arpaemini-zâde Sâmî olduğunu tahmin etmekteyiz. Zira benzer bir durum Seyyid Vehbî için de geçerlidir (bk. dipnot 53). Ancak, *Arpaemini-zâde Samî Divanı*'nda, mecmuda yer alan kasidenin bulunmadığını belirtmek isteriz. Bu durumda ortaya iki ihtimal çıkmaktadır: Bu şiir, ya *Arpaemini-zâde Divanı*'nda yer almayan, şairin bilinmeyen bir manzumesidir, ya da XVIII. yüzyılda yaşamış başka bir Samî'ye aittir (*Sıhhat-nâme ve Sûr-ı Hutâna Müteallik Kasâid*, 9b-11b).

⁴⁵ Kemal Kahramanoğlu, *Sâmî Hayatı, Eserleri, Edebî Kişiliği ve Divanı'nın Tenkildi Metni*, Basılmamış Doktora Tezi, Selçuk Üniv. Sos. Bil. Enst. 1995, s. 163-164.

⁴⁶ Hamit Dikmen, *Seyyid Vehbi ve Divanının Karşılaştırmalı Metni*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara Ün. 1991, s. 66-69, 96-98, 191-194, 273-274, 274-279, 285; ayrıca bk. *Sıhhat-nâme ve Sûr-ı Hutâna Müteallik Kasâid*, 6b-9b.

24	Seyyid Vehbî 2.	18.	Sultan III. Ahmet
25	Seyyid Vehbî 3.	18.	Damad İbrahim Paşa
26	Seyyid Vehbî 4.	18.	Sultan III. Ahmet
27	Seyyid Vehbî 5.	18.	Sultan III. Ahmet
28	Seyyid Vehbî 6.	18.	Sultan III. Ahmet (?)
29	Seyyid Vehbî 7.	18.	Sultan III. Ahmet
30	Sünbül-zâde Vehbî ⁴⁷	18.	Şeyhülislâm Esad
31	Ş.Hayati-zâde Emîni ⁴⁸	18.	Sultan III. Ahmet
32	Zâhi ⁴⁹	18.	Sultan III. Ahmet
33	Diyarbakırlı Lebib	18.	Ali Beg ⁵⁰
34	Şeyhülislam İshak ⁵¹	18.	E'izz-i eviddâsından biri
35	Selanikli Akif	19.	Sirozî Yusuf Paşa
36	Şeref Hanım ⁵²	19.	İsmi belirtilmemiş
37	Şeref Hanım	19.	İsmi belirtilmemiş (hâmî?)
38	Şeref Hanım	19.	İsmi belirtilmemiş (dildâr)

⁴⁷ Süreyya Ali Beyzadeoğlu, *Sünbülzâde Vehbi Divanı*, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul Ün. 1991, s. 219.

⁴⁸ *Sıhhat-nâme ve Sûr-ı Hutâna Müteallik Kasâid*, 15b-16b.

⁴⁹ *Sıhhat-nâme ve Sûr-ı Hutâna Müteallik Kasâid*, 62a-62b.

⁵⁰ Ali Beg, Vezir Yahya Paşa'nın oğludur.

⁵¹ Muhammet Nur Doğan, *Şeyhülislâm İshak Efendi (Hayatı, Eserleri ve Divânı'nın Edisyon Kritiği)*, İstanbul: MEB Yay. 1997, s. 440-441.

⁵² *Şeref Hanım Divanı*'nda yer alan 2 manzum mektubu ve gazel biçimindeki sıhhat-nâmesini, esasen ikinci grup olarak nitelendirdiğimiz, dua bölümünü öne çıkararak sıhhat-nâmeler kapsamında değerlendirebiliriz. Her ne kadar sıhhat-nâme başlığı almasalar da söz konusu manzumeler hastalanan bir kişinin iyileşmesi dileğiyle yazıldıkları için "dua" içerikli sıhhat-nâmelere örnek teşkil eder. Manzumeler, Seyyid Vehbî'nin sıhhat-nâme başlıklı dua manzumesi ile benzer özellikler içerir. Zira, sıhhat-nâme başlığı almayıp türün tüm özelliklerini içeren manzumelerin bulunduğunu göz ardı etmemek gerekir. Ancak, gerek Selanikli Akif'in gerekse Şeref Hanım'ın söz konusu manzumeleri, daha ziyâde şairlerin kişisel tercihleri sonucu ortaya konmuş olmalıdır. Zira her iki şairin manzumelerinde de "sıhhat-nâme" ibaresine yer verilmemiştir. Şairlerin, manzumelerini geleneğin devamı olarak nitelendirmenin doğru bir düşünce olacağını düşünmüyoruz. Bu manzumeleri, XIX. yüzyılda unutulmuş olan sıhhat-nâme geleneğinin şairlerin, kişisel tercihler sonucu ortaya çıkmış birer örneği olarak değerlendirebiliriz (bk. Mehmet Arslan, *Şeref Hanım Divanı*, İstanbul: Kitabevi Yay. 2002, s. 488-490).

1.1. Sıhhat-nâmelerin Biçimsel Özellikleri

Genellikle “sıhhat-nâme” başlığı altında yazılan söz konusu manzumeler, “sıhhat-yâften”, “ıyâdet”,⁵³ “ifâkat”⁵⁴ gibi ifadeler kullanılarak da adlandırılabilir. Ahmed Paşa’nın (XV. yy), “Der-Iyâdet-i Şâh-ı Devrân” adlı kasidesinde, “ıyâdet” başlığı kullanılmıştır. Yine “ıyadet” adlandırmasına Zaîfî’nin *Aşkî ve Ma’sûk* adlı hikâyesinde “Sûret-i İyâdet-nâme” biçiminde rastlarız. Bu durumda türün ilk örneklerinde “ıyâdet” başlığının daha yaygın olduğu düşünülebilir. Şairlerin, sıhhat-nâme başlıklarında uzun açıklamalara yer verdiği de görülür. Nev’î’nin (XVI. yy) “Kıt’a Berây-ı Sultan Murad Der İfâkat Ez Maraz ve Zikr-i Şükrân-ı Sıhhat-i Vezîr-i A’zâm ‘Ali Paşa” başlıklı; Cevrî’nin (XVI. yy), “Merhum Firdevs-âşiyân Sultan Murâd Hanun Def’a-i Ulâda Ayagı Ağırup Sıhhat Buldukda Dinmişdür” ve “Remedden Halâs Oldukda Dinilmişdir” başlıklı; Selânikli Hasan Akif el-Mevlevî’nin (XIX. yy), “Sirozî Yusuf Muhlis Paşa Nâmizâc Olup Sıhhat Tahvilinde Söylenmişdir” adlı manzumelerinin başlıklarında teferruat yer verildiği görülür. Seyyid Vehbî’nin “Sıhhat-nâme Berây-ı Sultan Ahmed Hân-ı Sâlis ve Kaside Der-Sıhhat-nâme-i Sultan Ahmed Hân-ı Sâlis” başlıklı; Sünbülzâde Vehbî’nin “Sıhhat-nâme Berây-ı Müşârün İleyh” başlıklı ve Haşmet’in “Cenâb-ı Mekârim-nümûd Merhûm u Magfûr Sultân Mahmûd Efendimiz Hazretleri İçün İnşâ Olunan Sıhhat-nâmedir” başlıklı manzumeleri ve benzerlerinde görüldüğü üzere, türün XVIII. yüzyıldaki örneklerinde, “sıhhat-nâme” başlığı yaygın olarak kullanılmış ya da manzumelerin “sıhhat-nâme” olduğu beyitlerde belirtilmiştir. Yine *Sıhhat-nâme ve Sûr-ı Hutâna Müteallik Kasâid* adlı mecmuada bulunan sıhhat-nâmelerin tamamına yakını “sıhhat-nâme” vb. başlıkları altında yazılmıştır.⁵⁵ Örneğin “Sıhhat-nâme-i Sâmî Efendi”, “Gümrükçüzâde Hüseyin Efendi’nin Sıhhat-nâmesidir” ya da “Hayâtî-zâde Efendinin Sıhhat-i Humâyûn Tarîhidir” gibi başlıklara yer verilmiştir. XVIII. yüzyıl divan şairleri manzumelerinin başlığında hiç değilse “sıhhat” kelimesini kullanırlar. Sünbülzâde Vehbî’nin “Kaside-i Garrâ Berây-ı Sıhhat-yâften-i İbrâhim Paşa”⁵⁶ başlıklı ya da Nedîm’in “Terkib-i Bend Der-Teşekkür-i Sıhhat-ı Şehenşâh-ı Âlem” başlıklı manzumeleri söz konusu örnekler ara-

⁵³ “Hasta ziyareti” anlamına gelmektedir.

⁵⁴ “iyi olma, iyileşme” anlamına gelmektedir.

⁵⁵ Söz konusu başlıklar için sırayla bk. *Sıhhat-nâme ve Sûr-ı Hutâna Müteallik Kasâid*, varak no: 9b, 12a, 15b.

⁵⁶ Sünbülzâde Vehbî’nin söz konusu kasidesinin başlığında “sıhhat-nâme” sözcüğü kullanılmamakla beraber manzumenin 31. beytinde “sıhhat-nâme” sözcüğüne yer verilmek suretiyle îmâda bulunulur.

sında sıralanabilir. Bununla birlikte *Seyyid Vehbî Divanı*'ndaki bazı kasidelerde ve *Fasîhî Divanı*'nda olduğu gibi her hangi bir başlık kullanılmayan sıhhat-nâmelere de rastlarız. Bununla birlikte *Şeref Hanım Divanı*'nda "Sûret-i Mektûb" başlığının da kullanıldığını görürüz.

Sıhhat-nâmeler genellikle kaside şeklinde yazılmıştır. Ancak, kıt'a-i kebîre, terci'-i bend, terkîb-i bend, murabba, mesnevî gibi diğer nazım şekilleriyle yazılan sıhhat-nâmeler de bulunmaktadır. Elde ettiğimiz sıhhat-nâme manzumelerinin yirmi üçü kaside biçiminde yazılmıştır. Kaside biçiminde yazılan sıhhat-nâmeler yedi beyitten, seksen iki beyte kadar çeşitli büyüklüktedir. Kaside biçimindeki bazı manzumeler ise tarih kasidesi olup son beyitlerinde padişahın sıhhate kavuşmasına dair tarih düşülmür. Örneğin İshak-i Dâî ve Hayâtî-zâde Efendi'nin kasidelerinin son beytinde sultanın iyileşmesine tarih düşülür. Musammat şeklinde yazılan sıhhat-nâmeler ise -Selanikli Âkîf'in altı bentlik terci'-i bendi istisna sayılırsa- beşer bentten oluşmuştur. Zaîfî'nin 54 beyitlik, Seyyîd Vehbî'nin altmış yedi beyitlik sıhhat-nâmeleri ve Şeref Hanım'ın on altı ve on üç beyitlik iki manzumesi, türün mesnevi şeklindeki örnekleridir. Yine *Şeref Hanım Divanı*'nda yer alan gazel, türün gazel biçimli bilinen tek örneğidir. Aşağıdaki tabloda sıhhat-nâmelerin nazım şekilleri ve beyit-dize sayıları yer almaktadır:

Şair	Beyit sayısı	Nazım Şekli
Ahmed Paşa	17	Kaside
Za'îfî	54	Mesnevî
Cevri	63	Kaside
Cevri	19	Kıt'a-i kebîre
Nev'î	38	Kaside
Nev'î	19	Kıt'a-i kebîre
Kâmî	5 bent /35	Terci'-i bend
Nedim	5 bent/ 45	Terkib-i bend
Dürrî	29	Kaside
Edîb	13	Kaside-beççe
Fasîhî	24	Kaside
Gümrükçü-zâde Hüseyin	58	Kaside
Haşmet	10	Kaside-beççe
İshak-i Dâ'î	17	Kaside
Pîrî-zâde Sahib	44	Kaside

Râşid	48	Kaside
Sa'dî	5 bent/25	Müzdevic murabba
Sâmî	64	Kaside
Arpaemini-zâde Sâmî	34	Kaside
Seyyid Vehbi	39	Kaside
Seyyid Vehbi	27	Kaside
Seyyid Vehbi	39	Kaside
Seyyid Vehbi	7	Kaside-beççe
Seyyid Vehbi	67	Mesnevi
Seyyid Vehbi	10	Kaside(beççe)
Seyyid Vehbi ⁵⁷	82	Kaside
Sünbülzâde Vehbî	11	Kaside-beççe
Ş.Hayatizâde Emînî	23	Kaside
Zâhî	19	Kaside
Diyarbakırlı Lebib	23	Kaside
Şeyhülislam İshak	5ayrı dörtlük	Kıt'a ⁵⁸
Selanikli Akif	6bent/ 42	Terci'-i bend
Şeref Hanım	16	Mesnevi
Şeref Hanım	13	Mesnevi
Şeref Hanım	12	Gazel

Sıhhat-nâmeler genellikle kaside biçiminde yazıldığı için kasidelerde görülen bazı bölümleri, bu tür manzumelerde de bulmak mümkündür. Ancak, sıhhat-nâmelerin büyük bir kısmında -içerik açısından- türün kendine has bölümleri olduğunu görürüz.

“Sıhhat-nâme manzumelerinin türü ne olursa olsun muhteva açısından belli bir plân uygulanmaktadır. Bu plânda bazı manzumelerde takdim-tehir olmakla ve kesin bir çizgiyle ayrılmamakla beraber aşağı yukarı şu sıra izlenmektedir:

⁵⁷ *Seyyid Vehbi Divanı*'nda, altı sıhhat-nâme manzumesi bulunmasına rağmen, söz konusu mecmuada yer alan 82 beyitlik sıhhat-nâmenin tamamı ya da herhangi bir kısmı *Divan*'da bulunmamaktadır. Mecmuada yer alan bu kaside, şairin *Divan*'ında bulunmayan yeni bir şiiri ve yedinci sıhhat-nâmesidir.

⁵⁸ *Şeyhülislam İshak Divanı*'nda yer alan beş müstakil kıt'a, “E'izz-i Eviddâsından Biri Şifâ-yâfte Oldukda Gönderdiği Kıta'ât” başlığı altında toplanmış ve tüm kıt'alar aynı konuda ve aynı kişiye hitâben yazılmıştır. Bu nedenle biz bu kıt'aları tek bir manzume gibi değerlendirmeyi tercih ettik.

1-Manzumelerin özellikle ilk kısımlarında hatta ilk beyitlerinde padişah hastalıktan iyileştiği için Allah'a hamd edilir. Bu hamd kısımlarında hamd kelimesinden başka şükür, minnet gibi ifadeler kullanılmaktadır...

2-İkinci bölümde padişahın müptela olduğu hastalık ile ilgili bilgiler verilir, padişahın bu illet karşısındaki durumu anlatılır. Hastalığın niteliği ile ilgili şairâne teşbihler yapılır...

3-Bu bölümde halkın padişahın hastalığını haber alması hastalık karşısında duydukları üzüntü vb. konular yine şairâne bir şekilde teşbihler, mecazlar, mübalağalar içerisinde anlatılır...

4-Dördüncü bölümde halk padişahın bir an önce iyileşmesi, sıhhat bulması için Allah'a dua etmekte, adaklar adamaktadır...

5-Bu bölüm bir nevi müjde bölümüdür ve sağlık haberinden sonra halkın durumunu anlatan özelliklere yer verilmiştir...

6-Son bölüm diyebileceğimiz altıncı bölümde şairler, padişah tam olarak iyileştikten sonra ona dua ederler. Genellikle duâ bu tür manzumelerin de aynı zamanda son bölümü olarak değerlendirilebilir...⁵⁹

Arslan'ın isabetle belirttiği üzere sıhhat-nâmelerde yer alan bu bölümler, -şairlerin tercihlerine göre- önce ya da sonra yer alabilir. Bununla birlikte bazı sıhhat-nâme manzumelerinde yukarıda sözü edilen bölümlerin tamamının ya da bir kısmının bulunmadığını belirtmemiz gerekir. Örneğin nüve mahiyetindeki Ahmet Paşa'nın manzumesinden başka, Seyyid Vehbî'nin "Sıhhat-nâme Berây-ı Sultan Ahmed Hân-ı Sâlis" başlıklı kasidesinde söz konusu bölümler bulunmamaktadır. Manzumede ne müjde haberi, ne hastalık ne de iyileşme sürecinden bahsedilmektedir. Söz konusu kaside bu hâliyle tamamen dua içeren bir sıhhat-nâme örneğidir. Bu örnek, yukarıda sözünü ettiğimiz dua bölümünü öne çıkaran sıhhat-nâmelere örnek teşkil eder. Yine *Şeref Hanım Divanı*'nda yer alan iki mesnevide ve gazelde de müjde haberi ve iyileşme sürecinden bahsedilmemektedir. Bu iki mesnevide ve gazelde muhatabın hastalığından duyulan üzüntü anlatılmış, şifa bulması için dua edilmiştir. Cevrî'nin gerek kendi hastalığını gerekse Sultan IV. Murat'ın hastalığını konu ettiği sıhhat-nâmelerde, türe özgü bölümler bulunmakla birlikte, manzumede tüm bölümleri bulmak mümkün değildir. Sıhhat-nâme bölümleri ile ilgili bir diğer nokta ise sıhhat-nâmelerde klâsik kasidelerde görülen methiye bö-

⁵⁹ Mehmet Arslan, *a.g.m.*, s.778-783.

lümüne de rastlanmasıdır. Şairler kimi sıhhat-nâmelerde padişahın iyileşme sürecini anlatıp, müjdeyi verdikten sonra, kimi zaman onlarca beyti muhatabın övgüsüne ayırır. Sözelimi Cevrî ve Zâhî'nin sıhhat-nâmelerinin büyük bir kısmı, padişah methiyesidir. Hatta Zâhî'nin sıhhat-nâmesinde -duâ beyti dışında- yalnızca 12. beyitte sultanın hastalığına değinildiğini söyleyebiliriz.⁶⁰

Cihân mesrûr olup elhamdülillâh kim şifâ buldun
Derûn ma'mûr olup hep gitdi efkâr-ı humûm-efzâ (*Zâhî*)⁶¹

Divanında yedi sıhhat-nâme manzumesi bulunan Seyyid Vehbî'nin, "Sıhhat-nâme Berây-ı Sultan Ahmed Hân-ı Sâlis" başlıklı kasidesinin büyük bir kısmı methiye içerir. Cevrî'nin kendi hastalığını konu ettiği kasidede ise muhatap, kendisini iyileştiren hekim Hacı Muhammed'dir. Manzume bu yönüyle diğer sıhhat-nâmelerden ayrılır. Nedîm de sıhhat-nâme'sini Sultan III. Ahmet'e sunmasına rağmen, -diğer methiyelerinde olduğu gibi- Damat İbrahim Paşa'yı anmadan edemez.

Sıhhat-nâmelerin bölümleriyle ilgili bir husus da giriş beyitlerinde kullanılan, "Hamdülillâh" vb. ifadelerin, sıhhat-nâme türü dışında kalan methiyelerde de kullanılmasıdır. Sözelimi yalnızca *Seyyid Vehbî Divanı*'nda "Hamdülillâh" vb. sözcüklerle başlayan, methiye, bahâriye, sür-nâme türünde manzumeler bulmak mümkündür.⁶² Esasen divan şairleri "Ta'allâh, Sânekallâh, Hamdülillâh" benzeri kalıp ifadeleri -şairin içeriğine göre- farklı türdeki manzumelerde kullanmışlardır. Nitekim muhatap henüz iyileşmediği için tabîi olarak Seyyid Vehbî'nin bir, Şeref Hanım'ın ise üç sıhhat-nâme manzumesinde hamd bölümüne rastlamayız. Yine

⁶⁰ Mecmuada Zâhî'nin manzumesine sıhhat-nâme başlığının verilmemesi ve manzumenin sıhhat-nâmelerle aynı bölümde yer almaması dikkat çekicidir.

⁶¹ Yazma metinde "efkâr u humûm-efzâ" yazmaktadır (bk. *Sihha-tnâme ve Sûr-ı Hutâna Mûteallik Kasâid*, 62b).

⁶² Bu ifadenin kullanıldığı manzume örneklerini çoğaltmak mümkündür. Şeyhülislâm İshak'ın Sultan Ahmet methiyesi, Ahmed Neylî'nin Otağ-ı Âlî methiyesi ve Sümbülzâde Vehbî'nin vilâdet-nâmesi, "Hamdülillâh" sözcüğü ile başlarken; Sümbül-zâde Vehbî'nin ordunun dönüşü ile ilgili tarih manzumesi, "Bihamdi'lillâh" sözcüğü ile başlamaktadır. Yine aynı divanda Sultan Ahmed vafında yazılan kasidede şair, sultanın devrine yetiştiği için aynı ifadeye yer verir. Bâkî'nin padişah cülûsu ve savaştan dönüşü vesilesiyle yazdığı kasideler; Nefî'nin vezaret tehniyeti; Nedîm'in İbrahim Paşa methiyesi, Şeyhülislâm Esad'ın padişahla görüşmesi vesilesiyle yazdığı murabbanın; Ali Paşa ve Silahdar Mehmet Paşanın vezaretleri, yeni yıl tebriki, İran barışı vb. için yazdığı manzumelerin giriş bölümlerinde hep bu ifadelerle rastlarız.

Za'îfi'nin sıhhat-nâmesinde muhatap olan Ma'sûk henüz iyileşmediği için manzume daha ziyade, sevgilinin şifâ bulmasına yönelik dua biçimindedir. Bu nedenle bu örnekte de hamd bölümü bulunmaz. Bu bölümün yer almadığı örnekler bir yana, "Hamdülillâh" vb. ifadelerin kullanılması ve şairlerin şükrettiklerini ifade etmeleri -yalnız başına- türün belirleyici özelliği değildir. Ancak, divan şiirinde zaten var olan bu kullanım biçimi, sıhhat-nâmelerde adeta kalıplaşmış ve sıhhat-nâmelerin "hamd" bölümü olarak nitelendirilen giriş bölümünde yalnızca "hamdülillâh" ve türevi sözcüklere yer verilmiştir. Bu durumun ortaya çıkmasında -methiye geleneğinin bir uzantısı olan- türün örneklerinin büyük çoğunluğunda içeriğin şükretmeyi gerektirmesi gibi çeşitli nedenler sıralanabilir.

1.2. Sıhhat-nâmelerin İçerik Özellikleri

Sıhhat-nâmelerin temel özelliklerini anlatırken türün büyük bir kısmının hastalık ve iyileşme sürecini, halkın ve şairin bu olay karşısındaki durumunu anlattığını belirtmiştik. Bu iki temel konu sıhhat-nâmelerin ana çatısıdır. İstisnâî örnekler bulunmakla birlikte sıhhat-nâmelerde muhatabın hastalığı hakkında bilgi verilir. Bu hastalıklar ayak ağrısından göz hastalığına, sıtmadan nezleye, kızamıktan çiçeğe kadar değişiklik gösterir:

Bir iki gün o gül-i ter gibi nâzik beşerün
Girih-i gonce gibi nezleden olup derhem (*Seyyid Vehbî*)

Olup nezelât-ı derd 'ârız
Salgun idi çün nüzûl 'avârız (*Seyyid Vehbî*)

Nezle virmişdi rutûbetle keder bir mikdâr
Gül-i şebnem-zede-veş yine tarâvet geldi (*Seyyid Vehbî*)
Teb-i bahr-ı gam ile cism-i cihân ser-tâ-pâ
Lerze-nâk olmuş-iken şimdi sükûnet geldi (*Hayâtî-zâde*)

Çiçek zann eylemen pür-cûş olup Bâri kemâliyle
Kenâr-ı Kulzüm-i cûd u kerem gevher-nisâr oldu (*Fasîhî*)

Getürüp kuvvet-i bâzûya ifâkat âhir
Kaldırınca ayağa ol şehi itdi ikdâm (*Cevrî*)

Hamdülillâh ki olup lutf-ı ilâhî şâfi
Eyledi çeşm-i remed-dîdeme hikmetle devâ (*Cevrî*)

Dûr olup rûy-ı remed pîş-geh-i çeşminden
Kurretü'l-aynımın efzûn ola nûr-ı basarı (*Şeyhülislam İshak*)

İtsin Allâh şifâsın i'tâ
Sıtma rencide idermiş hâlâ (*Şeref Hanım*)

Kimi zaman da “Remedden Halâs Oldukda Dinilmişdir”, Diyarbakırlı Lebib’in “Ali Beg kızamık çıkarup şifâ-yâb oldıkda virilen sıhhat-nâmedür” ve Şeyhülislam İshak’ın “E‘izz-i Eviddâsından Biri Şifâ-yâfte Oldukda Gönderdiği Kıta‘ât” örneklerinde olduğu gibi hastalıkla ilgili bilgiler, şiirlerin başlığında belirtilir. Ancak, bazı örneklerde hastalığın ne olduğu açıkça belirtilmez. Örneğin Sünbül-zâde Vehbî, Haşmet, Nedim ve Şeref Hanım’ın manzumeleri bunlardan bazılarıdır. Bu durum şairlerin tercihlerine göre değişiklik arz eder. Sözelimi Seyyid Vehbî bazı şiirlerinde hastalığı açıkça belirtirken, bazılarında genel olarak hastalıktan bahseder:

‘İlel târî olup gitmişdi râhat tab‘-ı şâhîden
Bi-hamdi’llâh yine ‘avd itdi sıhhatle selâmetle (*Seyyid Vehbî*)

Muztaribdi nicedir ol meh-i tal‘at yâ Rab
Geldi mi tab‘-ı şerîfine liyâkat yâ Rab (*Şeref Hanım*)

Didiler çeşmi gibi haste olmuş
Kaşı gibi ham u peyveste olmuş (*Za‘îfi*)

Hastalıklar içinde en renkli olanları şüphesiz çiçek hastalığı ve sıtma ile ilgili olanlardır. Zengin çağrışımlara imkân vermesi nedeniyle çiçekle ilgili sayısız hayâller şiirleri süsler. Örneğin aşağıdaki beyitte çiçek hastalığı, felek mürebbîsinin, adalet ve yardımseverliği nedeniyle sultana verdiği çiçekli bir iftihar kaftanı olduğu hayal edilir:

Mürebbî-i felek gördükde ‘adl ü dâd-ı ahkâmın
Giyürdi bir çiçekli hil‘atı pür-iftihâr oldı (*Fasîhî*)

Bilhassa Arpaemînî-zâde Sâmî’nin sıhhat-nâmesinde çiçekle ilgili birbirinden güzel benzetmelere yer verilir:

Şükufte oldı letâfetle verd-i handânı
Çiçek çıkardı sanur halk o şâh-ı zî-şânı (*Arpaemînî-zâde Sâmî*)

İhâtâ eyledi mâh-ı ruhın sa‘âdet ile
Sipihri-i saltanatun encüm-i dırahşânı (*Arpaemînî-zâde Sâmî*)

Çiçek degül yed-i kudretle İzîd-i mütê‘âl
Ser-i mübârekine saçdı dürr-i rahşânı (*Arpaemînî-zâde Sâmî*)

Aşağıdaki beyitte ise nezle olan padişahın nazik bedeni gül ile mukayese edilir:

Nem-rübâyende-i ebr olan o tab‘-ı sâfuñ
Olmayup gül gibi tâb-âver-i bâr-ı şebnem (*Seyyid Vehbî*)

Sultan Murat'ın ayak ağrısı ise "ayak"la ilgili kelime oyunlarına konu olur:

Eser-i dâğ değil pâ-y-ı humâyûnuñda
Ayağın öpdi şifâ hizmetin idince kıyâm (*Cevri*)

Kimi zaman hastalık belirtilmese de hastalığın tesirleriyle ilgili bilgiler verilir:

Zülâl lebleri efsürde olmuş
Cemâli gülleri pejmürde olmuş (*Za'îfi*)

Bu durum padişah ya da devlet büyüğü karşındaki kul tavrının bir yansımasıdır. Muhatabın mevkiî büyüdükçe kurulan hayaller ve mecazlar da buna paralel olarak güzelleşmektedir. Allah'ın gölgesi, İslâm âleminin halifesi olan sultanın hastalığının sıradan insanlarınki ile bir olması imkânsızdır. Şairler, kendilerinin ve toplumun hastalık karşısındaki durumunu anlatırken hep bu düşünceden hareket ederler. Muhatabın sevgili olduğu örneklerde de durum aynıdır. Zira sevgili de sultan olarak değerlendirilir. Sözgelimi Za'îfi'nin XVI. yüzyılda yazdığı iyâdet-nâmede türün XVIII. yüzyılda yazılan örnekleriyle benzer yaklaşımları bulmak mümkündür:

Cihân tendür özün cânı cihânuñ
Zamân çâker özün şâhı cihânuñ (*Za'îfi*)

Ülkenin sahibi hasta olunca, halk da hasta olacaktır. Temeli gevşek olan bir evin sağlam olması beklenemez. Sıhhat-nâmelerde bu ve benzeri düşünceleri ifade eden çok sayıda beyit bulunmaktadır. Yalnızca Seyyid Vehbî'nin mesnevi şeklindeki sıhhat-nâmesinde dahi onlarca örneği bulunmaktadır.⁶³

Olduğı degül midür müselleme
Sultân-ı zamâne rûh-ı müselleme
Tâb-ı shehe gelmezse ifâkat
Mülke nice ola hıfz-ı sıhhat
Fermânuñ olınca sahhı yañlış
Bir pençe görür mi zûr ile iş
Tuğradaki habt ola nümâyân
Hükmin vere mi sûtûr-ı fermân

⁶³ Örnek metinler arasında yer alan Seyyid Vehbî'nin diğer sıhhat-nâmesi de konuya örnek teşkil eder.

Âyînede olıcak küdüret
Timsâle gelür mi hüsn-i sûret
Keştîde şikest olunca sükkân
Olmaz mı sefine ehli hayrân (*Seyyid Vehbî*)

Sıhhat-nâmenin muhatabının padişah olmadığı örneklerde de durum değişmez. Ancak, Cevrî'nin kendi hastalığına ilişkin yazdığı sıhhat-nâmede diğer örneklerde görülen toplumun hislerini dile getirme *vb.* özelliklere yer verilmez. Selanikli Akif'in "Sirozî Yusuf Paşa Nâ-Mizâc Olup Sıhhate Tahvîlinde Söylenmiştir" başlıklı manzumesinde ise yine diğer sıhhat-nâmelerden farklı olarak, hastalığa karşı halkın tepkisine nadiren yer verilmiş, daha ziyâde şairin tepkisi dile getirilmiştir. Hatta denilebilir ki eserin büyük bir kısmı müjde haberi karşısında şairin yaşadığı mutluluğu dile getirir. Benzer durumu Nedim 'in sıhhat-nâmesinde de görürüz. Şiirde birinci çokluk kişi kullanılmakla birlikte şair, genellikle kendi duygularını dile getirir. Şeref Hanım'ın manzumelerinden yalnızca ikincisinde şairin ve ahabplarının hastalığa duyduğu üzüntü dile getirilir. Oysa şair, diğer mesnevisinde ve gazelinde yalnızca kendi üzüntüsünü dile getirir. Lebib'in sıhhat-nâmesinde olduğu gibi hastanın babası esas alınarak, hastanın nüfuzunun dile getirildiği örnekler de bulmak mümkündür:

Münteşir dehre anuñ nûr-ı kemâl-i zâtı
Münbasıt 'âleme zıll-ı peder-i 'âlî-şân (*Lebib*)

Sıhhat-nâmelerde toplumun hastalık karşısındaki tutumu birbirinden ilginç beyitlerle anlatılır. Söz konusu beyitlerde şairlerin ve toplumun psikolojisi bütünleşir ve çoğunlukla mekân-psikoloji ilişkisi kapsamında yansıma bulur. Şairin psikolojisi eşyanın ve tabiatın algılanmasında belirleyici unsurdur. Ancak halkın, şairin ya da tanıdıkların üzüntüsünün doğrudan anlatıldığı beyitler de oldukça fazladır:

Felek âyînesini kaplamışdı gussa jengârı
Keder olmuşdı 'ârız rûy-ı dehre bu kesâfetle (*Seyyid Vehbî*)
O rûh-ı kâleb-i mülke sirâyet idicek 'illet
Mizâc-ı kâ'inât olmuşdı âzürde sakâmetle (*Seyyid Vehbî*)
Göz yaşı döküp sehâb matardan
Kan ağlamadaydı kan güherden (*Seyyid Vehbî*)
Sağ söz bu ki nâ-nümûde şenlik
Yok bâd-ı sabâda da esenlik (*Seyyid Vehbî*)
Bu dîvân-ı cihânda 'arz-ı hâl-i pür-melâl-i halk
Husûl-i kâma irdi hamdü- lilâh der-kenâr oldı (*Fasîhî*)

Cihân bir zerre mikdârı değildi çeşm-i ‘âlemde
 O hürşid-i şeref-efşânı gördük dideler rûşen (*Haşmet*)
 Keder-i şâh ile mir’ât-ı kulûb-ı nâsa
 Eser-i târ-ı gam u jeng-i küdüret geldi (*Hayâtî-zâde Emînî*)
 Olup kesâd ile der-beste çârsû-yı emel
 Açıldı teng-i metâ’-ı dükân-ı şâdânî (*Arpaemînî-zâde Sâmî*)
 Şikest irmekle birkaç gün mizâc-ı şâh-ı devrâna
 Safâ-yı hâtır-i nâsa irişmişdi perîşânî (*Râşid*)
 Cümle ahbâb ile rûzân u şebân
 Zikrini itmedeyiz vird-i zebân (*Şeref Hanım*)
 Nâ-mizâc olduğun gûş etdim
 Mevc-i deryâ gibi cûş etdim (*Şeref Hanım*)

Muhatabın iyileşmesiyle birlikte kararın dünya aydınlanır, bahâr gelir, şenlikler olur, insanlar bayram yapar...:

Zamâne ‘id idüp hân-ı safâ bast oldu dünyâya
 Nüvîd-i şevk geldi ‘âleme peyk-i ‘inâyette (*Seyyîd Vehbî*)
 Tabl-ı şâdî çalınup kûs-ı meserret dögülüp
 Sûrnây-ı kalem âhengine nevbet geldi (*Seyyîd Vehbî*)
 Güni doğdı cihânuñ tâli’i açıldı devrânuñ
 Tebâşir-i sabâhü’l-hayr-ı ikbâl u sa’âdetle (*Haşmet*)
 Ne müjdedir bu ki gönüller açıldı güldü cihân
 Ne müjdedir bu ki nefh oldu halka tâzece cân
 Ederdi lâle nisâr müjdegâna hep mercân... (*Selanikli Âkîf*)
 Bi-hamdi’llâh ki âlem yine mesrûrû’l-cenân oldu
 Açıldı gül gibi mahzûn gönüller şâdmân oldu
 Efendimiz bulup sıhhat pür etdi âlemi behcet
 Safâ vü zevk ü sohbet âlem içre râyegân oldu
 Olup her gecemiz kadr oldu her rûzumuz bayrâm
 Rûh-ı zîst-i keder âyîne-i dilden nihân oldu... (*Nedîm*)
 Nice bu demde cihân olmaya şâd u hurrem
 Buldı sıhhat o şehen-şâh-ı penâh-ı ‘âlem (*Kâmî*)

Sıhhat-nâmelerin içerik özelliklerinden biri de tarihî birer vesika niteliğini haiz olmalarıdır. Sıhhat-nâmelerdeki Osmanlı sultanlarının yaşamı, sultan-şair ve toplum ilişkisine dair bilgiler elde etmek mümkündür. Padişahların hastalıkları başta olmak üzere, nezle salgını vb. olayları sıhhat-nâmeler vasıtasıyla öğreniriz. Mehmet Arslan’ın da belirttiği üzere

sıhhat-nâmelerdeki küçük bilgi kırıntıları tarihin aydınlatılmasında önem arz etmektedir.⁶⁴

1.3. Sıhhat-nâmelerin Dil ve Üslûp Özellikleri

Methiye geleneğinde methedilen kişinin mevkii şiir dilinde temel ölçüt olarak kabul edilir. Söz konusu edilen padişah, sadrazam gibi devlet büyükleri olunca manzumelerin dili ağırlaşır. Arapça ve Farsça terkiplerle yüklü dizeler, şairlerin maharetlerini sergilemek istedikleri şairlik er meydanıdır. Büyük bir çoğunluğu kaside şeklinde yazılan sıhhat-nâmelerin de dili klâsik methiye geleneğimize paralel olarak ağırdır. Sıhhat-nâmelerde Arapça ve Farsça sözcüklerin yanı sıra çok sayıda terkibe de yer verilir. Ancak, şairlerin tahkiyevî anlatıma baş vurdukları bölümlerde dilin kısımense sadeleştiğini görürüz. Özellikle Seyyid Vehbî'nin mesnevi şeklindeki manzumesinde, Za'îfi'nin ıyâdet-nâmesinde ve Şeref Hanım'ın iki mesnevisinde sade dille yazılmış çok sayıda beyte rastlamak mümkündür:

Bir 'ârıza var nedür bilinmez
Bir derd ki hiç devâ kılınmaz (*Seyyid Vehbî*)
Vatana selâmetle gelesiz
Cümleniz sıhhat ile sağ olasız (*Şeref Hanım*)
Kalem gibi sürinüp gözüm üzre
Saña varmak dilerdüm yüzüm üzre (*Za'îfi*)

Musammat şeklinde yazılan sıhhat-nâmelerde dilin daha sade olduğunu söyleyebiliriz. Örneğin Nedîm ve Selanikli Âkif'in musammatlarında dil oldukça sade ve akıcıdır:

Gidüp el-hamdü'lillâh cism-i pâkinden o 'illetler
Zuhûr etdi sa'âdetlerle sıhhatler selâmetler
Bi-hamdi'llâh kederler geçdi gayrı vaktidir olsun
Binişlerde safâlar zevkler dil-cûy sohbetler... (*Nedîm*)
Vücûdun âfiyet üzre görünce ben ol ân
Gazâl-i mihr ele girse eder idim kurbân
Hele sirişk-i gamı seyle verdim oldı revân
Hayât geldi yeniden bana efendim inan
Bu nev-neşîde ile vârid oldı müjde-resân
O müjdedir ki yanında kaldı hiç bahâr
O müjdedir ki değer bin lü'lü-i şeh-vâr (*Selanikli Âkif*)

⁶⁴ Mehmet Arslan, *a.g.m.*, s. 787.

Sıhhat-nâmelerde şairlerin üslûplarının yansıması oldukça zayıf görünmektedir. Zira kendine özgü söz varlığı olan sıhhat-nâmelerde birbirine benzer hayaller ve benzetmelere yer verilir. Şairlerin muhatabın hastalığına karşı takındıkları tavır hep aynıdır. Geceleri gözlerine uyku girmez, oruçlarını açmak için dahi bir şeyler yemek istemezler, herkes mutsuzdur. Bu üzüntü verici hâdiseler tabiatta bile yansımasını bulur. Bulutlar göz yaşını döker, felek aynası kararır...

Şiirleri üslûp açısından birbirinden ayıran temel özellik ise tahkiyevî anlatıma başvurmalarıdır. Gerçekten de başta Seyyîd Vehbî olmak üzere kimi şairler sıhhat-nâmelerde muhatabın hastalanma ve iyileşme sürecini an be an okuyucuya aktarırlar. Esasen mesneviye özgü olan bu özellik, kimi kasidelerde çok başarılı bir biçimde kullanılır. Şairler çeşitli sahnelerden yararlanarak yaşanan hâdiseleri hikâye ederler. Bu tür manzumeler okuyucunun ilgisini çekmekte ve anlatımda akıcılığı sağlamaktadır. Sıhhat-nâme örnekleri içinde Za'îfî'nin manzumesinin oldukça farklı bir yeri vardır. Şair *Aşkî vü Ma'sûk* adlı kurmaca hikâyesinde sıhhat-nâmeyi bir anlatım tekniği olarak kullanmıştır. Şair, *Aşkî* adlı hikâye kahramanının dilinden, hastalanan *Ma'sûk*'a bir sıhhat-nâme manzumesi yazar.

Sıhhat-nâmelerde dikkat çeken bir husus da edebî sanatlarla bir hayli yer verilmesidir. Klâsik methiyecilikte yer alan telmih, benzetme ve hayal unsurlarından da yararlanarak şiirlerinin kurmaca dünyasını süslemişler, anlatımı daha da derinleştirmişlerdir. Bu edebî sanatlar içinde hüsn-i ta'lil dikkat çekmektedir. Bilhassa padişahın hastalığı ile ilgili beyitlerde, muhataba ve hastalığına estetik açıdan yaklaşan şairler, çoğu insanın iğrenç bulabileceği çiçek ve kızamık hastalığını dahi güllerle, şebnemlerle ve incilerle süslemişlerdir.

2. S o n u ç

Yaptığımız katalog ve divan taramaları sonucu otuz sekiz sıhhat-nâme örneği tespit ettik. Elde ettiğimiz verilerin ışığında en fazla sıhhat-nâme yazan şairin Seyyîd Vehbî, en fazla sıhhat-nâme sunulan kişinin ise Sultan III. Ahmet olduğunu söyleyebiliriz. Sıhhat-nâmeler kaside, mesnevi ve musammat gibi farklı nazım şekilleriyle yazılmıştır. Nazım şekli, türün belirleyici özelliği değildir. divan şiirinde sıhhat-nâmeler iki biçimde karşımıza çıkmaktadır. Bunlardan birincisi, daha ziyade methiye ağırlıklı ve muhatabın sağlığına dua edilen bölümün öne çıkarıldığı nadir örneklerdir. İkinci ve asıl grup ise başta padişahlar olmak üzere şairlerin hâmîlerinin -

ve istisnâ olarak kendilerinin- hastalıklarını ve iyileşme süreçlerini konu edindikleri manzumelerdir. İkinci grupta yer alan sıhhat-nâmelerin kendine özgü bölümleri bulunmaktadır. Ancak, bu bölümler düzenli bir sıra takip etmez. Hatta kimi örneklerde söz konusu bölümlerin bazılarında yer verilmez. Elimizdeki örneklerin büyük bir kısmı ikinci grupta yer almaktadır. Ancak, örneği az bulunsa da sıhhat-nâme türünün dua fonksiyonunun dikkate alınması gerekir. Bu yönüyle sıhhat-nâmeler hem hastalanan birinin iyileşmesi dileği ve duası hem de hastalanan birinin sağlığına kavuşmasını müjdelemedir. Her iki özelliği barındıran örnekler olduğu gibi yalnızca bir grubun özelliklerini içeren sıhhat-nâmelere de rastlarız. Sıhhat-nâme sözcüğünün müstakil olarak geçtiği kimi beyitler, divanlar tarandıkça yalnızca dua özelliği içeren birinci grup manzume örneklerinin sayısının artabileceğine işaret etmektedir.

XV. yüzyılda Ahmet Paşa ile nüve mahiyetindeki ilk örneğine rastladığımız sıhhat-nâme türü nadir örneklerle de olsa varlığını sürdürmüş, XVIII. yüzyılda gelişip, yaygınlaşarak kendine özgü özellikleri bulunan bir tür hâlini almıştır. Sıhhat-nâme türünü methiye geleneğinden ayrı düşünmek mümkün değildir. Bu türü, methiye geleneğimizin farklı soluk bulduğu bir kolu olarak değerlendirmek gerekir. Türün örneklerinin büyük bir çoğunluğu -yazılış amacı bakımından- klâsik methiyelerden farklıdır. Sıhhat-nâmelerdeki temel gaye, muhataba duyulan hürmetin gösterilmesi yoluyla onun cömertliğinden istifade etmektir. Ayrıca methiye, dua ve kısmen hamd (giriş) bölümleri klâsik methiyelerle benzerlik gösterir. Sonuç olarak methiye geleneğimizin bir uzantısı olan sıhhat-nâme manzumeleri, şairlerin maddî veya manevî bağlarının bulunduğu birinin hastalığının iyileşmesini tebrik ve müjdeleme, ya da muhatabın şifa bulması dileği ve duasıdır.

3. Örnek Metinler

Hayātî-zāde E f e n d i ' n ü ñ
Ş i ğ h a t - ı H u m ā y ū n T ā r i ğ i d ū r ¹

Minnet Allāh'a dem-i 'īd-i meserret geldi
Devr-i şahbā-yı neşāta yine nevbet geldi

Nev-libās-ı eser-i şıĥhat-i şāhen-şeh ile
Şāhid-i şeh-r-i şafā-pervere zīnet geldi

Teb-i baĥr-ı ğam ile cism-i cihān ser-tā-pā
Lerze-nāk olmuş-iken şimdi sükūnet geldi

İnhirāfm göricek tab^c-ı şeh-i devrānuñ
Bir hilāl oldu meh-i bedre naĥāfet geldi

Ref^c olup şafveti gūyā elem-i ĥasretten
Tāb-ı ĥürşide bile jeng-i kesāfet geldi

Keder-i şāh-ile mir'āt-ı kulüb-ı nāsa
Eşer-i tār-ı ğam u jeng-i kūdūret geldi

Şordılar ĥikmeti Lokmān-ı şifā-perverden
Ne için o mehe dārū-yı kiyāset geldi

Didi Kānūn-ı Felātūn'a mūrā'āt eyle
Her varak 'āleme bir nüşā-i ĥikmet geldi

Qıvvet-i ĥikmet-i imdād-ı hekīm-i Ĥay'dan
Feyz-i tedbīr-i müdāvā-yı 'ināyet geldi

Didiler kim kıoyalum lāfi eĥibbā-yı ĥavāşş
Vaĥt-i ĥāşiyet-i icrā-yı ĥazākat geldi

Bez-i cān ile idüp ĥāşılı tedbīr ü devā
Teb gidüp tab^c-ı şeche tāb u ĥarāvet geldi

Bender-i 'āfiyet-i luĥf-ı ĥudāvendiden
Yine şad kâfile kālā-yı leĥāfet geldi

Nev-bahār oldu dem-i 'āfiyet-ile gūyā
Birc-ı sa^cd-ı ĥamele şems-i sa^cadet geldi

Ne tūrur Zühre alup destine çeng-i şevķi
İtsün āġāze dem-i sūra beşāret geldi

Ne sa^cadet bu sene cāme-i 'īd-i iķbāl
Kāmet-i kevkebe-i 'āleme kāt kāt geldi

Kevkeb-i şāhı görüp şıĥhate taĥvīlini çerĥ
İtdiginden utanup rūyma ĥaclet geldi

Faĥr idersem yeridür her ne kadar kim zīrā
Düş-ı ümmide ser-ā-ser yeñi ĥil'at geldi

Çekme ğam şāĥn-ı gül-istān-ı himem-dārīden
Çün meşāmm-ı dile bū-yı gül-i himmet geldi

El açup eyle du'ā Ĥazret-i Aĥmed Ĥānūñ
Afitāb-ı ruĥ-ı iclāline şafvet geldi

N'ola kim çıkısa melā'ik bu dem istikbāle
Feyz-i da'vāta yine vaĥt-i icābet geldi

Görmeye tab^c-ı humāyūni keder 'ālemde
Şıĥhatiyle yine bir mevsim-i rāĥat geldi

Żab^t-ı sāl-i feraĥ-ı şıĥhat-i şāhen-şeh için
Tab'a bir mışra'-ı tārīĥ-i selāmet geldi

Ser-nihāde olarak didi Emīnī tārīĥ
Şāh-ı dānā vü cihān-bāna ifākat geldi (1132)

[Ş i ğ h a t - n ā m e - i F a ş i ğ i]

Bi-ĥamdi'llāh enām-ı dehre yine baĥt yār oldu
Yine ĥāver-sitān-ı burc-ı es^cad kāmķār oldu

Girürse n'ola sulĥān-ı meserret şāĥn-ı iķbāle
Bi-ĥamdi'llāh rikā[b]-ı esb-i devlet pāyidār oldu

¹ *Şıĥhat-nāme ve Sūr-ı Ĥitāna Mūteallik*
Kasāid,15b-16b.

Vücūd-i nāzenin-i şihhat-i Sulṫān Aḥmed Ḥān
Şeb-i dünyā vü mā-fihāya mihr-i tābdār oldu

Vücūd-i ʿālem ü dünyāya bir rūḥ-ı muşavverdür
Bi-ḥamdillāh serir-i salṫanatda ber-ḫarār oldu

Mülük-ı rubʿ-ı meskūna şafā baḫş eyledi devrān
Şadā-yı şihhatiyle her biri bir tācdār oldu

Bu dīvān-ı cihānda ʿarz-ı ḫāl-i pür-melāl-i ḫalḫ
Ḥuşul-i kāma irdi ḫamdü-lillāh der-kenār oldu

Ḳıyās itmēñ ki bīmār oldu ol ḫūrşid-i ʿālemṫāb
İrişdi ney-bahār-ı feyz-i Mevlā tābdār oldu

Vücūd-ı behcet-ālūdında ifrāt-ı leṫāfetden
Nice merdüm-nigāh-ı nazra ḫāl-i bīşumār oldu

Vücūd-i şöyle bir reşk-āver-i şehd-i muşaffādür
Şebeke dīde dīde resm-i naḫş-ı ḫurde-kār oldu

Nizām-ı ʿālem-i ʿadle sipihr-i bā-saʿādetdür
Degül ezhār-ı cismi anda encüm āşikār oldu

Çiçek zān eylemeñ pür-cüş olup Bāri kemāliyle
Kenār-ı Ḳulzüm-i cūd u kerem gevher-nişār oldu

Şehāb-ı evc-i ḫikmet ḫatre-i nisān döküp gūyā
Yem-i ḫudretde cismi çün şadef pür-şāh-vār oldu

Mürebbi-i felek gördükde ʿadl ü dād-ı aḫkāmın
Giyürdi bir çiçekli ḫilʿatı pür-iftihār oldu

Ḳıyās itmēñ çiçekden cism-i pāki oldu āzürde
Şüküfeyle müzeyyen şāhn-ı bāğ-ı gül-ʿizār oldu

Şüküfe şanmañuz çarḫ-ı leṫāfet-gāh-ı behcetden
Nihāl-i ʿadl ü dāda gūyiyā şebnem nişār oldu

Vücūd-ı cūd-perverdi ʿadālet-perver-i zātı
Cevāhirlle müzeyyen ḫilʿat-ı bā-iftihār oldu

İlāhī bir daḫi gösterme çeşm-i ḫalḫa bīmārın
Riyāz-ı ʿālemüñ gül-ğoncası her çeşme ḫār oldu

Mihr² -veş ʿarz-ı dīdār eyleyince evc-i şihhatden
Cihānuñ tīre-i tāri gidüp leyli nehār oldu

² “mihr” sözcüğü vezin gereği “mihir” biçiminde okunmalıdır.

Ḥaṫādan ḫıfz ide Mevlā müdām ol ʿizzet-āşārı
Enām-ı sūk-ı dünyāya duʿā-yı ḫüsri kār oldu
Vücūd-ı rūḥ-ı dünyādür anuñ zāt-i kerem-baḫşı
Bulınca şihhati bu ḫalḫ-ı ʿālem cilve-dār oldu

Bulınca şihhat-i tāmi vücūd-ı pāk-i zīşāmı
Şükr³ bi-ḫamdı lillāh yine aʿdā ḫākisār oldu

Faşihī el açup eyle duʿā maḫbül ide Mevlā
İcābet-gā[h]-ı ʿizzet-istiʿānet iḫtidār oldu

Vücūd-ı lānazīri ol şehen-şāh-ı cihāngirüñ
Reḫin-i maḫzar-ı elṫāf-ı şunʿ-ı kird-gār oldu

Bi-ḫamdıʿllāh çerāgān-ı meserret şuʿle-baḫş olup
Ḳulüb-ı dāğdāğ-ı ḫalḫ-ı ʿāleme lāle-zār oldu

Ş i ḫ ḫ a t - n ā m e B e r ā y - ı M ü ş ā r ü n İ l e y h⁴

Dergeh-i Hakk'a olup nāsiye-fersā-yı sücüd
Turmayup şükr ü sipāsi ḫılalum nā-maʿdūd

Nice şükr itmeyelüm kim o ḫudāvend-i kerim
Niʿām-ı luṫfi ile ḫıldı cihānı ḫoşnūd

Ḥamdü-lillāh ki mizācında veliyyi'n-niʿamuñ
İʿtidāl oldu bedīdār u tağayyür nā-būd

Gülşen-i āfiyet u şihhate virdi revnaḫ
Gül gibi tāb u ṫarāvetle o pākīze-vücüd

Niçe dil-ḫaste-i endüha olur çāre-resān
Anı da ḫıfz ider elṫāfı ile Ḥayy-ı vedüd

Maḫzar-ı ḫayr-ı duʿā-yı zuʿafādür zātı
Eşer-i zaʿf-ı vücūd anda olur nā-mevcūd

Şıdḫ u iḫlās ile enfās-ı duʿā-yı ʿālem
Şübhesiz eyledi tā dergeh-i Raḫmān'a suʿūd

Naḫl-ı ümmid-i cihāndür ola ser-sebz-i devām
Sāye-i rifʿati bu bāğda olsun memdūd

³ Vezin gereği “şükür” biçiminde okumak gerekir.

⁴ Sünbül-zāde Vehbī'nin Sultan III. Ahmet için yazdığı sıhhat-nāmedir.

Evc-i iķbāl-i sa'adetde o necm-i es'ad
Ola mānend-i şüreyyā şeref-ārā-yı su'ūd

Devlet-i 'ömrini müzdād ide her dem Bārī
Müteżāyid ola dā'im maraž-ı ķalb-i ḥasūd

'Abd-i dā'ī-i nazar-gerdesi Vehbī'ye daḥi
Devlet ü 'ömri temādīsīdür ancak maķşūd

Ş i ḫ ḫ a t - n ā m e B e r ā y - ı
S u l t ā n A ḫ m e d Ḥ ā n - ı Ş ā l i ş ⁵

Salṭanat lāle-zār-ı devletdür
Añā baş taḥte taḥt-ı şevketdür

Anda şāḥib-ķırān-ı 'ālī-şān
Ya'ni Sulṭān-ı a'zam Aḫmed Ḥān

Revnaķ-ı gülşen-i cehān olsun
Ķuzularıyla kāmurān olsun

O çerāğ itdi şadr-ı zī-şām
Ḥaşre dek sönmesün çerāğāmı

Tāb-ı rüyı çerāğ-ı gülşen-i dīn
Gümüş āyīne anda nūr-ı cebīn

Ķuzuların bağışlasun Mennān
Sürümüzle biz anlara ķurbān

Zevķ ile dā'imā gelüp şen ola
Feyz-i 'adliyle dehr gülşen ola

E'izz-i Eviddāsından Biri Renc-i
Remedden Şifā-Yäfte Olduķta
Gönderdiği Ķıta'at

1

Biniş-i renc-i remedden ola her laḫza berī
Merdüm-i çeşm-i mübāhātumuzın dīdeleri
Dür olup rüy-ı remed piş-geh-i çeşminden
Ķurretü'l-'aynımnın efzūn ola nūr-ı başarı

2

Ey bihīn merdümek-i çeşm-i meķārim-gerdiş
Şıyānet eyleye 'ayn-ı 'ināyet ile Başır
O vechin olmadayız rū-nigāh-ı da'veti kim
Ķubār-ı dergehidir kuḫl-ı dīde-i tebeşir

3

Görür gözümdür o nūr-ı başarı ki nezzārem
O bāşırayla nigāh-efken oldı dil-hāha
Ķubār-ı ḥiregi-i iğbirār-ı hāḫırdan
O nūr-ı dīdemi itdim emānet Allāha

4

Her dem ey nūr-dih-i dīde-i erbāb-ı süḫan
Gerdiş-i çeşmin ile dīdeler olsun rüşen
Ahuvān-ı Ḥoten-i üns-i himem cilve-geriñ
Şavn-ı Ḥaķla ola iḥāş-ı kederden eymen

5

Dīdeler rüşen eyā dāver-i re'fet-bīnā
Ber-ṭarāf kıldı ḥicāb-ı remedi dest-i şifā
Ba' de-zīn ol iki āhū ola bī-ķayd-ı remed
Cilve-pīrā-yı bihīn sāḫa-i şavn-ı Mevlā

⁵ Seyyid Vehbī'nin sıḫat-nāmesidir.

“SIHHAT-NÂME POEMS IN OTTOMAN POETRY”

Abstract

In this article the reflection of the subject of helath and sickness to Ottoman poetry in generally evaluated, the place of sihhât-nâme poems in Otoman poetry is tried to determined. The sihhât-nâme poems is examined in form, contex and style. Four sihhât-nâme poems given in the last part.

Keywords

Sihhât-nama, health, Otoman poetry, poem kinds, Ottoman sultans, sickness..

DİVAN ŞİİRİNDE “GURBET” VE “GARİPLİK” ÜZERİNE

Abdülkerim GÜLHAN*

ÖZET

Gurbetin Türk toplumunun hayatında çok önemli bir yeri vardır. Gurbet ve gariplik duygusu, edebiyatımızın hemen her dönemi ve her türünde olduğu gibi; divan şiirinde de önemli bir tema olmuştur. Divan şairleri, daha çok sevgiliyle ilgili ayrılıklarını, tasavvufu da işin içine katarak, gurbet teması çevresinde ele almışlar; gurbete düşüş sebeplerini, orada çektikleri acıları, bu konudaki istek ve arzularını, başta gazeller olmak üzere divan şiirinin hemen her şeklinde, en etkili biçimde dile getirmişler; gurbet ve gariplik üzerine halk arasında mevcut inanış ve söyleyişleri şiirlerine taşımışlardır.

Anahtar kelimeler:

Gurbet, garip, divan şiiri.

Gurbet sözlüklerde,¹ doğup yaşanılmış olan vatandan uzak yer; garip-lik, yabancılık; yabancı bir memleket, yabancı yer, vatan dışı, yad el; *garip* de kimsesiz, zavallı; gurbette yaşayan, kendi memleketi dışında bulunan; yabancı, tuhaf, şaşılacak, bambaşka; dokunaklı gibi anlamlarla karşılanmaktadır. Garip ve gurbet aynı kökten türemiş ve birbirinin anlamını tamamlayan iki kelimedir.

Orta Asya'dan başlayan büyük göç, fetih görevi ve tasavvufun bu dünyayı asıl vatanından ayrılış kabul etme anlayışına; günümüzün ekonomik sebepli göçleri eklenince, Türk milletinin hayatı baştan başa bir gurbet olmuş; gariplik ve gurbet teması da bizim her dönem ve her türdeki edebiyatımızın değişmez konularından biri hâline gelmiştir. Gurbet, ga-

* Yard. Doç. Dr., Balıkesir Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi / agulhan@balikesir.edu.tr

¹ Mustafa b. Şemseddin, *Ahter-i Kebîr*, Matbaa-i Âmire 1283; Şemseddin Sami, *Kâmûs-ı Türkî*, İstanbul 1978; Ahmet Vefik Paşa, *Lehçe-i Osmânî*, hzl. Recep Toparlı, Ankara 2000; Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Ankara 2000; *Türkçe Sözlük*, Ankara 1998, I, 577.

riplikler, acılar, yalnızlıklar ve çaresizliklerle dolu çileli bir hayattır. Gurbetin acı ve zorluklarına, çok istenen bir şeye, çok sevilen vatana tekrar kavuşma ümidiyle katlanılır. Türk şiirinde gurbet temasının işlenmediği bir dönem hiç olmasa gerek. Âşık edebiyatımızda ozanların sıldan ayrılıp gurbete çıkmaları, değişmez bir gelenek olmuş; gurbet ellerde yaşanan yoğun duygular, onların şiirlerinde yankı bulmuş; Cumhuriyet dönemi şairlerimiz için de gurbet, değişmez temalardan biri olmuştur.

Divan şiirine gelince, orada şairlerin özel hayatlarına ait izler oldukça azdır, olanlar da âdetâ onun klâsik yapısı içerisine iyice gizlenmiş hâledir. Divan şairleri de muhakkak ki değişik sebeplerle zaman zaman vatanlarından ayrı düşmüş, gerçek vatan hasretini yaşamışlardır; ancak biz onların şiirlerinde daha çok sevgiliden ayrı kalmanın ayrılık, gariplik ve gurbet duygularını buluruz. Özel hayatlarındaki gurbet de, belki bu duyguyu biraz daha beslemiş olabilir. Divan şiiri, özellikle gazellerde, sevgili merkezli bir aşk dünyası etrafında oluşmuştur. Bu aşk, âşık-sevgili-ağyar üçlüsü arasında cereyan eder görünse de, esas belirleyici ve merkez olan sevgilidir. Âşık, sevgilinin yanında bulunmayı ister ama, bu onun için hemen hemen imkânsızdır; sürekli sevgiliden ayrı, gurbette, garip bir hâlde, ayrılık acıları içinde; ona kavuşma özlem ve ümidi ile yaşar. Yukarıda belirttiğimiz bu aşk üçgeni, bülbülün diken yüzünden gülden ayrı kalması hayaliyle, gül-bülbül-diken; tasavvufun insanı Allah'ın nurundan ayrı düşmüş bir mahlûk sayması anlayışıyla, Allah-mutasavvıf-masiva üçlüsü ile de karşılanmıştır. Gariplik ve gurbet duygusu, divan şiirinde de çok önemli bir tema olmuştur.

Divan şiirinde esasen garip rolü âşığındır; âşık sürekli sevgiliden ayrı yaşamak zorunda olduğundan, daima acılar ve gariplikler içerisindedir. Âşığın gurbeti her zaman coğrafi uzaklık da olmayabilir, o mekân olarak sevgiliye yakın olmasına rağmen, ona ulaşamıyorsa, bu onun için ayrılıktır. Bütün ayrılıklar, çok zaman gurbet kavramıyla karşılanmıştır. Meselâ:

Diyâr-ı gurbete düşdüm cüdâ oldum mekânımdam
Bu yirlerde garîbem yokdurur yanunca hem-derdüm *Bakî 344/3*

Kalmışım gurbette hayrân zâr ü giryân n'eyleyim
Haste vü rencûr ü bîmâr ü perişan n'eyleyim *Fuzulî 188/1*

N'ola ağlarsa Fuzûlî ravza-i kûyun anıp
Lâ-cerem giryân olur kılgaç vatan yâdın garîb *Fuzulî 34/7*

Ne dilberden ne dilden bir haber almağa var çâre
Sorarsan âşık-ı bîçârenin hâlin garîb oldı *Ş. Yahya 328/2*

Divan şiirinin hüküm sürdüğü değişik saha ve yüzyıllara ait, önde gelen otuz beş şairin divanında yer alan *gurbet* ve *garip* üzerine söylenmiş beyit veya bentlerden hareketle, konuyu değişik başlıklar altında değerlendirmeye çalıştık. Alıntılar, şiir ve beyit; bazen de sayfa numaralarıyla, gazel dışındakiler kısaltmalarla belirtilmiştir. Konu başlıklarıyla ilgili diğer örnek metinlerin referanslarını, şairlerin kısaltmalarıyla dipnotlarda gösterdik. Divanların hepsinde; divan şiirinin hemen her nazım şekli içerisinde, gurbet ve garipliğin konu edildiği görülüyor. Divanlarda ayrılık üzerine söylenmiş olan *ayrılık*, *hicr*, *hicran*, *cüdâ*, *dûr*, *fırâk*, *fırkat vb.* kelimelerin geçtiği beyit ve bentleri yazının hacmini daha fazla genişletmek için dışarıda tuttuk. Bu kelimeler zaten çok defa garip ve gurbet kavramlarıyla da birlikte kullanılmışlardır. ‘*Garip*’ kelimesi, Ahmed Paşa’nın 11, Fehîm-i Kadîm’in 132, Nâbî’nin 18, Necatî’nin 24, 26, Sükkerî’nin 6, Şeyh Galib’in 211, Şeyhî’nin 5, 6.; ‘*gurbet*’ kelimesi, Osman Nevres’in 268, Usûlî’nin 76. ve Şeref Hanım’ın Divanınının 442. sayfasındaki bir gazeline redif olmuştur.

1. Vatan Neresidir

Gurbetin daha iyi anlaşılabilmesi için, vatanın neresi olduğunun bilinmesi gerekir; çünkü vatan gurbetin zıddı, garibin ayrı düştüğü; dolayısıyla tekrar ulaşmak, erişmek istediği yerdir. Divan şairleri de muhakkak ki değişik sebeplerle zaman zaman vatanlarından ayrı düşmüş, gerçek vatan hasretini yaşamış; yine divan şiirinin üslûbuyla bu duygularını yansıtmışlardır:

Güle tercih olunur hâr-ı vatan
Çekilür her ne ise bâr-ı vatan
Bilmezüz hâl-i dili kûyunda
Olmaduk gitdi haberdâr-ı vatan
Gurbetün pûşîş-i eksûnından
Yeg idi sâye-i dîvâr-ı vatan
Âdemi âdem idermiş el-hak
Sitem-i gurbet ü âzâr-ı vatan
Dâğ-ı gurbetle Fasîhâ şimdi
Çeşmüme gül görünür hâr-ı vatan *Fasîh 365*

Daha önce de belirttiğimiz gibi, divan şiirinde âşığın esas vatani, doğup büyüdüğü, kendisini ait hissettiği toprak parçası olmaktan öte; sevgi-

lisinin bulunduğu yer, kapısı, yolunun toprağı; ona ait güzellik unsurları veya sevgilinin de içinde bulunduğu gül bahçesidir²:

<i>Dâr u diyâr-ı yârdan</i> itdi cüdâ Fehîm	
Rûz-ı kıyâm dest-be-dâmân-ı gurbetüz	<i>Fehîm CXXXII/9</i>
N'ola ağlarsa Fuzûlî <i>ravza-i kûyun</i> anıp	
Lâ-cerem giryân olur kılgaç vatan yâdın garîb	<i>Fuzulî 34/7</i>
Cân ne dirlik göre çün görmeye <i>cânân yüzünü</i>	
Bülbülün ölümüdür <i>bâğ u bahâr</i> ayrılığı	<i>A. Paşa 320/5</i>
Girye kılsam ne aceb <i>hâk-i rehinden</i> dûram	
Hep garîb ağlamağa hubb-ı vatandur bâ'is	<i>Bakî 28/3</i>

2. Gurbetle İlgili Sembol ve Benzetmeler

Gurbet, asıl vatandan ayrı olunan, garipliğin yaşandığı yerdir. Bu anlamda divan şiirinde bazı yerler ve kavramlar gurbet kabul edilmiş, veya gurbeti çağrıştırmıştır. Divan şairlerinin kendi tanımlamalarına göre gurbet; yabancı yer, gam evi, dert diyarı, hüznün köşesi, yakıcı ateş, melâmet şehri, cahillerin gönlü ve belâ yoludur³:

Der-i dil-dârdan dûram <i>diyâr-ı gamda</i> mehcûram	
Müselmânlar esirgen haste kaldum <i>dâr-ı gurbetde</i>	<i>Bakî 432/3</i>
Aceb mi Sükkerî-veş ölse <i>yâd illerde</i> ârından	
Garîb-i hâne-berdûş-ı felek-nâm u nişân düşmen	<i>Sükkerî 108/7</i>
Sükkerî fûrkat-rehîn-i <i>künc-i hüzn-i</i> gurbetüz	
Âşinâyâ iştîyâkı eylemek i'lâm güç	<i>Sükkerî 12/6</i>
Gönül <i>derdün diyârına</i> düşüpdür hayli müddetdür	
Nola bir dem sorarsan bu garîbi ey sitemger ger	<i>H. Hamdî LXVIII/2</i>
Visâlün âlem-i hayret firâkun <i>âteş-i</i> gurbet	
Tarîk-ı Ka'be-i işkun dirîgâ olmaz âsânı	<i>T. Yahya 506/6</i>
Andırma ben garîbe <i>diyâr-ı melâmeti</i>	
Öğretme mübtelâyâ efendi <i>belâ yolun</i>	<i>Necatî 384/5</i>

Divan şairlerinin gurbet yerinde kullandıkları veya onlara gurbeti çağrıştıran başlıca sembolik kavramlara göz atalım:

² AS 122/1, B 432/3, FK ks.VII/61, XV/26, FZ k.11/15, HM 132/1, NB 141/5, NC 24/1, U 115/1.

³ H 5/3, HH XLIX/2, HM 189/1, ŞG 211/1, ŞH s.333.

a. *Dünya*, âşğın sürekli acı çektiği, hiç vefasını görmediği bir gurbet yeri olarak görülmüş; aynı şekilde tasavvufta da insanın gurbeti kabul edilmiştir⁴:

Gam-ı aşkun *cihân mülkinde* buldum şâd-mân oldum
Kişi gurbet diyârında idermiş âşinâdan haz *Bakî 223/2*
Figân u nâlelerle cân virür derd ehli *dünyâda*
Diyâr-ı gurbetde şâhum ceressüz kârbân gitmez *T. Yahya 172/2*

b. *Rum*, *Mısır*, *Acem*, *Şam*, *Yemen* gibi ülke veya bölgeler gurbet yeridir⁵:

Geh *Mısır* iklimlerin seyr ettirir geh *Rûm* ilin
Geh *Acem* mülkin temâşâ kıldırır sevdâ garîb *Necatî 26/2*

Divan şairleri çoğunlukla, akiğın asıl vatanı Yemen’de yıldızı sebebiyle garip olması gibi, bahtsızlıkları, sevgiliden uzak kalmaları yüzünden, kendilerini asıl vatanlarında bile garip hissederler:

Eğerçi ağır olur taş koptuğu yerde
Sitâre var ki akiki eder *Yemende* garîb *Necatî 24/3*

c. *Saç*, verdiği acılar ve siyah rengiyle en çok gurbet yerinde kullanılan müstearlardan biri olmuştur. Divan şiirindeki çok yaygın bir imaja göre, âşıkların gönlü devamlı sevgilinin saçına takılıdır; orada parça parça olur, acı çeker; ama yanağa ulaşabilme ümidiyle bu sıkıntılara katlanır⁶:

Dolaşır *zülfüne* dil gurbet içinde ne aceb
K’ehl-i dâr eyleye Dârâyı diyâr ayrılığı *A. Paşa 320/3*
Bu sebepten dil karâr eyler *kara zülfünde* kim
Şâm eriştiği mahalde edinir me’vâ garîb *A. Paşa 11/3*
Gönül *zülfünde* iy dilber garîb-ender- garîb oldı
Bunun tek sözi başı borkin urıban çohın söyler *K.Burhaneddin 881/7*

d. *Gece*, karanlık ve acıları bünyesinde barındırması; gariplerin acılarını daha çok hissettikleri bir zaman ve mekân olması sebebiyle gurbet yerinde kullanılmıştır⁷:

⁴ NB 141/5, NM 129/1, 185/5, S 6/1, TY 104/6, 381/1.

⁵ AP 11/3, FK CXXXII/4,5, HM 513/2, 189/1, NC 23/4.

⁶ B 527/5, CS CCXXV/2, HH XLIX/2, HM 132/1, KN 19/5, NC 25/4, 385/2, ON 129/2, S 6/4, Ş 5/7.

⁷ AP 11/3, CS CCXXV/2, H ks.8/31, HB ks.4/4, HM 513/2, KB 542/3, KN 19/5, 24/3, MS 14/4, NC 453/2, NL ks.XXXII/1, S 6/4, Ş 5/7.

Halk intizâr çekmede şâm-ı gurbetde heb
Ey âftâb-ı sun' visâl-i nehâruna *Hakanî 513/2*

Şöhret âfetdir dimişler dîn garîbindir gönül
Dûd u âhı sâye-i şebde nihân itmek gerek *Necatî 317/5*

Ma'nide uryân iden fâhir libâsı sevmezim
Bu şeb-i gurbet kabâsın kendüme şâl eyledüm *T. Yahya 276/3*

Şeb-i târik-i şâm-ı gurbeti rûz itmek istersen
Sevâd-ı şâm ile üns eyle sevâd-yı vatandan geç *O. Nevres 24/2*

e. *Çöl*, ayrılık ve zorlukları çağrıştırması; âşıklığın sembolü Mec-nûn'un yaşadığı yerler olması telmihinden de hareketle hep gurbeti hatırlatır⁸:

Mahv eyledi vücûdumuzu tâb-ı âfitâb
Hâlâ serâb-ı deşt ü beyâbân-ı gurbetüz *Fehîm CXXXII/3*

Hep yâd u âşinâ unudursa bizi n'ola
Çok müddet oldı bâdiye-gerdân-ı gurbetüz *Mezakî 187/3*

f. *Kâf dağı*, ulaşılmazlık ve bilinmezlikler ülkesi olarak gurbet yeri kabul edilmiştir:

Bî-kes ü bî-çâre vü bîmâr olup Yahyâ gibi
Toldı ışkum âleme mihr-i cihân-ârâ gibi

Kâf-ı ışkî mesken idindüm bugün Ankâ gibi
Yalnız kaldum garîb oldum meded hânım meded *T. Yahya m.28/V*

g. *Okyanus* ve çöl enginliği, ıssızlığı çağrıştırmasıyla dalgaların gurbeti olmuştur:

Geh mevc-veş müsâfir-i ummân-ı gurbetüz
Geh gird-bâd-ı bâdiye-gerdân-ı gurbetüz *Fehîm CXXXII/1*

h. *Çimen*, yani bahçe, aslında kavuşmayı çağrıştırması gerekirken, kendi vatanında garip kalma hayıflanması içerisinde, sabah rüzgârının gurbeti yaşadığı yer olmuştur:

Kapında âhıma yer yok aceb hikâyetdir
Bahâr ü mevsim-i gülşen sabâ çemende garîb *Necatî 24/4*

i. *Kuyu*, eskiden suçluların hapisanesi olması ve Hz. Yusuf'un kuyuya atılması telmihi ile beraber gurbeti çağrıştırmıştır⁹:

⁸ FK CXXXII/1, ŞG 211/6, ŞH s.345.

⁹ H 302/2, HH XCVIII/3, FK CXXXII/4, KB 1152/7, Ş 5/6, ŞG 211/4.

Hubb-ı zındân eyleyib şevk-i zenahdânınla cân
Çâha düşmüşdür yatar Yûsuf gibi cânâ garîb A.Paşa 11/8
 Sirişk-efşân ise dîdem sezâdır derd-i firkatle
 Misâl-i delv ser-gerdân-ı *çâh*-ı gurbetim şimdi Ş. İshak 160/4

j. *Sevgiliye ait bazı unsurlar*, bazen, sevgilinin eşiği, kapısı, kucağı, kaşının köşesi, çene çukuru, meclisi; sevgilinin bulunmadığı yerler, yine kendi vatanında garip kalma duygusuyla gurbet sayılmıştır¹⁰:

İşigin beklerim dâyim nedür hâlün dimez dilber
 Garîb oldı benüm hâlüm garîb oldum *vatan içre* Zatî 1440/6
 Ne îd-i vaslunı ne kadr-i lutfunı görmüş
Kapunda şâm u seher dil garîb imiş cânâ Sükkerî 3/4
 Nola ben bir garîbem ki *gözi gûşesine* düşdüm
 Eger bir hindû cânıyçün getüre yâda Allâhın *K.Burhaneddin* 903/5
Vatanda olsa da yâr olmayınca âşıkın bildim
 Geçermiş gûyiyâ leyl ü nehârı *gurbet illerde* Şeref s. 442

3. Gariple İlgili Sembol ve Benzetmeler

Hayâlî Bey ve Hayretî divanlarında (HB 248/5, H 182/1) yer alan:

Olur melûl garîb ü çeker elem âşık
 Beni görün ki benem hem garîb ü hem âşık

beytinde de denildiği gibi, garip bezgin, hüzünlü; âşık da dertli, kederlidir; insan hem âşık, hem de garip olursa, durum daha da ağırlaşmış olur. Divan şirinde, çok zaman sevgiliden ayrı olduğu için kendini gurbette kabul eden âşıktır. Gurbeti yaşayan aslında âşık olmakla beraber, âşıkla aralarında değişik sebeplerle benzerlik veya ilgi kurulan; böylece âşık yerine gurbette ve garip olarak gösterilen, yani onun yerini tutan birtakım sembolik kavramlar vardır:

a. *Gönül ve can* çok zaman mürsel mecaz yoluyla âşık yerine garip olan, gurbette yaşayan, bütün acıları çeken kişi gibi gösterilmiştir. Aslında da ayrılık acılarının hissedildiği yer can ve gönüldür. Bu sebeple çoğunlukla âşık yerine can ve gönül kullanılmıştır¹¹:

¹⁰ NC 24/1,4, ŞG 211/7, 211/4, TY 27/2, Z 1440/6.

¹¹ AD 146/5, AP 11/2,3, 144/6, 320/2,3, AS 122/1, B 527/5, FA mt.72 (s.608), 59/3, H 261/1, KB 131/5, 881/7, KN 19/5, MS 14/4, NC 23/1, 25/4, 87/5, NM 55/7, 185/5, NZ 148/4, ON 129/2, S 3/4, Ş 5/6.

N'ola gurbetde gelse *cân u dil* feryâd u efgâna
 Felek bî-rahm u külfet âşinâ vü ayş bigâne *Fehîm ks.VII/45*

Garîb *gönlümi* zülfünde hâlini bana sor
 Ki her gice ne çeker ol garîbi ben bilürem *Cem Sultan CCXXV/2*

Beni bir gurbete çekdi *gönül* kim uğramaz kimse
 Yanında âşinâ ancak benem varsun safâ itsün *Nazikî 148/4*

Saçun bendinde *dil* derdin sorarsan
 Garîb üftâde müşkil hâle düşdi *Bakî 527/5*

Cân garîb ü haste vü nevmîd ü zâr iken
 Dârü'ş-şifâ-yı gaybdan eren devâ hakı *Şeyhî ks.4/3*

b. *Bülbül*, divan şiirinde âşğın en çok kullanılan müstearıdır. Böyle olunca, garip rolünü üstlenen sembollerden biri de bülbüldür¹²:

Gülün bu ârızı rengin görüp aldanma ey *bülbül*
 Kim ol anca senin gibi garîbin girdi kanına *Necatî 522/4*

Işkıyla düşüp gurbete terk-i vatan itdüm
 Gör hikmeti *bülbül* görünür lâne görünmez *Mezakî 204/5*

Dem-be-dem kûyunda âh itsem taaccüb itme kim
 Gülistân içinde olmaz nâle-i *bülbül* garîb *K. Nizamî 3/6*

c. *Ankâ*, efsaneye göre, Kaf dağında tek başına garip ve gurbette sayılmıştır:

Ankâ-yı sehâyım dil-i dânáda garîbim
 Bir güm-şudeyim ism ü müsemâda garîbim *Ş. Galib 211/1*

Bî-kes ü bî-çâre vü bîmâr olup Yahyâ gibi
 Toldı ışkum âleme mihr-i cihân-ârâ gibi

Kâf-ı ışkı mesken idindüm bugün *Ankâ* gibi
 Yalınız kaldum garîb oldum meded hânım meded
T. Yahya m. 28/V

d. Hz. *Âdem*'in cennetten çıkarılarak dünyaya gönderilişi de gurbet çağrışımını doğurmuş; bu çağrışım, gurbet acısının insanı olgunlaştıracağı hikemî söyleyişi içerisinde verilmiştir. *Âdem* kelimesi çok zaman hem özel isim, hem de insan anlamına gelecek şekilde tevriyeli kullanılmıştır:

Âdemi âdem idermiş el-hak
 Sitem-i gurbet ü âzâr-ı vatan *Fasîh 365/4*

¹² NB 675/4.

Cennet-i firdevs olursa idemez âdem karâr
Kalmasun ey mâh sensüz kimse şehrinde garîb T. Yahya 27/2

Şeyh Galip de bir âzâde mısraında ‘*Fıkr etse hâl-i âlemi Âdem garîbser*’ (ŞG mısral) diyerek dolaylı ve tevriyeli bir şekilde Hz. Âdem ile gurbet arasındaki ilişkiyi şiirine yansıtır.

e. Hz. Yusuf’un kardeşleri tarafından evinden uzaklaştırılıp, kuyuya atılması, esir düşerek Mısır’a götürülmesi ve çileli gurbet hayatı herkesçe malûmdur. Gurbet teması şairlere Hz. Yusuf’u da hatırlatmıştır¹³:

Yûsuf-veş itdi baht bizi Mısır’da esîr
Hayrân-nişîn-i gûşe-i zindân-ı gurbetüz Fehîm CXXXII/4

Hubb-ı zindân eyleyib şevk-i zenahdânınla cân
Çâha düşmüşdür yatar Yûsuf gibi cânâ garîb A. Paşa 11/8

f. *Mecnûn ve Ferhâd*: Mecnûn, Leylâ’nın aşkıyla çöllere düşerek; Ferhâd da Şîrîn için Bî-sütûn dağını delmeye çalışırken ayrılık ve gurbeti en acı bir şekilde yaşayan; âşığı en çok sembolize eden kişilerdir. Dolayısıyla adları hep ayrılık, gariplik ve gurbetle beraber hatırlanmıştır¹⁴:

Mecnûn ile *Ferhâd* olamazlar bana hem-pâ
Bir yekke-süvârüm ki sahrâda garîbim Ş. Galib 211/6

İffet-i Leylâya ibret oldu *Kaysun* gurbeti
Telh çün Şîrîn için dermân olur olmaz abes Nazikî 25/4

g. *Dârâ*: Şehnâme kahramanlarından, efsanevî İran hükümdarlarından Dârâ, güç ve savaş sembolü olması yanında, gurbeti ile de hatırlanmıştır:

Dâr-ı gurbette gedâ-yı derbederdendir beter
Ger ola yâr u diyârından irak *Dârâ* garîb Şeyhî 5/4

Dolaşır zülfüne dil gurbet içinde ne aceb
K’ehl-i dâr eyleye *Dârâyı* diyâr ayrılığı A. Paşa 320/3

h. *Abdallar*, gurbete çıkıp gezerek olgunlaşmaya çalışır:

Âlem-i gurbette nâr-ı fûrkat ile yanmadın
Yandılar yakıldılar söyündüler *abdallar* T. Yahya 104/6

i. *Ben*, bazen sevgilinin çene çukuruna düşmüş görünmesi, bazen gözün kenarında kalması sebebiyle garip sayılmıştır¹⁵:

¹³ NM 93/6, ŞG 211/4.

¹⁴ FA mt.72 (s.608).

¹⁵ CS X/5, KB 903/5.

Bu zenehdân içre kim düşmişdür ol *hâl-i garîb*
Niçe miskînler düşüre çâh-ı mihmânun senün *H. Hamdî XCVIII/3*

Şol hindû-yı *hâli* çü özin kuyıya salmış
Ol çehde virem cânı garîbâna gerekdür *K. Burhaneddin 1152/7*

Ruhlarında *hâl-i anber-bârını* gören dedi
Rûma iklim-i Habeş sultânıdır düşmüş garîb *Necatî 23/4*

j. *Âh*: Âşğın çektiği âhlar, göklere doğru uzaklaştığı için gurbete düşer¹⁶:

Diyâr-ı gurbete *âhum* gibi çıkup gitdim
Figânlar ile ol cân u ciğerden ayrıldum *T. Yahya 259/3*

Derler ki dün garîbin olur ey belâ-keş *âh*
Dünyâ yüzünü doldura dūd-ı siyâh ile *Necatî 453/2*

k. *Dalga, sel, rüzgâr ve kasırga* da, hep bir yerlere doğru gider gibi görünür ve gurbette kabul edilir:

Geh *mevc-veş* müsâfir-i ummân-ı gurbetüz
Geh *gird-bâd-ı bâdiye-gerdân-ı* gurbetüz *Fehîm CXXXII/1*

Geh *seyl-i pür-habâb* gibi azm-i râh idüb
Vâdi-neverd-i hâne-be-düşân-ı gurbetüz *Fehîm CXXXII/2*

Sabâ gibi yüzü üzre görüp Necatî'yi dost
Dedi nice sürünürsün kapımda sen de garîb *Necatî 24/8*

l. *Ay ve yıldızlar* da gökyüzünün karanlığında gariptir¹⁷:

Mâh-ı münîr olsa da ger *kevkib-i garîb*
Gurbetde hiç rûşen olur mı şeb-i garîb *Mezakî 22/1*

Dil arzûda vasl ise bir matlab-ı garîb
Toğmaz felekde buncılayın *kevkib-i garîb* *Sükkerî 6/1*

Gece saçında *kamer* yüzüne tan okuyugör
Hatt u haddin ki olur sebzeyile *mâh* garîb *Şeyhî 6/5*

m. *Saç*, çoğunlukla gönlün gurbet mekânıysa da; kesilip olduğu yerden koptuğunda gurbete düşmüş olarak kabul edilmiş veya onun görünümüyle gurbetteki âşğın perişanlığı arasında benzerlik kurulmuştur:

Bir dil-rübâ da yok ki ide beste-pâ bizi
Zülf-i bürîde gibi perişân-ı gurbetüz *Fehîm CXXXII/7*

¹⁶ NC 24/4.

¹⁷ NL ks.XXXII/1, S 6/1, 7/1,3, Şİ 88/2.

n. *Ney*, Mevlânâ'nın da deyişiyle 'Kamışlığında kesildikten sonra, ayrılıklardan şikâyet etmiştir' ve sürekli inleyişleriyle gurbetteki âşığı çağırıştırılmıştır:

Bezm-i visâle hem-nefes olmağa ben garîb
Firkat gününde *ney* gibi nâlân ölüyorım *Mesihî 194/2*

o. *Kova* ile, mahpus olarak kuyuya atılan âşık arasında benzerlik kurulmuştur:

Sirişk-efşân ise dîdem sezâdır derd-i firkatle
Misâl-i *delv* ser-gerdân-ı çâh-ı gurbetim şimdi *Ş. İshak 160/4*

p. *Menekşe*, bahçeye bırakılmış, boynu bükük bir garibi hatırlatmıştır:

Benefşe gibi tutup bâğa saldı dest-i avân
Kimisi merd-i garîb ü kimisi ehl-i iyâl *T. Yahya ks.20/46*

4. Garibin Başlıca Özellikleri

Âşık, yani gurbeti yaşayan garip genel olarak hep acı ve zorluklar çeker. Sıkıntı yönünden başına gelmedik kalmaz:

Garîbem âşıkam ser-bâz urur gönlüm kuşu pervâz
İçerven bâdeyi az az iderven âh u efgânlar *A .Daî 146/5*

Bir bî-kes-i güm-nâm u garîb rûhum
Za'f-ı bedenümle nokta-i mevhûmum

Kimdür bana rahm itmeye hûbân içre
Hem âşık u hem garîb ü hem mazlûmum *Sükkerî rb. 9*

Gurbette âşıkların yaşadığı durumu şairlerin dilinden birkaç başlık altında yansıtmaya çalışalım:

a. Gurbet, vatandan ayrılık olduğundan garip âşık, vatan hasreti çeker; sevgilinin yolunu gözler; sevgilinin rakiple yaşayabileceği yakınlığı düşünerek kıskançlık duygusuna kapılır; ondan gelecek her şeyden mutlu olur¹⁸:

Can vermeyem mi gurbetde kim bîm-i ta'neden
Yâd-ı vatan figânıma sensiz bahânedir *Fuzulî 99/6*

İlâhî yine hasretde hazân-ı nâr-ı firkatde
Koma Mısrî'yi gurbetde efendüm ikdidârum yok *N. Mısrî 93/6*

¹⁸ FA 365/5, FK LXXXII/2, KB 961/5, NM 93/6, NZ 102/7, ON 252/3, s.112, S rb.8, Ş 187/5, ŞG 219/3, U 66/2, Z 177/6.

Bizi unuttu mu yohsa peyâm-ı sıhhat-i yâr
Bu memleketde garîbü'd-diyara değmez mi *Nailî 368/2*

Erişdi hasta cânıma selâmından selâmetler
Hemîşe şâd ol şâhım garîbi şadgâm etdin *Usulî 66/2*

Yel ki gurbette bize yâr diyârından irür
Cân ü îmân bigidir hubb-ı vatandır kokusu *Şeyhî 187/5*

b. Garibin gönlü kırıktır; hâlini anlatabilecek, dertleşebilecek, kendisine yol gösterecek kimsesi yoktur, kendini yetim ve yalnız hisseder¹⁹:

Dil şeb-i hicrânda kûyun itlerini yâd ider
Yalnızlık hasteye gurbette yoldaş andurur *K. Nizamî 24/3*

Yalnız başıma kaldım gûşe-i mihnetde hâr
Sîne gamgîn dil pür-âteş ben perîşân dîde zâr

Kime bilmem eyleyem râz-ı derûnum âşikâr
Kûy-ı gurbette ne bir bildik ne bir gam-hâr var
Kim götürsün ger yazarsam yâre bilmem nâme ben O. Nevres s.103

Nice şikeste-derûn olmayım ki gurbette
Kırıldı seng-i mezelletde şîşe-i nâmûs *O. Nevres 116/4*

Mezâkî gurbet illerde garîb ahvâlimüz vardur
Zemâne nâ-müsâ'id âşinâ yok hânümân gâyib *Mezakî 21/9*

Sabâdan gayrı kimse ben garîbin kapusın açmaz
Bulutdan gayrı kimsem yok ölürsem üstüme ağlar *Zatî 459/2*

c. Gurbet ellerde unutulmuştur, sevgili yüzüne bakmaz, adını bile anmaz²⁰:

Hep yâd u âşinâ unudursa bizi n'ola
Çok müddet oldı bâdiye-gerdân-ı gurbetüz *Mezakî 187/3*

Bizi vâdî-i gurbette ferâmûş eyledün gitdün
Bu vaz'-ı pür-tegâfülden aceb rencîdeyüz cânâ *Mezakî 18/6*

Garîb olduğum için adımı anmağa âr eyler
Bu istiğnâlar umulmazdı ol yâr-ı be-nâmumdan *T. Yahya 309/4*

¹⁹ AD 102/6, B 344/3, C m.6/III/7, FZ 188/1, KN 24/3, MZ 21/9, NC 26/1, NM 39/5, 55/7, NZ 148/4, ON 17/2, 116/4, S rb.9, Ş 5/1, ŞE 64/1, ŞH s.442, TY 261/1, Z 459/2.

²⁰ HH CXCV/4, MZ 18/6, NC 23/1, S rb.9.

d. İçi yanar, ağlar, inler, âh ve feryat eder²¹:

Acı acı yaş döker görenler acır Zâtîyi
Ol garîbin acıdı fûrkatde cânı neylesün *Zatî 1074/7*

Bir âşinâyâ yol mı bulur arza hâlini
Zindân-ı gamda âh çeken âşık garîb *O. Nevres 17/2*

Alem diksem yiridür bürc-i çarha nâr-ı âhumdan
Cüdâ düşürdi devrân ben garîbi pâdişâhumdan *Zatî 1207/1*

Niyâzî kaldı hayretde yanar dil nâr-ı firkatde
Düşüp bu dâr-ı gurbetde dün ü gün eyler efgânı *N. Mısrî 185/5*

Gurbet oduna yanarım kor gider ise gam beni
Kim bu sınıklı gönlümün bir dahi gam-güsârı yok *A. Paşa 145/4*

e. Yoksul, zavallı, her şeyini yitirmiş; hakir görülen, esir, nasipsiz bir kuldur²²:

Esîr-i gurbetiz biz senden özge âşnâmız yok
Ayağın kesme başın çün bizim mihnet-serâlardan *Fuzulî 215/2*

Rahm eder şol gözlerin her kanda bir üftâde var
Ben fakîrim ben hakîrim cümleden miskîn garîb *Nesimî 16/4*

Hemân ben kalmışam mahrûm arada
Garîb ü müflis ü miskîn ü mehcûr *A. Daî 316/4*

f. Dertli, hasta, yaralı ve beli iki bükülmüdür; eziyet, sıkıntı, gam, hü-
zün, elem çeker; hatta helak olur ve ölür²³:

Derd-i yâri niçe bir gurbetde çeke bu gönül
Derdiyâr olur ise hem-derd-i yâr olsa nola *K. Burhaneddin 1149/5*

Gurbet-güzîn-i hasret iken bu garîbdır
Me'mûr savm-ı dâ'ime bîmârımız bizim *Ş. Galib 219/3*

²¹ AD 146/5, B 28/3, FZ 128/2, 188/1, HH CXC/1, HM 195/1, 189/1, KB 542/3, KN 3/6, 119/9, 93/6, NC 26/3, NM 39/5, 7/3, 39/5, NZ s.235, MS 194/2, ON 14/2, S 7/5, Ş 6/1, S 7/5, rb.8, Ş 6/1, 5/3, ks.4/3, ŞH s.442, TY 172/2, Z 552/1.

²² AD 102/6, C m.6/III/7, FK ks.VII/50, HH XVI/5, XCVIII/3, HM 132/5, NS 16/4, Ş 5/4.

²³ AD 178/3, B 223/2, C 59/1, 277/6, m.2/V/2, m.5/I/7, ks.15/33, 277/6, 192/3, m.54/IV, m.106/I, III, CS ks.X/36, CCCXLVI/1, FA ks.XV/26, FK CCLIX/3, ks.VII/50, CLXX/5, FZ 99/6, 154/2, 188/1, H 261/1, 59/3, 182/1, 358/3, m.2/III/1, HB 248/5, HM 195/1, KB 131/5, 1152/7, KN 24/3, MS 194/2, NC 26/1, 24/5, NM 7/4, ON s.112, S 108/7, Ş 5/1, ks.4/3, 6/1, 6/4, Z 803/4.

Der-i dil-dârdan dûram diyâr-ı gamda mehcûram
Müselmânlar esirgen haste kaldum dâr-ı gurbetde *Bakî 432/3*

Figân u nâlelerle cân virür derd ehli dünyâda
Diyâr-ı gurbetde şâhum ceressüz kârbân gitmez *T. Yahya 172/2*

g. Tutkun, müptelâ, düşkün, şaşkın, hayrân, perişan, berduş, berbat, mazlum, incinmiş, belâ çeken, güçsüz, zelil, ayaklar altında ezilen bir kişidir²⁴:

Âhret yolu gibi gurbete tenhâ gitdüm
Gitdüm ammâ ki aceb vâlih ü şeydâ gitdüm *T. Yahya 261/1*

Âh kim düşdüm diyâr-ı gurbete tenhâ garîb
Bî-dil ü bi-cân olup şûrîde vü şeydâ garîb *Necatî 26/1*

Tab'-ı Mezâkî olsa n'ola böyle hâk-sâr
Sâye-sıfat fütâde gerek meşreb-i garîb *Mezakî 22/9*

Geh seyl-i pür-habâb gibi azm-i râh idüp
Vâdî-neverd-i hâne-be-düşân-ı gurbetüz *Fehîm CXXXII/2*

Gurbetde âh kim düşeli dâm-ı zillete
Bildim ki kayd-ı gussadan âzâddır vatan *O. Nevres 252/2*

h. Hazinesini kaybetmiş bir padişah, sedeften çıkarılıp atılan bir inci gibidir, bazen de tamamen yok sayılır. Tahammül, sabır ve ümidi kalmamış; zevki unutmuş, yolunu şaşırmıştır. Geceleri mescitte yatar, başına gelmedik bir şey kalmaz, namus şişesi kırılmış, ar ve namusunu yitirmiştir; içki içer, ona köpekler dalar, hâline taşlar bile ağlar²⁵:

Ey Hayretî çıkardum sabr u karârı elden
Gûyâ ki bir garîbem yârâncuğum yitürdüm *Hayretî 316/5*

Soyılıp ar tonından çeker isem gurbet
Nefes azdurmam ol dost yolına neyiçün *K. Burhaneddin 961/5*

Çün gel oldı yalnız girdüm yola tenhâ garîb
Dîde giryân sine biryân akıl hayrân bi-haber *N. Mısrî 39/5*

Her zamân bir başka mihnetle ider tev'em beni
Nerde varsa bir belâ eyler ana hem-dem beni

²⁴ C 59/1, FA 451/4, FK CXXXII/4,5, FZ 99/6, 188/1, HM 132/5, 139/5, MZ 18/6, 204/5, 21/9, 120/6, NC 24/1, 25/4, 26/3, 169/5, 196/6, 453/2, NM 39/5, 185/5, 93/6, NS 16/4, 384/5, ON 252/2, s 44, S 108/7, rb.9, § 5/4, ŞG 211/5.

²⁵ AD 146/5, FA II/2, FK CXXXII/8, HM 386/3, 157/1,5, MS 14/4, MZ 205/4, NB 883/6, ON 116/4, S rb.9, § 6/2, 6/7,114/2, ks.4/3, ŞG 1/4, ŞH s.442.

Derdden derde salar râhat komaz bir dem beni
 Geh esîr-i gurbet eyler geh enîs-i gam beni
 Neyleyim bilmem ne itsem baht-ı nâ-fercâma ben *O. Nevres s. 103*

Geh âteş-i hasret cigere saldı harâret
 Geh telhî-i gurbetle dile geldi merâret

Gaddâr felek koymadı bir gün beni râhat
 Hep mihnet ile hasret ile geçdi zamânım *O. Nevres s. 112*

i. Bazen de gurbette kendini teselliye ve iyi hissetmeye çalışır²⁶:

Bi-hamdillâh velî sermâye-i nazmıyla gurbetde
 Miyân-ı meclis-i yârânda sâhib-i'tibâruz biz *Mezakî 169/2*

Fürkat içinde gam-ı endûh-ı yâr eksük degül
 Şâd ol ey dil sana bu gurbetde yâr eksük degül *Hayretî 261/1*

Mahbes-i gurbetde bir dem komadı tenhâ beni
 Gamgüsârum oldu var olsun benüm yârân-ı gam *Hayretî 302/2*

Bir azçuk eğlenidur gitme ey çerâğ-ı ümîd
 Ki bir garib-i belâ-keş bu gün misâfir olur *Necatî 169/5*

Mezakî-veş vatandan dür iken bu dâr-ı gurbetde
 Bi-hamdillâh yine meclis-i âlîdeyüz cânâ *Mezakî 18/7*

j. Garip kelimesi, gurbeti, ayrılığı, zorlukları yaşayan anlamı yanında; tuhaf alışılmamış anlamında, veya her iki anlama gelecek şekilde de kullanılmıştır. Zaten gurbette olan da o yörenin yabancıısı, orada alışılmamış bir kişidir²⁷:

Gönül garipliğim gelmesün mi hâtırına
 Gelince nâleleri bülbülün garîb garîb *O. Nevres b3*

Üns itdigimüz gelmesün ey dost garîb
 Biz başka lisânın bilürüz derd ü gamun *Nazikî 101/2*

Dil garîb olduğu için yüzüne bakmaz habîb
 Gerçi kim mergûb olur her nesne kim ola garîb *Necatî 23/1*

Ruhlarında hâl-i anber-bârını gören dedi
 Rûma iklim-i Habeş sutânıdır düşmüş garîb *Necatî 23/4*

²⁶ FK CXXXII/4, ks.VII/50, FZ 215/2, NM 129/1, S 12/6.

²⁷ AD 23/29, 57/4; AP 11/1,5,6,7; B 290/2, 361/3, 489/4, C m.4/III/2, tr.3/1, 59/1, FA 59/3, 451/4, ks.XIV/27,40, kt.II/1, FK CXXXII/5, CCXLVII/6, HM 105/5, KB 130/4, KN 3/6, 34/1, NB 18/1-7, NC 23/6, 25/4, NL ks.XIII/16, NS 12/5, NZ 101/2, ON 311/7, Z 722/2, 1664/2.

Mukîm idim ser-i kûyunda der-be-der etdin
 Garîb işler edersin bu derd-mende garîb *Necatî 23/5*
 Allâme gelse tıfl-ı ebîced-hân olur
 Olmaz cihânda ışk gibi mekteb-i garîb *Mezakî 22/4*

5. Âşığ ı Gurbete Düşüren Başlıca Sebepler

Âşık, gurbete düşmesini bazı sebeplere bağlar ve bunların başlıcalarını şöyle sıralar.

a. Sevgili, âşığın çektiği bütün acıların esas sorumlusudur. O âşığa ilgisiz davranır, onu şehirden kovar, gurbete düşürür ve garip eder²⁸:

Ey Hayretî şimden girü gel gurbete yüz tut
 Terk eyledi yârün seni terk eyle diyârün *Hayretî 207/5*
 Derdâ ki biz garîbini terk itdi yârümüz
 Hışm ile didi ko bizi terk it diyârümüz *Zatî 548/1*
 Figânımdan bu gün âlem kamu feryâda varmışlar
 Beni şehirden ol meh-rû sürer bir gün garîb eyler *Zatî 219/4*

b. Aşk, gurbet gerektirir ve âşık, âşıklığın bir gereği olarak gurbete düşer²⁹:

Işk ı her bir âşıkun ma'sûkına gurbetdedür
 Derd-i yârumdur benüm ki der-diyâr olmuş durur
K. Burhaneddin 315/9

Işk ıyla düşüp gurbete terk-i vatan itdüm
 Gör hikmeti bülbül görünür lâne görünmez *Mezakî 204/5*

c. Âşık kaderi, alın yazısının kötü olması, talihsizliği, yıldızının alçaklığı, merhametsiz felek sebebiyle gurbete düşmüş, garip olmuştur³⁰:

N'ola gurbetde gelse cân u dil feryâd u efgâna
 Felek bî-rahm u külfet âşına vü ayş bîgâne *Fehîm ks.VII/45*
 Kazâdur başuma geldi beni senden cüdâ kıldı
 Diyâr-ı gurbete saldı aceb hâlüm sorarum yok *N. Mısrî 93/4*
 Sûy-ı gurbetden açıldı tâli'im
 Gül gül ey mâh-ı şeb-ârâ gülmedim *Ş. Galib 227/3*

²⁸ HH LXVIII/2, CXC/1, MZ 18/6.

²⁹ NC 87/5.

³⁰ FK CXXXII/4, MZ 120/6, NC 26/3, 26/3, ON s.103, Ş 115/5.

Geh âteş-i hasret cigere saldı harâret
 Geh telhî-i gurbetle dile geldi merâret
 Gaddâr felek koymadı bir gün beni râhat
 Hep mihnet ile hasret ile geçdi zamânım *O. Nevres s.112*

d. Dünyanın ve insanların vefasızlığı, kötü ve bozguncu kişiler yüzünden, mihnet çekmek istemediğinden, herkese kahredip, kendi isteğiyle gurbete çıkar³¹:

Kalmadı Hayretî bize râğbet vatanda çün
 Gel turalum nic'olsa gerek râh-ı gurbeti *Hayretî 423/6*
 Yüregime dokundu ok derd ile mihnetlerim çok
 Bizi bunda esirger yok gel gurbete gidelim gel *Usulî 76/5*
 Cânıma kâr ideyor ta'ne-yi erbâb-ı garaz
 Gayri yok çâre bana terk-i vatandan gayrı *O. Nevres 298/5*

e. Gurbetin acılarla âşığı olgunlaştırıp, kavuşmaya sebep olacağına inanılır. Bu sebeple bazen bizzat gurbetin kendisi bu işten sorumlu tutulur:

Yeter visâle gurbet lutfuna muhtâcdır Nevres
 Ki gurbet eyledi berbâd anın hem berg ü hem sâzın *O. Nevres s. 44*
 Dâr u diyâr-ı yârdan itdi cüdâ Fehîm
 Rûz-ı kıyâm dest-be-dâmân-ı gurbetüz *Fehîm CXXXII/9*
 Kemâl-i zâta sebebdür netîce-i gurbet
 Yiter delîl-i münevver bu müddeâyâ hilâl *Fasîh ks. II/12*
 Gurbetlige düşmedin mihnete sataşmadın
 Kebâb olub bişmedin biryânı arzularsın *N. Mısrî 136/8*

6. Gurbetteki Âşığın Başlıca İstekleri

Gurbette acı içerisinde yaşayan âşığın esas isteği, bu hayattan kurtulup vatanına, sevgiliye kavuşmak; hiç değilse gurbette mutlu olabileceği teselliler bulmaktır. Allah'a şöyle yalvarır:

Yâ Rabb gül-i maksûdumı handân eyle
 Râh-ı hevesüm tâze gülistân eyle
 Sad-şükr vatanda itmedün hiç mahzûn
 Her dem beni gurbetde de şâdân eyle *Sükkerî rb. 6*

³¹ HM 132/4, U 76/1.

Bundan sonra başlıca isteklerini şöyle sıralayabiliriz.

a. Âşığın esas isteği sevgiliye kavuşmak, onun yüzünü görmek, bulunduğu yere ulaşmak, elini ayağını öpmek; bahara ermek, yani vuslattır³²:

Cânâ ne var garîbüne itmezsın iltifât
Vuslat sizün diyârda âdet degül midür *Nabî 200/4*

Ne id-i vaslunı ne kadr-i lutfunı görmüş
Kapunda şâm u seher dil garîbimiş cânâ *Sükkerî 3/4*

Bir nazarda gönlün aldın ben garîb üftâdenin
Cânımı şükrâne al göster yüzünü bir dahi *A. Paşa 323/*

b. Sevgilinin kendisine merhamet, şefkat göstermesini, lütuf, bağış ve ihsanda bulunmasını, yüzüne bakmasını; tegâfûl gösterip, kendisinden uzaklaşmamasını ve değerinin bilinmesini ister³³:

Garîb ü âşık u miskîn kalmışam yalunuz
Esirge mihr ü vefâ kıl ki lutf-ı âm olsun *A. Daî 102/6*

Nıgeh it taallül itme kulunam tecâhül itme
Ölürem tegâfûl itme bu garîb derdmende *Fehîm CCLIX/35*

c. Sabah yelinin, gurbetteki acıklı halini sevgiliye ulaştırmasını bekler:

Perîşân-hâlim ey bâd-ı sabâ arz eyle dildâra
İderse yâd eger ben dil-figârı gurbet illerde *Şeref s.442*

İrdükçe işigüne sabâ ben garîb için
Di şeh katında bir iki güftâr unıtma gel *Cem Sultan CCIII/3*

d. Hatırlanmayı ve hâlinin hatırının sorulmasını ister³⁴:

Cinânî bister-i mihnetde bîmâr u zebûn oldı
Dimezsın ol garîbün derd-i hecr ile nedür hâli *Cinanî 277/6*

Gönül derdün diyârına düşüpdür hayli müddetdür
Nola bir dem sorarsan bu garîbi ey sitemger ger *H. Hamdî LXVIII/2*

e. Dostlarından haber bekler; öldüğünde onların cenaze namazına gelmesini ve ardından yas tutmasını ister³⁵:

³² C 172/6, HM 132/5, 513/2, KB 1292/7, MS 194/2, ŞH s.438.

³³ B 432/3, C 59/1, 187/3, ks.15/33, m.6/III/7, m.54/IV, FA mt. 72 (s.608), FZ 215/2, HB ks.4/4, HM 100/3, 139/5, ON s. 44, S 3/4, ŞH s. 286, s.333.

³⁴ B 527/5, C 277/6, HH LXVIII/2, KN 119/9, Ş 5/7, ŞH s.377, s.442.

³⁵ AD 304/7.

Sabâ bir müjde vir ahbâbdan gurbet illerde
 Firâka mübtelâ bî-âşinâ mahzûndur gönlüm *O. Nevres 186/7*
 İy dostlar beni anıcağ mâtem eylenüz
 Eyle tutun ki gurbet içinde ben ölmüşem *Cem Sultan ks.X/36*

f. Allah'tan kimsenin gurbette incinmemesini, kendi gibi garip olmamasını diler. Kıyamet gününde Peygamberin şefaatiyle cehennemden kurtulmayı umar³⁶:

Ne bâlîn-i tesellî var ne hod bir pister-i râhat
 Hudâ hıfz eylesün gurbetde rencûr olmasun kimse *Mezakî 404/6*
 Dimez nice sürünürsün kapımda sen de garîb
 Kimesne bencileyin olmasın vatanda garîb *Necatî 24/1*
 Yüzü suyuna o sultânın eyleyip irsâl
 Emân-ı âteş-i dûzahdan ol garîbe nüvîd *Nailî ks.VII/58*

g. Bazen gurbette halinden memnun görünmeye çalışır; çektiği dertleri derdine derman kabul ederek onlardan mahrum kalmamayı ister:

Vatanda çekdiğüm sad-güne kürbet idi ey baht
 Zihî himmet ki itdün vâyedâr âlâm-ı gurbetden *Fasîh ks.XV/26*
 Yâr ile ağyârı hem-dem görmeğe olsaydı sabr
 Terk-i gurbet eyleyip azm-i diyâr etmez m'idim *Fuzulî 195/5*
 Hasta cânı derd-i yâr eyler diyâr-ı gamda hoş
 Olmasun gurbetde bu derd-mânde dermândan cüdâ *Hayretî 5/3*

7. Tasavvuf Yönünden Gurbet

Divan şiirini de çok etkilemiş olan tasavvufî düşünce sistemine göre, Allah mutlak varlıktır, sevgili O'dur; O insana kendi rûhundan üflemiştir. İnsan beka âleminde, fenâ âlemine, yani bu dünyaya gelerek gurbete düşmüştür. İnsanın asıl maksadı, Allah'ı tanıyıp, ona ulaşmak; fenâfillâh olup, bekabillâh bulmaktır. Yunus Emre de bu dünyayı gurbet görmüş ve ondan şikâyet etmiştir:

Bu dünyaya gelen kişi âhir yine gitmek gerek
 Misâfirdür vatanına bir gün sefer itmek gerek

x x x

³⁶ ŞH s.442.

Ben yürürüm ilden ile dost sorarım dilden dile
Gurbetde hâlüm kim bile gel gör beni aşk neyledi

x x x

Aceb şu yerde var m'ola şöyle garib bencileyin
Bağrı başlı gözü yaşlı şöyle garib bencileyin

Divan şiirinde de gariplik ve gurbet teması etrafında tasavvuf düşüncesini yansıtan söyleyişler yer almıştır:

a. Aşk ve tecellî anlayışı: Mutasavvıflara göre, Allah kendi güzelliğini görmek ve göstermek için evreni yaratmıştır; evrendeki güzellikler esasen Allah'ın güzelliklerinin birer tecellisinden ibarettir. Evrenin yaratılışının özünde aşk vardır. Halûk İpekten, Şeyh Gâlib'in

Teb-lerze-zâd gevher-i galtân-ı gurbetim
Mihr-i sadef sabâh-ı Nişâbûrdur bana *Ş. Gâlib 1/4*

beytini şerh ederken “Mutasavvıflara göre Tanrı'nın kâinâtı yaratması bir sıra içinde olmuştur: Tanrı önce bir cevher yaratmış ve ona sevgiyle bakmıştır. Bu bakıştan titreyerek kâinat meydana gelmiş, en son Tanrı kendini görmek ve bilinmek istemesinden dünya, insan ve öteki yaratıklar ortaya çıkmıştır” der³⁷. İşte kişinin bu sırrı ve Allah en güzel biçimde insanın gönlüne tecelli ettiği için de, kendini iyi bilmesi gerekir:

Âşıkın esrârını Hakkı bilen ârif bilir
Âşinâ hâlin ne bilsin nefsini bilmez garîb *Nesimî 17/6*

Tâ cemâlin tal'atı doldu cihân-ı lâ-mekân
Her taraf kim bakarım vaslın visâlidir garîb *Nesimî 12/5*

Tecellî gayrdan bulmaz ne yapsın bu garîb gönlüm
Tecellî et cemâlinle tesellîsin bula gönlüm *Âdile Sultan 122/1*

b. Dünya insanın gurbetidir. Tasavvufa göre, bu dünya geçici ve gurbet yeridir; ona bağlanıp, aldanmamak gerekir.

Fıkr etse hâl-i âlemi âdem garîbser *Ş. Galib mt. 1*

Gel ey gurbet diyârında esîr olup kalan insân
Gel ey dünyâ harâbında yatup gâfil olan insân *N. Mısırî 129/1*

c. Allah'a kavuşma isteği mutasavvıfın temel hedefidir. Mutasavvıf bu dünya gurbetinde acı çekip olgunlaşarak, kesretten kurtulup vahdete,

³⁷ Halûk İpekten, *Şeyh Galib Hayatı, Edebî Kişiliği ve Bazı Şiirlerinin Açıklamaları*, Ankara 1996, s.42.

Allah'a kavuşmayı, onda bakî olmayı ister. Gurbetten, yani bu dünyada olmaktan yakınır:

Cemâlin kârbânından benüm gurbet diler gönlüm
Usandum mülk-i kesretten benüm vahdet diler gönlüm *Zatî 996/1*

Bu Niyâzî bendeni itme garîb
Eylegil tevhîd-i sırfda anı şâz *N. Mısırî 30/5*

İrişmedi dosta elüm Rahmâna varmadı yolum
Çıkmadı başa menzilüm âh gurbetâ vâh gurbetâ *N. Mısırî 7/3*

Mahv-ı sırfa düşdi çün dil bunda ben oldum garîb
Yalnız kaldum döküldi kalmadı koldaşlar *N. Mısırî 55/7*

d. *Kanaat*: Tasavvuf yolunda kanaatkarlık en önemli özelliklerden biridir. Gurbet hayatı da bu özelliği kolaylaştırır ve güçlendirir.

Dâr-ı gurbette fakîr olmak ganîmetdür bize
Cânib-i Hakdan kanâ'at ulu ni'metdür bize *T. Yahya 381/1*

8. Gurbetle İlgili İnanışların Yansıması

Gurbet ve gariplikten hareketle halk arasında birçok inanış oluşmuş, bunlar değişik söz kalıpları halinde divan şiirine de yansımıştır. Birkaçını sıralayalım:

a. Hz. Peygamber'in '*Gurbette ölmek şehitlik*' anlamındaki bir hadisinden³⁸ hareketle, gurbette ölenin şehit olacağına inanılmıştır:

Dâ'î ölürse gurbet içinde şehîd olur
Çok müzdi var garîbün irişgil namâzına *A. Daî 304/7*

Alem gibi önine düşmüş ashâbun gazâ kılmış
Diyâr-ı gurbete gelmiş şehîd olmuş yatur tenhâ *T. Yahya m.2/V/6*

b. Garibin hâlini garip anlar. '*Yaşayan bilir*' veya '*Damdan düşenin hâlini, damdan düşen anlar*' genel prensibi bu konuda, '*Garibin hâlini garip anlar*' şekline dönüşmüştür:

N'olduğun bilmek dilersen gönlümü hüsnüne sor
Kim garîbin hâline vâkıf değil illâ garîb *A. Paşa 11/2*

Çün garîb-i hüsndür Cem hâlini hâlüne sor
Hâlini bilmez garîb olanların illâ garîb *Cem Sultan X/5*

³⁸ *Kütüb-i Sitte Hadis Ansiklopedisi*, haz. İbrahim Canan, İstanbul 1995, c. 17, s. 147, Hadis no: 1615, 6498.

Benüm hâlüm helâk-i hâl-i cânân olmayan bilmez
Garîbün mihnetin gurbette nâlân olmayan bilmez *Hakanî 195/1*

c. Geceler garibindir. Gariplerin geceleri, herkesin evine çekildiği bir sırada, yalnızlıklarıyla baş başa kalmaları, geceyi çok zaman uyanık geçirmeleri, halk arasında ‘*Geceler garibindir*’ sözüyle özetlenmiştir³⁹:

Bu sebepten dil karâr eyler kara zülfünde kim
Şâm eriştiği mahalde edinir me’vâ garîb *A. Paşa 11/3*

Dün garîbindir deyü cân attı Ahmed zülfüne
Âh kim zencîr-i gamda kaldı ol şeydâ garîb *A. Paşa 11/9*

Hamdî miskîn zülf-i yâri kendünün sanmış meger
Dün garîbündür didüklerin işitmiş ol garîb *H. Hamdî XV/5*

d. Garipler geceleri mescitte yatar. Gidecek hiçbir yerleri olmadığı için garipler geceleri mescitlere sığınır ve ‘*Nerede akşam orda sabah*’ sözüyle özetlenen bir hayat sürerler. Bunun yanında, bazı garip çocuklar camiye bırakılır. Şiirlerde bunlara atıfta bulunulur:

Dil saçuna irüben dahi karâr itdüğü bu
Gice her kande kim irürse garîb anda yatur *K. Nizâmî 19/5*

Zülfün irişeli yüzünü mesken itdi dil
Kim şâm içre mescid olur menzil-i garîb *Mesihî 14/4*

Gönül diledi saçından kaşına kıla karâr
Gecede mescide konmuş garîbe benzettim *Şeyhî 114/4*

e. Gurbette dost önemlidir. İnsan gurbette bir tanıdıkla karşılaşınca mutlu olur; dostları ve onların sözlerini daha çok hatırlar⁴⁰:

Aceb mi alsa dil senden gelen cevri ü cefâdan haz
Kişi gurbette elbette alurmuş âşinâdan haz *Hayretî 166/1*

Yine fûrkat diyârında itin gördüm ferah buldum
Nice şâd olmayam kim gurbet içre âşinâ gördüm *Hayretî 335/3*

f. Garibin âhını almamak lâzımdır. Şairlere göre, Allah garibi korur, ona kötü davranıp onun âhını, bedduasını almamak lâzımdır; melekler bile gariplere dua eder:

Dükenmez mi cânâ bu cevri ü cefâ
Tenüm bî-mecâl oldu kaddüm dü-tâ

³⁹ *HM 132/1, XVI/5, NC 317/5, 453/2, Ş 5/7.*

⁴⁰ *B 223/2, H 100/8.*

Hazer kıl esirger garîbi Hudâ

Geçer arş-ı a'lâya tîr-i duâ

Sakın nâle-i mübtelâdan sakın

Yiğitsin görünmez belâdan sakın

Cinanî m.106/III

Sinüme uğrayıcak n'ola söğüp geçse rakîb

Ki melek dahi kılır kabr-i garîb üzre du'â

Cem Sultan V/2

g. Gariplere yardım edilmeli. Gariplere yardım etmek, yedirip içirmek gerekir, onlara zekat da verilebilir. Fıkıh bilginlerinin çoğu da, memleketinde zengin bile olsa, yolculuk sırasında parasız kalan bir kişiye zekât verilebileceğini söylemişlerdir⁴¹:

Mesihî teşne-dilden tutma tîğın

Degül çok ol garîbe bir içim su

Mesihî 199/7

Ger hüsn zekâtında nasîb ere garîbe

N'ola çoğunu sen

În'âmını âm et ki bu devrân yaraşığı

İhsân ile hoştur

Şeyhî 29/7

h. Gurbet acılarının insanı olgunlaştıracağına inanılmıştır:

Kemâl-i zâta sebedür netîce-i gurbet

Yiter delîl-i münevver bu müddeâyâ hilâl

Fasih ks. II/12

Âdemi âdem idermiş el-hak

Sitem-i gurbet ü âzâr-ı vatan

Fasih 365/4

Gurbetlige düşmedin mihnete sataşmadın

Kebâb olub bişmedin biryânı arzularsın

N. Mısırî 136/8

i. Kaderde yazılan, başa gelir. Gurbet âşığın kaderidir, ondan kaçılmaz:

Görinür nakş-ı emel gurbetde de zîrâ gelür

Levh-i pîşânîye evvel her ne kim mersûm olur

Fehîm LXXXII/2

j. Kıyamet yaklaşınca İslâm garip olur. İnsanların İslâm'dan uzaklaşması kıyamet alametlerinden sayılmış; Hz. Peygamber'in 'İslam garip başladı, tekrar garipliğe avdet edecek. Gariplere ne mutlu!⁴² şeklinde bir hadisi nakledilmiştir:

⁴¹ Vecdi Yavuz, *Mukayeseli İbâdetler İlmihâli (İslam Fıkıhında İbâdetler)*, İstanbul 1995, IV, 43.

⁴² *Kütüb-i Sitte Hadis Ansiklopedisi*, hzl. İbrahim Canan, İstanbul 1995, s. 547. Hadis no: 1208, 3981, 7196.

Saçun büriyeli yüzünü bildüm anı nefir
Ki yahın olsa kıyâmet garîb olur İslâm *K. Burhaneddin 130/4*

k. Vatan hasreti acıdır, ama insanın kendi vatanında garip sayılması daha acıdır:

Yâd illerinde hubb-ı vatan câna kâr ider
Geçse aceb mi âh ile rûz u şeb-i garîb *Sükkerî 7/5*

Dimez nice sürünürsün kapımda sen de garîb
Kimesne bencileyin olmasın vatanda garîb *Necatî 24/1*

l. Düşenin dostu olmaz ve garip kavga etse, ona kimse arka çıkmaz:

Dâ'imâ ayağuna düşer yürür dil dostum
Ol garîbe düşdügince merhamet kıl dostum *Zatî 928/1*

Bağrı başlı gözü yaşlı yıldızı alçak olur
Her kişi düşmen olur ger eylese gavgâ garîb *Necatî 26/3*

Tâli' dönünce düşmen olur dost âdeme
İkbâl düşküni vatandan garîbdür *O. Nevres 85/4*

m. Uzak yola gidenin işini Allah bilir:

Zülfün hevâsı ile gönül düştü gurbete
Boynu uzak yola giden işin Hudâ bilir *Necatî 87/5*

n. Hiç yardım edeni olmayacağından, gurbette hasta yaşamak çok zordur:

Ayrılıktan tatludur can acısı âşıklara
Dostlar düşman dahi yârından ayru olmasun
Bir mehün mihriyle yâd illerde oldum âşinâ
Yâ İlâhî kimseler gurbette sayru olmasun *Zatî 1114/2,3*

o. Garibin başına gelmedik kalmaz. Karacaoğlan'ın 'Bir yiğit gurbete gitse/ Gör başına neler gelir!' dediği gibi, gurbette garibin başına her şey gelir:

Gehî seng-i sitem eksük degül geh dûr-bâş-ı gam
Garîbün başına gurbet diyârında neler gelmez *Mezakî 205/4*

Nâ'il oldum diyâr-ı gurbette
Cümleye izz ü câhdan gayrı *Nabî 883/65*

p. Garip çok konuşmamalı. Bir yerde garip olan her şeye karışmamalı ve çok konuşmamalıdır:

Hep gûşumuz pür iden anun güft-gûsıdır
Çeksün serini hırkaya bülbül garîb ise *Nabî 675/4*

r. Gurbet dönüşü el öpülür, hâl hatır sorulur:

Varduğumca iltifât itse seg-i kûyun n'ola
Gelse gurbetden öper birbirinün yârân elin *Cinanî 187/3*

s. Gurbette rahat edebilmek için, onunla barışmak ve vatanı unutmak gerekir:

Şeb-i târik-i şâm-ı gurbeti rûz itmek istersen
Sevâd-ı şâm ile üns eyle sevdâ-yı vatandan geç *O.Nevres 24/2*

ş. Garip, farklı olanı el üstünde tutarlar ve bir hüneri olana da sahip çıkarlar:

Dil garîbin urur ayaklara zülfün gerçi kim
Eller üstüne tutarlar anı kim ola garîb *Necatî 25/4*

Bütün cihânda gönül aşkı ile olur makbûl
Kamu diyârda ehl-i hüner garîb olmaz *Necatî 221/4*

S o n u ç

Edebiyat toplumun aynasıdır. Gurbet Türk toplumu için önemli bir hayat tarzı olunca, her sanatçı gibi, divan şairleri de konuya kayıtsız kalmazdı. Önde gelen şairlerin divanlarına göz attığımızda, hemen her şairin, her tür şiir içerisinde; sıldan ayrılıktan çok, sevgiliden ayrılık duygusu içerisinde de olsa, gurbet ve gariplik temasını işlediğini görüyoruz. Yazıda, divan şairlerinin vatan ve gurbet anlayışlarından başlayarak, gurbette hissettiklerini, beklentilerini, hangi kavramların gurbet veya garipliği çağrıştırdığını, tasavvufun gurbet temasına katkısını, toplumda gurbet üzerine ne gibi inanış ve deyişler oluştuğunu, şairlerin kendi dilinden örneklerle göstermeye çalıştık. Sonuç olarak görülen o ki, divan şiirinde de gurbet en yoğun bir şekilde konu edilmiştir.

K ı s a l t m a l a r

AS=Âdile Sultan, *AD*=Ahmed-i Daî, *AP*= Ahmet Paşa, *B*=Bakî, *CS*=Cem Sultan, *C*=Cinanî, *FA*=Fasih, *FK*=Fehîm-i Kadîm, *FZ*=Fuzulî, *HM*=Hakanî Mehmed, *HH*=Hamdullah Hamdî, *HB*=Hayalî Bey, *H*=Hayretî, *KB*=Kadı Burhaneddin, *KN*=Karamanlı Nizamî, *MS*=Mesihî, *MZ*=Mezakî, *NB*=Nabî, *NL*=Nailî, *NZ*=Nazikî, *NC*=Necatî, *NS*=Nesimî, *NŞ*=Neşâtî, *NM*=Niyazî-i Mısrî, *ON*=Osman Nevres, *S*=Sükkerî, *ŞH*=Şeref Hanım, *ŞG*=Şeyh Galib, *Ş*=Şeyhî, *ŞE*=Şeyhülislâm Es'ad, *Şİ*=Şeyhülislâm İshak, *ŞY*=Şeyhülislâm Yahyâ, *TY*=Taşlıcalı Yahyâ, *U*=Usulî, *Z*=Zatî.

ks. Kaside, kt. kıt'a, mt. matla', m. Musammat, ms. Mesnevî, rb. Rubaî, tr. tarih

Taranan Eserler

- Akyüz, Kenan vd., *Fuzûlî Divanı*, Ankara: Akçağ Yay., 1990.
- Ayan, Hüseyin, *Nesimi Divanı*, Ankara: Akçağ Yay., 1990.
- Bilkan, Ali Fuat, *Nâbî Dîvânı I- II*, İstanbul: MEB Yay., 1997.
- Cansever, Sıddık vd., *Osman Nevres Divanı Transkripsiyonlu Metin*, Balıkesir 1999 (Balıkesir Üniversitesi, Basılmamış Bitirme Tezi).
- Çavuşoğlu, Mehmet ve M. Ali Tanyeri, *Hayretî Dîvan Tenkidli Basım*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., 1981.
- Çavuşoğlu, Mehmet ve M. Ali Tanyeri, *Zatî Divanı Edisyon Kritik ve Transkripsiyon Gazeller Kısmı III*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., 1987.
- Çavuşoğlu, Mehmet, *Yahyâ Bey Dîvan Tenkidli Basım*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., 1997.
- Çıpan, Mustafa, *Fasih Divanı İnceleme-Tenkidli Metin*, MEB Yay., İstanbul 2003.
- Doğan, Muhammet Nur, *Şeyhülislâm Es'ad Efendi ve Divanının Tenkitli Metni*, İstanbul: MEB Yay., 1997.
- Doğan, Muhammet Nur, *Şeyhülislâm İshak Efendi Hayatı, Eserleri ve Divanının Edisyon Kritiği*, İstanbul: MEB Yay., 1997.
- Erdoğan, Kenan, *Niyâzî-i Mısrî Hayatı, Edebî Kişiliği, Eserleri ve Divanı Tenkitli Metin*, Ankara: Akçağ Yay., 1998.
- Ergin, Muharrem, *Kadı Burhaneddin Divanı*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., 1980.
- Erol, Erdoğan, *Sükkerrî Hayatı, Edebî Kişiliği ve Divanı*, Ankara: AKM Yay., 1994.
- Ersoylu, İ. Halil, *Cem Sultan'ın Türkçe Divanı*, Ankara: TDK Yay., 1989.
- Ertem, Rekin, *Şeyhülislâm Yahya Divanı*, Ankara: Akçağ Yay., 1995.
- Gülhan, Abdülkerim, *Hakanî Mehmed Bey Hayatı, Eserleri, Edebî Kişiliği ve Divanı'nın Tenkidli Metni*, Ankara 1996 (Gazi Üniversitesi, Basılmamış Doktora Tezi).
- Gülhan, Abdülkerim, *Nâzikî Dîvânı Karşılaştırmalı Metin*, Balıkesir 1989 (Uludağ Üniversitesi, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi).
- İpekten, Halûk, *Karamanlı Nizâmî Hayatı, Edebî Kişiliği ve Divanı*, Ankara: Atatürk Üniversitesi Yay., 1974.

- İpekten, Haluk, *Nâ'îlî Divânı*, Ankara: Akçağ Yay., 1990.
- İsen, Mustafa ve Cemal Kurnaz, *Şeyhî Divanı*, Ankara: Akçağ Yay., 1990.
- İsen, Mustafa, *Usûlî Divanı*, Akçağ Yay., 1990.
- Kalkışım, Muhsin, *Şeyh Gâlib Dîvânı*, Ankara: Akçağ Yay., 1994.
- Kaplan, Mahmut, *Neşâtî Divanı*, Akademi İzmir: Kitabevi Yay., 1996.
- Küçük, Sabahattin, *Bâkî Dîvânı Tenkitli Basım*, Ankara: TDK Yay., 1994.
- Mengi, Mine, *Mesîhî Dîvânı*, Ankara: AKM Yay., 1995.
- Mermer, Ahmet, *Mezâkî Hayatı, Edebî Kişiliği ve Divanı'nın Tenkidli Metni*, Ankara: AKM Yay., 1991.
- Okuyucu, Cihan, *Cinânî Hayâtî Eserleri Dîvânının Tenkidli Metni*, Ankara: TDK Yay., 1994.
- Özmen, Mehmet, *Ahmed-i Da'î Divanı (Dizin)*, Ankara: TDK Yay., 2001.
- Özmen, Mehmet, *Ahmed-i Da'î Divanı (Metin-Gramer-Tıpkıbasım)*, Ankara: TDK Yay., 2001.
- Özyıldırım, Ali Emre, *Hamdullah Hamdî ve Divanı*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yay., 1999.
- Şen, Esma vd., *Şeref Hanım Divânı*, Balıkesir 2001 (Balıkesir Üniversitesi, Basılmamış Bitirme Tezi).
- Tarlan, Ali Nihat, *Ahmet Paşa Divanı*, Ankara: Akçağ Yay., 1992.
- Tarlan, Ali Nihat, *Hayâlî Divanı*, Ankara: Akçağ Yay., 1992.
- Tarlan, Ali Nihat, *Zatî Divanı Edisyon Kritik ve Transkripsiyon Gazeller Kısmı c.I*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., 1967.
- Tarlan, Ali Nihat, *Zatî Divanı Edisyon Kritik ve Transkripsiyon Gazeller Kısmı c.II*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., 1970.
- Tarlan, Ali Nihat, *Necatî Beg Divanı*, Ankara: Akçağ Yay., 1992.
- Üzgör, Tahir, *Fehîm-i Kadîm Hayatı, Sanatı, Dîvân'ı ve Metnin Bugünkü Türkçesi*, Ankara: AKM Yay., 1991.

“FROEIGN LAND AND STANGENESS IN DIVAN POETRY”

Abstract

“The foreign land” keeps an important place in the social life of Turks. Foreign land and feeling strangeness has become an important theme in the classical Ottoman poetry as well as in other periods and genres of Turkish literature. Classical Ottoman poets put their feelings of loneliness from their loved ones from the point of “Islamic mysticism” in the theme of “foreing land”. They told us why they are far from their mother lands, how that situation hurt them and what they felt in the framework of gazel as well as in other classical genres. They also transfered the folk beliefs on “foreign land and strangeness” into their poetic works.

Keywords

Foreign land, strangeness, divan poetry.

VİYANA KUŞATMALARINI ANLATAN İKİ ALMAN HALK ŞARKISI ÖRNEĞİNDE TÜRK İMAJI

Leyla COŞAN*

ÖZET

Türklerin Alman edebiyatında sıkça yer aldığı bilinmektedir. İki kültür arasında özellikle 15. ve 16. yüzyıllarda süregelen savaşlar Türklerin Avrupa'daki imajlarını belirleyen temel unsurlardan biri olmuştur. Almanca konuşulan bölgelerde oluşan ve "Türk şarkıları" diye adlandırılan Alman halk şarkıları özellikle de 16. ve 17. yüzyıllarda halk edebiyatı içerisinde oldukça sevilen bir tür olarak yerini alır. Hristiyan dünyasının Türkler tarafından sürekli tehdit edilmesine paralel olarak "Türk şarkılarında" da muazzam bir artış gözlenebilmektedir. Türklerin "zulmünü" anlatan bu şarkılar Hristiyan toplumunu cesaretlendirmeye ve Türklere karşı savaşımaya çağırır.

Bu bağlamda incelenen şarkılardan biri I. Viyana kuşatması, diğeri ise II. Viyana kuşatması dönemine ait olan şarkılardır. Birinci Viyana kuşatması döneminde korkulan Türk imajı hâkimken, II. Viyana kuşatmasından, dolayısıyla da Türklerin yenilgilerinden sonra korkulan Türk imajının yerini alay figürü olan Türkler alır. Viyana kuşatmaları dönemine ait olan iki şarkı örneğine dayanarak değişen Türk imajı incelenecektir.

Anahtar kelimeler:

Alman edebiyatı, halk şarkıları, Viyana kuşatmaları, Türk imajı.

"Türk şarkıları" hakkında genel bilgiler

"Türk şarkıları"¹ diye adlandırılan ve Almanlar tarafından yazılmış olan Alman halk şarkıları günümüzde neredeyse tamamen unutulmuştur. Bu şarkıların tümü Türk-Avrupa, daha doğrusu Türk-Alman ilişkilerinin

* Yrd.Doç.Dr., Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Alman Dili ve Edebiyatı Bölümü / cosanleyla@hotmail.com

¹ Türk halk bilimi terminolojisinde "halk şarkısı" kavramı yer almamaktadır. Türk kültüründe bu bağlamda "türkü" kavramı kullanılmaktadır. Ancak "türkü" kavramı Türk kültürüne ait bir kavram olduğundan, Almanca'daki "Volkslied" kavramı "halk şarkısı" ile karşılanılmıştır.

sonucunda ortaya çıkmıştır. İki kültür arasında süregelen savaşlar² Türklerin Avrupa'daki imajını belirleyen temel unsurlardan biri olmuştur. Hristiyan dünyasını sürekli olarak tehdit eden Türkler³ Alman halk şarkılarının da odak noktasını oluşturmaktadırlar. Bu tehditler sonucu Türklere karşı propaganda niteliği taşıyan yayınların her türlüşünde muazzam bir artış görülmektedir⁴. Buna "Türk şarkıları" da dahildir.

Almanya'da ve Almanca konuşulan diğer bölgelerde ortaya çıkan , Alman halk şarkıları arasında yer alan ve "Türk şarkıları" diye adlandırılan bu tür, 14. yüzyılın sonlarından 19. yüzyılın ortalarına kadar görülebilmektedir⁵. Tarihlere bakıldığında bu, Osmanlıların Avrupa'da ilerlemeleri

² Türk savaşlarının tarihçesi için ayrıca adı geçen kaynaklara bakınız:

Klaus, Peter Matschke: *Das Kreuz und der Halbmond. Die Geschichte der Türkenkriege*. Düsseldorf/Zürich: Artemis&Winkler, 2004.

Hellmuth Rössler: *Grösse und Tragik des christlichen Europa*. Frankfurt am Main: Moritz Diesterweg, 1955.

Bodo Guthmüller, Wilhelm Kühlmann (Hg): *Europa und die Türken in der Renaissance*. Tübingen: Max Niemeyer, 2000.

³ Hristiyan dünyasının Türkler tarafından tehdit edilmesiyle ilgili bazı önemli tarihler: Konstantinopol (1453), Otranto (1480), Rodos (1522), Mohaç (1526) ve Türklerin Viyana kapılarına dayanması (1529).

⁴ "Türk yayımcılığı" (Türkenpublizistik), yani Türkler hakkındaki yayınlar kavramı altında Türklerle ilgili propaganda niteliği taşıyan basın yazılarının tümü kastedilmektedir. Wilhelm Kühlmann: "Der Poet und das Reich-Politische, kontextuelle und ästhetische Dimensionen der humanistischen Türkenlyrik in Deutschland". Bodo Guthmüller; Wilhelm Kühlmann (Hg): *Europa und die Türken in der Renaissance*. Tübingen: Max Niemeyer, 2000, 196; ve Nevide Akpınar Dellal: *Alman Kültür Tarihi'nden Seçme Tarihi ve Yazınsal Ürünlerde Türkler (Avrupa'da Türk İmgesine bir katkı.)* Ankara: Kültür Bakanlığı, 2002, 101-113.

⁵ Şarkılar için bkz. Şenol Özyurt: *Die Türkenlieder und das Türkenbild in der Deutschen Volksüberlieferung vom 16. bis zum 20. Jahrhundert*. München: Wilhelm Fink, 1972.

Alman halk şarkılarında ve şiirlerinde Türk konusunu inceleyen diğer bir isim ise Battal İnandı'dır:

İnandı, "Mandelreiss: "Türkler geliyor" (Der Türkenscrei)" adlı çalışmasında 13-16.yüzyıl halk şarkıları arasında yer alan bir şiir incelemiştir. Şiirde İstanbul'un fethedilmesi konusu işlenmekte ve "Türk tehlikesinin" sadece Hristiyanların birlikte hareket etmesiyle yok edilebileceği görüşüne yer verilmektedir. Battal İnandı: „Mandelreiss: Türkler geliyor" *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Fakülte Dergisi*, XXXIII/1-2, 1990'dan ayırbasım. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1990, 243-259.

İnandı, diğer bir çalışmasında 1416-1472 yılları arasında yaşamış olan ve Türk konusunu işleyen Michel Beheim'in şiirlerini ele almıştır. Battal İnandı, *Türkleri Konu Alan Manzumeleriyle Michel Beheim*. Ankara: 1994.

ve Avrupa'dan çekilmeleri ile yakından ilişkilendirilebilir. "Türk şarkıları" özellikle de 16. ve 17. yüzyıllarda Alman halk edebiyatı içerisinde oldukça sevilen bir tür olarak yerini alır.

Zaten askerliğin ya da savaşın konu edildiği halk şarkılarında "bir yandan vatandaşlarda savaş azmi, korkusuzluk ve cesaret uyandırılmaya çalışıldığından savaşta yaşanan övülür hatta idealize edilir"⁶. Diğer yandan savaşla ilgili memleket ya da sevgili hasreti, "ölüm korkusu, yaralanma, sakatlanma ve ölüm gibi acı tecrübeler dile getirilir"⁷. "Türk şarkılarında" ise özellikle Türklerin sözde "zulmüne" yer verilir ve şarkılar Hıristiyan toplumunu cesaretlendirmeye ve Türklere karşı savaşmaya çağırır.

Türk şarkılarının içerikleri

Türk şarkıları dünyevî ve dinî olmak üzere ikiye ayrılır. Özyurt'un Almanya'da yayımlanmış olduğu doktora tezi "Türk şarkılarındaki" Türk imajını inceleyen en önemli ve kapsamlı kaynakçalar arasında yer almaktadır⁸. Özyurt "Türk şarkıları" antolojisinde 112 dünyevî ve 43 dinî "Türk şarkısı" tespit edip derlemiştir.

Dünyevî "Türk şarkıları" tarihî olayları anlatan şarkılardır. Tarihî olayları konu olarak işlemelerinden dolayı kimi zaman bu şarkılar "tarihi halk şarkıları" olarak da adlandırılmıştır. Dünyevî "Türk şarkıları" işledikleri konular bakımından ayrıca savaş şarkıları, kuşatma şarkıları, övgü şarkıları, alay şarkıları olarak da kendi içlerinde gruplandırılmaktadır. "Savaş şarkılarında" yenilgi ya da galibiyet konusu işlenir ve Türklerin savaşlarda "zulüm" yaptığını anlatır. "Kuşatma şarkılarının" dünyevî sar-

⁶ Ali Osman Öztürk: *Das deutsche und türkische Volkslied als sprachliches Kunstwerk*. Konya: Doktora tezi, 1990, 179.

⁷ Ali Osman Öztürk: *Das deutsche und türkische Volkslied als sprachliches Kunstwerk*. Konya: Doktora tezi, 1990, 179. Ali Osman Öztürk'ün Almanya'da yayımlanan *Das türkische Volkslied als sprachliches Kunstwerk, Studien zur Volksliedforschung* adlı çalışması Türkiye'deki türkülerini inceleyen bir çalışmadır ve doktora tezinin bir bölümünden meydana gelmektedir. Bu çalışmada kaynakça olarak değerlendirilen doktora tezi ise Almanya'da yayımlanan çalışmayı da kapsamakla beraber daha geniş kapsamlı olanıdır. Kaynakça olarak değerlendirilen bu çalışma/doktora tezi Alman halk şarkılarını ve Türkiye'deki türkülerini inceleyen ve ayrıca karşılaştıran bir çalışmadır. Ali Osman Öztürk: *Das türkische Volkslied als sprachliches Kunstwerk, Studien zur Volksliedforschung* Bd. 15. Bern: Peter Lang, 1994.

⁸ Alman kültüründeki Türk imajı hakkında yapılan çalışmaları inceleyen Öztürk'e göre de Özyurt'un çalışması en kapsamlı çalışmalar arasında yer alır. Bkz. Ali Osman Öztürk: "Ein Überblick über die Untersuchungen zum Türkenbild der deutschen Kultur". *Diyalog. Interkulturelle Zeitschrift für Germanistik*. Deutsches Kulturinstitut: Ankara, 1997, 11-30.

kılar arasında özel bir yeri vardır. Bu şarkılarda hem Hıristiyanların, hem de Türklerin kuşatmaları konu olarak işlenir. Ancak ağırlıklı olarak Türklerin kuşattığı şehir ve kaleler (örneğin Viyana, Belgrad, Kanice) ele alınır ve kuşatmayla ilgili tüm detaylara yer verilir. "Övgü şarkılarında" ise övgüye değer bulunan savaş kahramanları, komutanlar, generaller, krallar, prensler, kontlar gibi ve bunların savaştaki kahramanlıkları, yaralanmaları ya da ölümleri anlatılır. "Alay şarkıları" ise Hıristiyanlığın düşmanı olarak kabul edilen Türklere yönelik yazılmıştır. Hıristiyanların kazanmış olduğu askerî başarılar bu şarkıların temelini teşkil etmektedir. Alay konusu edilenler ise düşmanın yönetici tabakasından seçilir⁹.

Dinî şarkılarının içerikleri de genelde Türklerle yapılan savaşlardır, ancak savaşlar ağırlıklı olarak dinî yönlerden değerlendirilir, Türklerin Hıristiyan ülkelere verdikleri zararlar anlatılır ve Tanrıya yardım etmesi için yakarılır. Dinî şarkıların çoğu kilise şarkıları olarak da kabul edilmekte ve kilise şarkıları kitaplarında yer almaktadır. Dinî Türk şarkıları, siyasî ve dinî konuları işlemekle beraber, Hıristiyan dünyasına, kayzere ve prenslere birleşmeleri için çağrıda bulunur. Dinî şarkıları da işledikleri konulara göre ana başlıklara ayırmak mümkündür. Bu başlıklardan bazıları şöyledir: Düşman Türkler, ahlâksızlığın timsali Türkler, Tanrının bir cezası olarak Türkler, Hıristiyanlık inancının tehdidi olarak Türk "zulmü", alay figürü olarak Türk, Hıristiyanlar arası bütünlük için çağrı, Tanrıya ve Meryem Anaya yardım çağrıları vs.¹⁰.

İkinci Viyana kuşatması ve Türklerin bu kuşatmadaki yenilgileri Türk şarkıları açısından bir dönüm noktası oluşturmaktadır. Çünkü bu yenilgi ile birlikte var olan Türk imajı da değişime uğramaktadır. Bu şarkılarda Hıristiyanlığın düşmanı olarak kabul edilen Türkler¹¹ alay konusu edilirler ve bir zamanlar korku saçan Türk'ün yerini bu tarihten sonra alay

⁹ Özyurt'un sınıflandırmalarına göre 20 savaş şarkısı, 18 kuşatma şarkısı, 24 övgü şarkısı, 8 alay şarkısı bu kategori içerisinde yer almaktadır. Bkz. Özyurt, 85-135.

¹⁰ İncelenen iki şarkı da dünyevî "Türk şarkısı" olduğundan, dinî "Türk şarkılarında" işlenen konuları sadece başlık olarak vermeye uygun buldum, zaten kanaatimce başlıklar da içerikler hakkında fikir verebilecek niteliktedir.

¹¹ İnandı, spesifik bir Türk imajının ortaya çıkışını şu şekilde açıklamaktadır: "Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan Rumeli'ye geçişine kadar olan dönemde Türk imajı, genel olarak Müslüman imajının bir parçasını teşkil etmiştir; (...). Ancak 14. yüzyıldan itibaren Osmanlı Devleti'nin giderek güçlenmesi ve Batı tarafından bir "tehlike" olarak algılanmasıyla spesifik bir Türk imajı ortaya çıkmıştır". Bu spesifik Türk imajı ise "Türk şarkılarında" da ortaya çıkmaktadır. Şarkıların genelinde Hıristiyanların düşmanı olarak nitelendirilen Türklerdir. Bkz. Battal İnandı: "Alman halk şiirinde Türkler (13-16.yüzyıl)" *Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Fakülte Dergisi*, Sayı: 369'dan ayırbaşım. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1993, 101-102.

konusu olan Türkler alır¹². Özellikle Osmanlı İmparatorluğu'nu temsil eden isimler figür olarak tercih edilir ve şarkılarda konuşur. Bazen her iki kültürün önemli şahsiyetleri karşı karşıya getirilerek şarkılarda diyalog kurulur. Bu diyalogların tümünde hedef, düşmanı küçük düşürmek ve gülünç hâle getirmektir.

Hıristiyanların askerî başarıları üzerine kurulu olan bu şarkılar genelde halkın anlayabileceği yerel ağızlarla ya da diyalog şeklinde yazılmıştır. Anlaşılabilirliği ve etkiyi artırabilmek için şarkılarda hakaretler, yabancı sözcükler ve deyimler sıkça kullanılır¹³.

Alay figürü Türk'ü daha iyi tanımlayabilmek ve tasvir edebilmek için farklı dönemlere ait iki şarkı karşılaştırılacaktır. Birinci şarkı 1.Viyana kuşatmasını, ikinci şarkı ise 2. Viyana kuşatmasını anlatan bir şarkıdır. İkinci şarkıda Türkler alay figürü olarak yer alır. Bu iki şarkıya dayanarak, Türk'e bakış açısının ne denli değiştiğini ve bu değişimin şarkılara etkisi anlatılmaya çalışılacaktır.

I. Viyana kuşatmasında korku figürü olarak Türk

Bu bağlamda incelenen şarkı I. Viyana kuşatması (1529) dönemine ait olup, Türklerin kuşatma sırasındaki eylemlerinden ve özellikle de sözde "zulümlerinden" bahseder. Türk sözcüğü bile tek başına korku çağrıştıran bir kavram olarak belleklerde yer ettiğinden Viyana'nın ve dolayısıyla Avusturya'nın böyle bir tehdit altında olması Almanya için büyük bir sorun teşkil etmektedir. Bu tehdidin üstesinden gelebilmek için Hıristiyanlığın birlik ve bütünlük içinde hareket etmesi artık zorunludur.

"Zalim Türk" imgesi artık hikâyelerin ve şarkıların kaynağını oluşturmakta ve sürekli olarak işlenmektedir. Alman halkı için sınır tanımayan bir konu olan Türk korkusu ve "Türklerin zulmü", yeni tehditlerin ortaya çıkmasıyla hayal gücünü sürekli kamçılıyarak yeni hikâyelerin kaynağını oluşturmaktadır¹⁴. "Türklerin kuşattığı bölgelerde ya da ülke-

¹² Özyurt, çalışmasında Türklerin alay figürü olarak yer aldığı çok sayıda şarkıya da yer verir. Bu şarkılar arasında oldukça çarpıcı örnekler de vardır: Örnek olarak bakınız: 34, 35, 37, 39, 45, 51, 70, 73, 103 numaralı şarkılar. Bu örneklerin tümünde Türkler alay figürü olarak yer alır.

¹³ Bkz. Özyurt, 98.

¹⁴ Özellikle 16. yüzyılda Türklerin gelenek ve görenekleriyle ilgili çok sayıda bilgi bulunmaktadır. Bu bilgilerin çoğu gezginlerden, esirlerden ve diplomatlardan elde edilmiştir. Bu bilgilerin bazıları olumsuzken diğerleri ise genelde Türklerin olumlu özelliklerine yer vermekte ve Avrupa'daki korkuları gidermeye yöneliktir. Bunlar Göllner'e göre ağırlıktadır. Carl Göllner: *Turcica Bd.3. Die Türkenfrage in der öffentlichen Meinung Europas im 16. Jahrhundert*. Baden-Baden: Koerner, 1978. 299-332.

lerde şehirleri yakıp yıkmaları ve insanlara uyguladıkları insanlık dışı tavırlar” gibi iddialar şarkılarda dile getirilir¹⁵. Bu iddialarla ilgili tüyler ürpertici hikâyelerin Almanya'ya ulaşmasıyla korkunun boyutları artık sınır tanımaz hâle gelir. Türklere karşı savunma, ahlâkî bir zorunluluk ve büyük bir sorumluluk olmasına karşın Hristiyanların bir bayrak altında birleşmemeleri ve dolayısıyla da Türklere karşı güç birliği oluşturamamaları halkın tepkisinin artmasına neden olur. Türklerin gücünü yitirmeyip ele geçirdikleri bölgelerde gücünü pekiştirdiğini ve Türklere karşı girişimlerin başarısızlıkla sonuçlandığını görünce ümitsizlik ve korku da iyiden iyiye artar. Zengin-fakir, Katolik-Protestan bu durumdan aynı şekilde etkilenir ve halkın tümünü kapsayan bu korku nesilden nesle aktarılır. Halkın en büyük arzusu Türklerin Avrupa'dan çıkarılmasıdır.

İncelenen ilk şarkı *Yeni bir şarkı. Viyana şehrinin Türkler tarafından kuşatılmasıyla ilgili tüm eylemler başlığı* ile yayımlanır ve Viyana'nın 1529 yılında Türkler tarafından ilk kez ciddi anlamda kuşatılmasını anlatır. Kuşatma 22.09'dan 15.10.1529'a kadar sürer. Ancak şehrin iyi savunulmasından ve erzak yetersizliğinden ötürü Türkler kuşatmadan vazgeçmek zorunda kalırlar. Bu şarkıda işlenen temel konu Türklerin bu kuşatma sırasında işledikleri sözde “zalimce eylemleridir”¹⁶.

Şarkıda genç yaşlı ayırt edilmeksizin bütün Hristiyanlara seslenilir:

"Siz seçilmiş Hristiyanlar
İster yaşlı, ister genç dinleyiniz
Sizlere şimdi anlatılanları
Avusturya'nın Viyana şehrindeki
Ağır kuşatmayı..."

Şarkıda şehrin adım adım kuşatılması ile ilgili olarak tüm detaylara yer verilir, kuşatma tarihi ve kuşatma ile ilgili diğer tarihlerin tümü yer alır¹⁷. Böylece dinleyici de dinlediklerinin doğruluğundan şüphe duymaz. Her kıtada bir gün içerisinde Türklerin yaptıkları ve Avusturyalıların direniş çabalarına yer verilir. Şarkıda ağırlıklı olarak Türklerin toplam 24 gün içerisinde Viyana şehrine verdikleri zararlar anlatılır. Burada zararlardan daha önemli olan ve duygusal manipülasyon ve propaganda niteliği

¹⁵ Özyurt, 22.

¹⁶ Bkz. Özyurt, 12, 24, 53, 88, 89, 102.

¹⁷ Yirmi beşi sabahı/ Eylül ayının/ Viyana şehrini endişe alır /çünkü Türkler görünür / üç küme hâlinde meydanda / yatar böylece pusuya/ Stuben Kapısı'nın önünde, bildiriyorum, /Kerner Kapısı ve Burg Kapısı'nda. Bkz. 2 ve 5 no'lu kıtalar.

Stubenthor (ev kapısı), Kernerthor (Esas Kapı), Purgthor (Kale Kapısı) şehrin surlarındaki belli başlı kapılara verilen isimlerdir. Günümüzde de bu surların kalıntılarını görmek mümkündür.

taşıyan iddialar ise “Türklerin kadın ve çocuklara yaptıkları zulümlerdir”. Bunlara göre “Türkler köy ve pazar yerlerini yakıp yıkmakla kalmamışlar, erkekleri esir almışlar, kadın ve çocukları ise öldürmüşlerdir”¹⁸. Bundan dolayı Hıristiyanlar şarkının sonunda tekrar Hz. İsa'ya yakarır ve Hıristiyan cemaatini "köpek" diye nitelendirilen Türklerden koruması dileğinde bulunurlar. Şarkıya göre Türkler Viyana şehrinde kaldıkları sürece her yeri yakıp yıkar ve adeta katliam gerçekleştirirler. Örneğin, 26 Eylül tarihinde iki köprü yıkarlar ve bu da Viyana şehrini büyük sıkıntıya sokar¹⁹. Şarkının başka bir yerinde ise Türkler 9 Ekim tarihinde öğleden sonra saat 4'te Sen Klar'daki kale surlarını iki yerden geçerler²⁰. Ayrıca Viyanalıların savunma çabalarına da yer verilir ve tonlarca barutu düşmanın elinden kurtardıkları vurgulanır²¹. Şehrin surları düşman barutuyla büyük zararlar görür ve barutla yapılan bu saldırı sonucunda surda büyükçe bir delik açılır, Viyanalılar adeta yas tutarken, Türkler daha da ketetlenir:

"Yarım saat sonra
bir gözcü varır oraya:
Kerner kapısından dokuz kulaç ötede
açılır bir delik büyükçe
parçalanmış şehrin surları
düşman barutu ile;
o vakit şehir yasta
Türk ve ordusu ise birlik içinde"²²

Her iki taraf da sayıları binleri geçen kayıplar verirler. Şehrin surları ağır hasarlar almıştır, ancak kumandanlar bu delikleri kapatabilmek için geceli gündüzlü çalışırlar. Görüldüğü gibi bu şarkıda Viyana'da geçen mücadeleye, şehri harabeye çeviren ve insanları perişan eden düşmanın gücü, saldırıları ve zulümleri tüm detaylarıyla anlatılır.

Şarkıda Türklere yönelik ağırlıklı olarak kullanılan ifadeler şunlardır: “Türk köpeği, katil, kadınlara ve çocuklara zulüm eden, şehir ve pazar yerini yakıp yıkan...”

Viyana kuşatmasını anlatan başka bir şarkıda ise, tıpkı diğer şarkıda olduğu gibi kuşatmayla ilgili detaylı bilgilere yer verilir. Türklerin ülkeyi mahvedip, kadın-erkek ayrımı yapmaksızın insanları boğarak öldürdük-

¹⁸ 36 no'lu kıta.

¹⁹ 6 no'lu kıta.

²⁰ 16 no'lu kıta.

²¹ 18 ve 30 no'lu kıtalar.

²² 20 no'lu kıta.

leri, hatta anne karnındaki çocukların bile güvende olmadıkları vurgulanır. Kadınların ve genç kızların ırzına geçildiği, günahsız halkın sürüldüğü ve yerinden edildiği ve Türklerin elinden kaçamayan insanların ise öldürüldüğü anlatılır. Bu şarkılarda ayrıca şehirlerin, pazar yerlerinin ve köylerin yakılışı anlatılır²³.

II. Viyana kuşatmasını anlatan şarkıda alay figürü olarak Türkler

1663-64'teki savaşlar ve ikinci Viyana kuşatmasına karşı gösterilen direnç (1683), bu direncin sonucunda elde edilen başarı, Avrupa dünyasının adeta sevince boğulmasına sebep olur. Türklerin yenilgisi büyük bir sevincin yanı sıra o güne dek duyulan korkunun alaya dönüşmesini de beraberinde getirir.

Bu bağlamda incelenen şarkı, aynı zamanda değişen Türk imajı hakkında da fikir vermektedir. Şarkının başlığından *Türk Dayak çorbası* (*Türkische Prügelsuppe*) da anlaşıldığı gibi Türkler başarısız kuşatmalarından dolayı dayağı hak ederler²⁴. Kara Mustafa Paşa yönetimindeki ordu 14 Temmuz 1683 yılında Viyana'ya ulaşır, ancak iki aylık bir kuşatmadan sonra Kara Mustafa Paşa şehri ordusuyla terk etmek zorunda kalır, çünkü ordunun diğer bölümü Kahlenberg'deki savaşı (12.9.1683) kaybeder. Başarısızlıkla neticelenen ikinci Viyana kuşatması sonucunda şarkılardaki Türk imajı da değişir ve korku saçan Türk tipi yerine alay konusu olan Türk tipi yer alır. İncelenen bu şarkıda da bu değişimi görmek mümkündür, çünkü bu defa da Hz. Muhammed ile Kara Mustafa Paşa alay konusu edilirler. Hikâyenin, bir Türk'ün, üstelik bir vezirin ağzından anlatılmış olması çarpıcılığı iyice artırmaya yöneliktir. Propaganda bu tür şarkılarda da devam etmekte, ancak nitelik değiştirmiş olarak karşımıza çıkmaktadır. Türklerin alay figürü olarak yer aldığı şarkılarda, Türklerin verdiği zararlar yerine, onlara verilen zararlar ve içine düştükleri durum, hissettikleri utanç anlatılır. Son olarak vurgulanılması gereken ise Türklerin alay figürü olarak yer aldığı şarkılarda dinî ve manevî değerlere saldırı yoğunluğunun korkulan Türk figürünün yer aldığı şarkılara oranla daha da artmış olmasıdır.

²³ Özyurt, 170-174.

²⁴ Schimmel de çalışmasında "Türk şarkılarında" bir değişim olduğuna değinmekte ve bu değişimi Türklerin Viyana'dan çekilmesi ile ilişkilendirmekte. Bkz. Annemarie Schimmel: "Orientalische Einflüsse auf die deutsche Literatur." See, Klaus von Altenhofer, Norbert/ Aley, Peter: *Neues Handbuch der Literaturwissenschaft. Bd. 5. Orientalisches Mittelalter*. Wiesbaden: Aula-Verl, 1990, 546-562.

Şarkının hemen başında Müslümanların bulunduğu içler acısı durum şarkının başındaki "ah" sözcüğü ile vurgulanır. Türklerin alay figürü olarak ele alındığı bu şarkılar, diğer Türk şarkılarıyla kıyaslandığında bazı farklılıklar hemen göze çarpmaktadır. Bu farklılıkların en belirgin olanı şarkının içindeki hakaret içeren sözlerin çokluğudur. Almanlar propaganda niteliği taşıyan bu şarkıda Tanrı-insan, Peygamber-insan ilişkilerindeki kendi anlayışlarını Türklere uyarlayarak, Türkler için hiç de geçiği yansıtmayan ifadeler kullanmışlardır. Şarkıda Türklerin başarısızlıklarını Allah'a, Peygamber'e ve Kur'an'a bağladıkları ve kendilerine yardım etmediği için bunlara hakaret ettikleri gibi Türklerin anlayışlarına hiç de uymayan iddialar vardır. Burada Alman ve Hıristiyan anlayışlarında görülen ve kökeni Hıristiyanlık öncesine dayanan bir din anlayışının Türklere uyarlanmak istendiğini görebilmekteyiz²⁵. Örneğin ilk kıtada Hz. Muhammed'e "Türk soyunun yalancı Tanrısı" diye hitap edilir. Diğer farklılık ise bu şarkının Türklerin perspektifinden yazılmış olmasıdır. Şarkıda Türkler kendi inançlarını ve Peygambere duyulan güveni sorgularlar. Bu güven ve inanç artık sarsılmıştır ve sorgulanmaya başlanmıştır. Çünkü şarkıda Peygamber kendisine inananları yarı yolda bırakmıştır. Şarkıya göre galibiyet sözü veren Peygamber, yenilgiye maruz kalan insanların öfkelenmesine neden olur. Elbette Almanların sarsılmaz gücü de vurgulanır. Şarkıya göre Türkler yenilginin getirdiği hayal kırıklığından dolayı Peygamberlerine isyanlarını şu şekilde dile getirirler:

"Bu mudur karşılığı
 Seni Tanrı'nın oğlundan²⁶ çok saymanın bedeli
 Camilerde yakarıp
 Mırıldanıp dualar edip
 Ve bunların sonucunda
 Düşmek bu durumlara"

İsyan sadece Peygamber'e hakaret ile sınırlı değildir. Bunun ötesinde şarkıdaki Türkler Kur'an'a da hakaretler yağdırır:

"Senin yalancı Kur'an'ına,
 Ne kadar saygı gösterdik!
 Her yere yanımızda götürdük"

²⁵ Cermenlerden kalan bu anlayışa göre din olgusu karşılıklı bir ilişkiye dayanmaktadır. İnsan Tanrı'ya hizmet etmekle ne kadar yükümlü ise, Tanrı da insana o derece bakmakla ve korumakla yükümlüdür. Bu anlayışın izlerine Ortaçağ döneminde de rastlamak mümkündür. Söz konusu anlayışın izlerini yansıtmaması bakımından Wolfram von Eschenbach'in 1198-1210 yılları arasında yazmış olduğu *Parzival* adlı destan örnek gösterilebilir.

²⁶ Tanrının oğlu ile Hz. İsa kastedilmektedir.

Sanki İncil'mişcesine,
Meğer hikâyeler varmış içinde
Bizi bu kadar aldatan"

Şarkıda Kara Mustafa Paşa ile de alay edilir. Kara Mustafa Paşa acı-
nacak durumda biri gibi gösterilir ve şarkıda çaresizliğini, içler acısı du-
rumunu dile getirir:

"Ben zavallı bir başvezirim,
Artık bir şey yok yapılacak!
Alman güçleri beni kovalayacak"

Savaşta kaybettiklerinden bahseden başvezir, kayıplarını tek tek sıra-
lar:

"En büyük hazinem elden gitti
Budur budala olanın tek kazancı²⁷,
Beş buçuk milyon²⁸
Ve iğneleyici alaylar
Çok değerli sancaklar
Ve elden giden atlar"

Osmanlı karargâhının, Hıristiyanların eline düşmesiyle "büyük meb-
lağlarla para, değerli mücevherler, büyük miktarlarda erzak, nerdeyse tüm
toplar ve birçok sancak düşmanın eline geçti; binlerce esir kaçtı. Osman-
lılar, büyük bir mağlubiyete maruz kalmakla kalmamış, neredeyse varlık-
larının tamamını da kaybetmişlerdi"²⁹. Bu kıtadan ve diğer kıtalardan da
anlaşıldığı gibi şarkıda savaşla ilgili gerçekçi bilgilere de yer verilir ve
tarihlerin ve sayıların bir çoğu tarih kitaplarıyla örtüşmektedir.

Şarkıda, Alman güçlerini önceleri küçümsediğini söyleyen vezir, son-
raları bir zamanlar küçümsediği bu güçlerin yüzünden küçük düşer ve alay
edenlerin hedef tahtası konumuna gelir. Her şeyini kaybeden başvezirin
üzüntüsü öylesine büyüktür ki, kendisine acımdan başka bir şey yapamaz.

On beş bin çadırı meydanda bırakarak korkak bir tavşan gibi kaçtığı-
ğını belirten vezir, sultanın diyeceklerinden endişelidir.

²⁷ Vezir burada ironik bir şekilde kazanç olarak kayıplarını sıralar.

²⁸ Burada söz konusu altındır, başka bir şarkıda dört buçuk milyon altından bahsedilir.

²⁹ 1683 yılının Viyana kuşatması güncesi kabul edilen *Kara Mustafa vor Wien* adlı ya-
pıtta, çekilen askerlerin sadece taşıyabildiği kadar eşyayı yanlarına aldıkları belirtilir.
Diğer eşyaların tümü meydanda bırakılır ve dolayısıyla düşmanın eline ganimet ola-
rak geçer. Buna çadırlar, hazineler, savaş araç-gereçleri ve 300 irili-ufaklı top da da-
hildir. Bkz. Richard F. Kreutel: *Kara Mustafa vor Wien*. Graz, Wien, Köln: Styria,
1976, 78 ve Jorga, Nicolae: *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi IV*, İstanbul: Yeditepe, 2005,
172.

Sonraki bir kıtada³⁰ ise vezir, Peygamber'i sözleri ile adeta tehdit eder ve "gerçek Tanrı" olması durumunda onu bu zor durumdan kurtarmasını ister. Böyle yapmaması durumunda ise onu dayaktan öldürene kadar dövcekleri tehdidini savurur. Burada vezir Hıristiyan mantalitesi ile konuşulur. Vezirin sözleri ise Müslümanlıkla ilgili bilgilerin ya var olmadığını ya da propaganda amaçlı yazılmış bu şarkının bu bilgileri önemsemediğini göstermektedir. Burada önemli olan zaten farklı dinî yaklaşımlar üzerinde durmak değildir. Tam aksine şarkıda gerçekleştirilmek istenen Müslümanlığın zararlarını ortaya koymak ve insanları ne duruma düşürebileceğini göstermektir.

Viyana şehrini ele geçirdiğini zannettiği için, kendisini "budala"³¹ diye tanımlayan vezir, artık kendi kendini övmeyi de bırakır, çünkü herşey aleyhine döner. Şarkıda kısaca Stahremberg'in cesaretinden de bahsedilir. Stahremberg kontu ise 9 Ekim'de gerçekleştirilen ikinci bir muharebede Hızır Paşayı 7 bin askeri ile birlikte ölüme göndermiştir.

Vezirin başarılı olma çabalarının tümü, şarkının gidişatından da anlaşıldığı üzere, boşa çıkar. Birçok kez saldırı emri verir ve siperlere kadar yaklaşır. Ancak siperlere yaklaşması başarıyı beraberinde getirmeyiz. Sonunda Polonyalılar ve Saksonyalılar ve cesur bir kont da büyük bir öfke ile Türklere saldırır.

Bu saldırılarda yeniçeriler ise ağır darbeler almıştır. Bunun sebebi şarkıya göre Hıristiyan ordusunun şeytana saldırır gibi saldırmış olmasından kaynaklanmaktadır:

"Benim yeniçerilerime
Şeytan'a saldırır gibi saldırdılar
Kafamıza vurdular
Yıldırım gibi çarptılar
Biz de vardık oralarda
Korkunç bir katliamın ortasında"

Türklerin şeytan olarak tasvir edilmesi Luther döneminden bu yana bilinen bir tasvir biçimidir. Luther'in 1541 yılında yayımladığı ve Türk tehdidine ilişkin fikirlerini yazıya döktüğü "Türklere karşı duaya çağrı" metninin birçok yerinde Türkleri şeytanlığın sembolü olarak görür³².

³⁰ 11' nolu kıta.

³¹ 12 no'lu kıta.

³² Bu söylemlere bir örnek: "Biliniz ki siz büyük bir şeytan ordusuna karşı savaşıyorsunuz; çünkü Türk'ün ordusu aslında şeytanın ordusudur". Bornkamm, Karin; Ebeling, Gerhard (Hg.): *Martin Luther. Ausgewählte Schriften. Christen und weltliches Regiment*. 4. Bd. Frankfurt am Main: Insel,

Şarkıdaki bu dizeler Luther'in söylemlerinin ne denli etkili olduğunun bir göstergesidir.

"Hıristiyanların Tanrısı ayrı, Müslümanların Tanrısı ayrıdır" düşüncesinin hâkim olduğu bir dönemde, Müslümanların Peygamberi olarak kabul edilen Hz. Muhammed adeta bir çocuk gibi azarlanır ve başarısızlığın sorumlusu olarak görülür.

Vezirin korkusu sultanın onu azarlamasıyla sınırlı değildir. Bundan daha ötesi sultanın onun hakkında idam emri vermesinden korkar. Burada da yine tarih ile şarkının örtüştüğünü görebilmekteyiz, çünkü IV. Mehmet, Kara Mustafa Paşa'nın ölüm fermanını verir³³.

Durumunun iyice kötüye gitmesinden ötürü, vezir Müslüman olduğu için pişmanlık duymaya başlar. Hıristiyan olmuş olsaydı eğer, bütün bunların başına gelmeyeceğini şu sözlerle ifade eder:

"Sana güvenmiştim ben,
Aman ne de güzel, ne de güzel korudun beni sen
Altüst ettin herşeyi
Ah keşke Hristiyan olsaydım ben
Daha iyi durumda olurdum o zaman
Çünkü yalancısın sen"

Şarkının son kıtalarında ise Uyvar (Neuhäusel) şehrinin ölüm döşeninde, yani elden gitmek üzere olduğu vurgulanır ve Budin (Ofen) şehrinde Türklerin büyük kayıplar verdiği belirtilir³⁴.

Şarkıda ayrıca Türklerin verdiği kayıplara ve zararlara geniş yer verilir. Örneğin 22. kıtanın tümü savaşta elden giden "develere" ayrılır.

"Neredesiniz ey develer
Tam 900 adet saydığım develer?
Almanlar şimdi sizi
Kendi ülke ve topraklarına götürür
Ve aynı zamanda bizi
Tabana kuvvet evlerimize gönderir"

Son iki kıtada ise Türklerin Viyana'yı sonsuza dek büyük bir hüznle terk edişleri anlatılır. "Elveda cesur Viyana!" Saksonyalılara ve Bayreuthlulara verdiği zararlardan dolayı, pişmanlık duyuyormuşçasına

1982, 295. Martin Luther'in hem bu yapıtı hem diğer yapıtlarındaki Türk imgesi için bkz.; Onur Bilge Kula: *Alman Kültüründe Türk İmgesi II*. Ankara: Gündoğan Yayınevi, 1993.

³³ Bkz. Jorga, Nicolae: *Osmanlı Tarihi IV*, 175.

³⁴ Bkz. 22 no'lu kıta. Uyvar ve Budin şehirlerinin Türklerin elinden kurtarılmasıyla ilgili çok sayıda şarkı mevcuttur.

bir ifade kullanan vezir, sonunda tüm çabaların boşa çıkmasıyla, yenilgiyi şu sözlerle kabul etmek zorunda kalır.

"Utanç içinde itiraf etmeliyim,
Galibiyetin sizin olduğunu söylemeliyim"

Şarkının sonunda ise Leopold'a övgüler yağdıran vezir: "Yaşasın sizin Leopold'unuz" der ve sözlerine şöyle devam eder:

"Buralardan çekip giderim
Zavallı bir alçak olarak terk ederim"

S o n u ç

İki şarkı kıyaslandığında ortaya çıkan en önemli sonuç, artık Hıristiyanların kendilerine olan güveninin yerine geldiğini görebilmemizdir. Türklerin korku figürü olarak yer aldığı şarkılarda sürekli birlik-beraberlik olgusu üzerinde duran Hıristiyanlar elde edilen galibiyetlerden sonra şarkılarında da bir değişikliğe giderler. Türklerin alay konusu olduğu şarkılarda bunu propaganda malzemesi yapma gereksinimi kalmamıştır, çünkü Türk korkusu Hıristiyanların gözünde tarihe karışmıştır. Dinler savaşı nihayet Hıristiyanların lehine sonuçlanmıştır. Zaten şarkılarda da bu savaşlar genellikle Hıristiyan-Müslüman savaşı diye adlandırılır. Elde edilen galibiyet öylesine sevindirmiştir ki Hıristiyan camiası, sevinçlerini abartılı şekilde dile getirmekte sakınca görmezler. Ancak dile getirilen sevinç beraberinde hakaretleri de getirir. Hakaretler ise sadece düşmana yönelik değildir, aynı zamanda düşmanın dinî inançlarını da kapsamaktadır. Türkleri yenmenin şeytanı yenmekten daha güç olduğuna inanan Hıristiyanlar, bu kez Türkleri, yani "şeytanları" yenmiş olmanın gururuyla olacak yüzyıllardır belleklerde yer eden Türk korkusunun izlerini tamamen ortadan kaldırma hedefi güderler. Sonu gelmeyen korkular ise büyük bir olasılıkla Hıristiyanlığa duyulan güvenin de sarsılmasına neden olmuş olacak ki, Müslümanlığın üstün din olmadığı şarkılarda vurgulanır ve şu açıklamalarla inandırıcı kılınmaya çalışılır. Şarkıya göre Türklerin dini, üstün din olmuş olsaydı eğer, bu din onları bu yenilgiden kurtarırdı. Yüzyılların korkusunu ve Türklerin yenilmez olduğu inancını da artık üzerinden atmaya çalışan Hıristiyan dünyası, elde edilen bu galibiyetlerle, kendi dinlerine de tekrar sıkı sıkıya bağlanabilmişler ve inançlarını pekiştirebilmişler. Hıristiyan dünyasının üst üste yaşadığı yenilgilerin sonu gelmiştir, utancın yerini galibiyet almıştır ve üstünlük hissini beraberinde getirmiştir.

Almanca Şarkı Metinleri

Almanca Şarkı Metni-I

Ein neues lied.

Der ganz handl der türkischen belegerung der stat Wien¹

<p>1) Ir Christen außerwelet
nun höret alt und jung,
wie euch hie wirt erzelet
die schwer belegerung
stat Wien in Osterreiche
von dem türkischen hund,
all gar stück ordenleiche
von tag zu tag und stund</p>	<p>5) Am fünf und zweinzig morgen
des Monats Septembris
kam die stat Wien in sorgen,
der Türk sich sehen ließ,
mit drei haufen zu felde
so legt er sich darvor
vor Stubenthor, ich melde,
Kernerthor und Purgthor.</p>
<p>2) Als man zelt tausent jare
fünf hundert, merket wie,
neun und zweinzig fürware
nach der geburt Christi
an sant Matheus tage
ward Wien die stat berent
von dem Türken in klage
ward manig herz erkent.</p>	<p>6) Den sechsten tags sich reckten
des Türken Nasaren,
das waßer sie belegten,
der stat mocht nichts zu gen;
mit gschütz dafür sie rucken;
darnach den andern tag
verprentens die zwo prucken,
bracht den von Wien groß klag.</p>
<p>3) Ein lerman ward geschlagen
drauß vor dem Stubenthor:
die Hussern thetten jagen
unser reuter darvor;
ir neun belieben auß,
darnach die türkisch rott
schlug im Franzosenhause
die armen leut zu tod.</p>	<p>7) Am acht und zweinzig tage
des monats umb acht or
ein lerman ward geschlage
drauß vor dem Kernerthor:
der Türken ward im streiten
drei hundert unter gon
und auf der unser seiten
nicht mehr den siben mon.</p>
<p>4) Darnach am andern tage,
als die stat ward berent,
ein lerman ward geschlage:
die vorstet man verprent
ein meil wegs groß und weite
und alles gur darinn
wurd alles preiß geseite,
klein was der leut gewinn.</p>	<p>8) Darnach am dritten tage
des monats Octobris
ward ein lerman geschlage:
die lanzknecht on verdriß
gunden die Türken jagen
wol auß dem Frawenhaus;
der wurden vil erschlagen,
es ward ein wilder strauß.</p>

¹ Özyurt, 163-170.

- 9) Das abgebrant gemeuer
 stund hoch in der vorstat,
 kam dem Türken zu steuer,
 uns zu großem unrat;
 sein volk das lag darinnen
 mit roren groß und klein
 und schußen zu den zinnen
 zu vorn der stat hinein.
- 10) Die knecht thetten sie zwacken,
 trieben sie von der wer
 mit iren halben hacken;
 zu in auch unser heer
 mit schießen thet vil feler,
 verporgen lag ir rott
 in gwelb und manchen keller,
 des lied die stat groß not.
- 11) Des monats an dem sechsten
 schickt man zwelf fenlein knecht
 in die vorstat am schwachsten,
 die selb zu stürmen, secht;
 die gaßen ward zu enge,
 der landsknecht ward zu vil,
 da schoß der Türken menge
 zu in, wie zu dem zil.
- 12) Doch ward in dem scharmützel
 der feind hart heim gesucht,
 doch kund man schaffen lützel,
 in die knecht kam ein flucht;
 vil feind den geist aufgaben,
 manch knecht und edelman
 auch fielen in statgraben,
 ir vil kamen darvon.
- 13) Darnach der türkisch haufen
 wolt umb die zehen or
 einen sturm anlaufen;
 drauß vor dem Kernerthor
 und bei den Stubenthoren
 grieffen sie grausam an,
 doch sie geschlagen woren,
 ruckten mit schand darvan.
- 14) Und den sibenden tage
 umb zwei nach mitternacht
 ein lerman wurd geschlage,
 ein schlachtordnung gemacht:
 darinn stund man lang weile,
 der Türk wolt nicht hinan,
 doch etlich tausent pfeile
 thet als der schnee hergan.
- 15) Des monat an dem neunten
 zwischen acht und neun or
 da sach man von den feinden
 ein zug gem Schottenthor;
 ein lerman ward geschlagen,
 man sach manch künen man;
 die feind dorftens nicht wagen,
 die stat zu greifen an.
- 16) Nach mittag umb vier ure
 die statmaur bei sant Klar
 an zweien orten wure
 zerfelt, zersprenget gar,
 mit pulver untergraben;
 da ward ein lerman groß
 der Türk wolt gstürmet haben,
 vertrieb in mit geschöß.
- 17) Am zehenden des mones
 umb vier nach mitternacht
 ein lerman ward on schonen:
 vierzig knecht hetten acht
 mit etlich Hispanischen
 fielen hinauß allein,
 thetten im feld erwischen
 fünf camel, brachtens nein.
- 18) Auf disen tag auch haben
 etlich unser lanzknecht
 an der mawer im graben
 gar weislich außgespecht
 etliche pulvertunnen;
 sie saumbten sich nit lang,
 mit gwerter hand gewonnen,
 des habens immer dank.

- 19) Den eilften tag darnache
des monats umb vier urn
ist das zimmer und dache
wol von dem Kernerthurn
von dem schütten und knallen
unsers geschützes not
rag auf die erd gefallen,
schlug etlich knecht zu tod.
- 20) Nach einer halben stund after
ward erst ein lerman doch:
vom Kernerthor neun klafter
wurd gar ein weites loch
zersprengt in die statmawer
mit pulver von dem feind;
des stund die stat in trawer,
der Türk sein volk vereint.
- 21) Ein sturm ward angeloffen
vom Stubenthor biß on
sant Lorenzen getroffen;
die knecht belieben ston,
der Türken lagen nider
bei tausent an der zal,
auf unser seit herwider
fünfzehen überall.
- 22) Den zwelften tag ward balde
nach zweien ein lerman,
der Türk sein volk mit gwalde
zum sturm trieb hinan;
mit kolben thet mans firmen,
schlug etlich gar zu tod,
noch wolten sie nit stürmen,
also beschützt uns got.
- 23) Darnach ein lerman ware:
der Türk aber ein stück
der statmawr bei sant Klare
zersprengt durch sein dück,
ließ ein sturm anlaufen,
weiter sein heil versucht,
idoch ward bald sein haufen
geschlagen in die flucht.
- 24) Die statmawer lag nider
vier und vierzig klafter weit;
an der vier orten wider
ratschlugen die haubtleut;
die löcher man vermachte
mit greben und polwerk,
man arbeit tag und nachte
der stat zu einer sterk.
- 25) Aber ein lerman warte:
der Türk sein volk mit gwalt
auch not zu stürmen harte,
aber sie wichen bald;
in ir ordnung man schoße,
es kostet manchen man;
die haubtleut es verdroße,
das volk wolt nicht hinan.
- 26) Den dreizehenden tage
wol umb die achten stund
ein lerman ward geschlage:
ein ratschlag man erfund,
dem Türken genummen wuren
sechzehen tunn pulver
unter dem Kerner thuren,
den wolt zersprengen er.
- 27) Den virzehenden morgen
ward aber ein lerman:
umb siben ur mit sorgen
rucket der Türk hinan
mit dreien großen haufen,
an diesem morgen fru
ein sturm an zu laufen,
doch woltens nicht hinzu.
- 28) Und umb die eilften ure
ein lerman ward vermengt:
ein stück der mawer wure
mit eim thürnlein zusprengt
und durch die selbig lucken
sprengt ein die türkisch rott,
die thet man kecklich pucken,
stach virthalb hundert tot.

- 29) In dem sin etlich knechte
von uns gefallen auß
zu dem Salzthuren, sechte,
und haben in dem strauß
dem Türken abgejaget
ein peut, wol vier camel;
sie waren unverzaget,
got bhüts vor ungefell.
- 30) Unser knecht sind auch kummen,
haben dem Türken mer
unter der purg genummen
sechzehn tunn pulver
die het er unter graben,
und wolt durch falsche list
die purg zersprenget haben,
das doch vorkummen ist.
- 31) Darnach der türkisch hunde
an diser nacht zum end
dürfer und was noch stunde
mit seim leger verprent;
darnach sein ganzes here
zog ab zwen ganzer tag,
west nichts zu gwinnen mere,
fel ward all sein anschlag.
- 32) Was er den selben abend
weibsbild zu wegen bracht,
mit den selben sie habent
schendlich gethon die nacht,
darnach die armen frawen
hat die thirannisch schar
all lebendig zuhawen,
der doch ob tausent war.
- 33) Den fünfzehenden tage
fieng man in der schiltwach
drei böswicht, ich euch sage,
die bekenten darnach,
wie sie wolten anzünden
an fünf orten die stat,
daß die feind stürmen künden:
die man gevierteilt hat.
- 34) Den anderen tag mit eren
der Kacianer, wist,
mit etlichen Husseren,
hinauß gefallen ist;
acht Türken sie da fingen,
crabatisch weib und man
thetten sie im abdringen,
bracht zwei camel darvon.
- 35) Am achtzehenden morgen
der Kacianer, schwind
ritt auß und bracht auß sorgen
vil pawren, weib und kind,
dem Türken er abdrange
sechs camel, viech und ross,
fünf Türken bracht gefange,
darzu ir sechs erschöß.
- 36) Also habt ihr den handel
türkischer ubelthat,
mit was mördischem wandel
er Wien belegert hat
in vier und zweinzig tagen,
darin er auf dem land
weib und kind hat erschlagen,
dörfer und merk verprant.
- 37) Auch fürt er hin gefangen
vil frawen unde man.
Also hat es ergangen;
nun wöll wie rüfen an
Jesum Christum alleine,
daß er behüt all stund
sein christliche gemeine
vor dem türkischen hund.
- Flug.-Bl. o. J., gedruckt in Nürnberg
bei Jobst Gut-Knecht. Weller Ann. 1,
106. Berl.Bibl. Ye 2888=R. v.
Liliencron, Die historischen
Volkslieder der Deutschen vom 13.-
16.Jh., Bd.3. Leipzig 1867, Nr. 414
(=Fr.L. von Soltau, Histor.
Volkslieder Bd.1, o.O. 1836. Nr. 55)

Çeviri:

7. Yeni bir şarkı.

Viyana şehrinin Türkler tarafından kuşatılması ile ilgili tüm olaylar

- 1) Siz seçilmiş Hristiyanlar
ister yaşlı ister genç dinleyiniz
sizlere şimdi anlatılanları
Avusturya'nın Viyana şehrindeki
ağır kuşatmayı
Türk köpeği tarafından,
sıraya dizilen ölüleri
gün be gün saati saatine.
- 2) Tarihler gösterirken
bize bin beşyüz
yirmi dokuz yılını
doğumundan sonra İsa'nın
Sen Matheus gününde
Viyana şehri yakılır
Türkler acıya sebep olur
yüreklere hüznü doldurur.
- 3) Bir gözcü² vurulur
Stuben kapısının önünde:
onların süvarileri
kovalar bizim atlıları;
dokuzu içeride kalır,
sonra Türk sürüsü
Fransızların evinde
Öldürür zavallı insanları.
- 4) Sonra ertesi gün,
şehir yanarken,
bir gözcü vurulur:
enine boyuna bir mil kadar
ve her şey yanar kül olur
tüm bedeller ödenir
insanların kazancı az olur.
- 5) Yirmi beşi sabahı
Eylül ayının
Viyana şehrinde endişe alır,
çünkü Türkler görünür
üç küme halinde meydanda
yatar böylece pusuya
Stuben kapısının önünde,
bildiriyorum,
Kerner kapısı ve Burg kapısında.
- 6) Altıncı gününde uzanır
Türklerin askerleri,
el koyarlar sulara,
sular akamaz artık şehre;
yaklaşırlar topları ile;
bir sonraki gün ise
iki köprüyü yakarlar,
Viyana'yı büyük üzüntüye boğarlar.
- 7) Aynı ayın yirmi sekizinci gününde
saat sekizde
bir gözcü vurulur
Kerner kapısının önünde:
Türkler savaşta
üçyüz askerini kaybeder
ve bizim tarafımızda
yediyi geçmez kaybımız.
- 8) Sonra üçüncü gününde
Ekim ayının
bir gözcü vurulur:
askerler yılmadan³
Türkleri genelevinde;
giderler avlamaya,
varken ortalıkta büyük bir kargaşa.

² "Lerman" silahbaşı borusu çalan kimse anlamına gelmektedir. Bu sözcüğü "gözcü" ile çevirmeyi uygun gördüm.

³ "Landsknecht" ücretli asker, piyade anlamına gelir, ancak ben bu sözcüğü daha genel olan "asker" sözcüğü ile çevirmeyi uygun gördüm.

- 9) Yanmış olan surlar
şehrin önünü kaplar,
kazancı olan Türklerin,
olur zararımıza bizim;
onların halkı içeride idi
toplarla⁴ irili ufaklı
kale burçlarından
vurdular şehrin içini.
- 10) Askerler onları sıkıştırdılar
savunmadan uzaklaştırdılar
kırılmış olan baltaları⁵ ile;
bizim ordumuz ise
hataya düştü karşılık vererek ateş ile
onların sürüleri gizlenmiş
bodrumlarda ve yeraltı
mahzenlerinde
şehri sardı büyük bir tehlike.
- 11) Aynı ayın altısında
gönderilir bayrak taşıyan bir alay
savunmasız olan şehrin önüne,
geçmeleri için saldırıya;
sokaklar dar olduğundan
askerler çok olduğundan
açar Türkler ortaya ateş
sanki vururcasına hedef.
- 12) Yine de bu kargaşada
büyük zarar verilir düşmana
ancak yetersiz elde edilenler,
düşmandan kaçan askerler
çokça düşman ruhunu teslim eder,
nice asker ve asilzade de
gömülür siperlere
canını kurtaran da olur elbette.
- 13) Sonra Türk sürüsü geçer
saat on civarında
amansız bir saldırıya;
Kerner kapısının önünde
ve Stuben kapılarında
saldırırlar zalimce
ancak yenilince
çekilirler utanç içinde.
- 14) Yedinci günde
gece yarısı ikide
bir gözcü vurulur,
savaş düzeni kurulur:
uzunca süre beklenir,
Türk girmek istemez içeri
oklar havada uçuşur
gökten kar yağar gibi.
- 15) Aynı ayın dokuzunda
saat sekiz ile dokuz arasında
düşmanın İskoç kapısına,
yaklaştığı görülür;
bir gözcü vurulur,
cesur birçok asker görülür;
düşman cesaret etmemeli,
bu şehre saldırmayı.
- 16) Öğleden sonra saat dörtte
Sen Klar'daki surda
aynı anda iki yerden
yıkılır hatta bombalanır
altında barut gömülü yerler;
bir gözcü cesaretlenir
surlara saldıran Türkleri
ateşle uzaklaştır.
- 17) Aynı ayın onunda
gece yarısı saat dörtte
Görür güzel şeyler bir gözcü:
kırk asker tetikte
sayısız İspanyolla birlikte
çıkarlar dışarıya,
yakalarlar tarlada
getirirler beş deve beraberinde.

⁴ Namlusu geri teper toplar kastedilmektedir.

⁵ Burada mızrak kastedilmektedir.

- 18) Aynı günde ayrıca
Piyadelerimiz çok sayıda
olan surlarda gömülü
zekice bulurlar
sayısızca barut fıçısı;
fazla vakit kaybetmeden
değerli ellerle kazanılan
bu kazanç için müteşekkiriz.
- 19) Sonra aynı ayın onbirinci
gününde
saat dörtte
salon ile tavan
Kerner kalesinin tahminen
sarsıntı ve atışmalardan
silahlarımızın savunmasından
yerle bir olur
birçok asker ölür.
- 20) Yarım saat sonra
bir gözcü varır oraya:
Kerner kapısından dokuz kulaç ötede
açılır bir delik büyükçe
parçalanmış şehrin surları
düşman barutu ile;
o vakit şehir yasta
Türk ve ordusu ise birlik içinde.
- 21) Bir hücum başlatıldı
Stuben kapısında
Sen Lorenzen vuruldu;
askerler durdu,
Türklerin kaybı
bini bulur
bizim tarafımızda ise
var on beş kayıp her yerde.
- 22) On ikinci günde kısa sürede
bir gözcü saat ikiden sonra,
Türk ordusunu zorla
gönderir bir hücum;
dipçiklerle vurulur,
sayısız kişi ölüme gönderilir,
henüz hücum etmek istemezler,
öyleyse korusun bizi Tanrı.
- 23) Sonra bir gözcü uyarır:
Türk ise bir parça
Sen Klar'daki şehrin surunda
yer altından yıkar,
bir hücum başlatır
fırsatını aramaya devam eder
ancak kısa süre sonra
adamları kovulur.
- 24) Şehrin surları yıkılır
Kırk dört kulaç boyunca;
bu dört önemli noktada
danışır yüzbaşılar birbirlerine;
surdaki delikleri
istihkâm ve siperlerle
çalışarak gündüz gece
güç katılır şehre.
- 25) Ama bir gözcü uyarır:
Türk zorla ordusunu
acil saldırıya yönlendirir,
ancak çekilirler kısa sürede;
birliklerine ateş açılır,
birçok can verilir,
yüzbaşılardan sıkı canını
askerlerin girmek istemesi içeri
- 26) On üçüncü gününde
tahminen saat sekizde
bir gözcü vurulur:
bir çözüm bulunur,
Türklerden alınır
onaltı fıçı barut
Kerner kapısının altından
patlatılmadan önce.
- 27) On dördünün sabahı
uyarır bir gözcü:
saat yedide endişeyle
Türkler yaklaşır
üç küme halinde
bu sabah erkenden
bir hücum başlatmak isterler
ancak katılmak istemezler.

- 28) Ve saat on bir civarında
bir gözcü karışır:
surun bir parçası
kule ile yıkılır
ve aynı delikten
patlatır Türk sürüsü
şiddetle yıkar suru
ölür dört yüz elli kişi.
- 29) Birçok askerimizi
bu saldırıda yitirdik
Salz kapısında, ihtiyatlı,
ve bu kargaşada,
Türklerden elde ettik
ganimet olan dört deve;
korkusuzca idiler,
saldırılarından korusun Tanrı bizi.
- 30) Askerlerimiz de geldiler
Türklerden aldılar
kalenin altında
onaltı fiçî barutu
orada olan gömülü,
ve kurnazca
vurmak istediler kaleyi
daha önceden olduğu gibi.
- 31) Sonra Türk köpeği
gecenin sonuna doğru
köyleri ve kalan herşeyi
yakar karargâhı ile birlikte;
sonra bütün ordusu ile
çekilir iki gün boyunca,
elde edilecek başka ganimet
olmayınca,
saldırıları olur boşa.
- 32) Aynı akşam
kadınlara yaptıkları,
onların başına getirdikleri
gece boyunca utanç verici,
sonra zavallı kadınları
zalim olan bu sürü
vurdu canlı canlı,
vuranların sayıları bin olmalı.
- 33) On beşinci günde
nöbette yakalanır
üç hayin, size söylüyorum,
bunlar sonra itirafta bulunur,
nasıl yakmak istediklerini
beş noktadan bu şehri,
düşman hücum edebilsin diye:
dörde bölünen bu şehre.
- 34) Diğer gün ise onurla
Kacianer⁶ gelir biliniz,
çok sayıda süvari ile,
çıkart dışarıya:
sekiz Türk'ü yakalarlar
Hırvat kadını erkeği kurtarırlar
ellerinden alırlar,
iki deve ile götürürlər.
- 35) Onsekizinin sabahı
Kacianer, hızla,
atılır atına ve korkudan kurtarır
nice çiftciyi, kadını ve çocuğu,
Türklerin elinden alır
altı deve, büyükbaş ve at,
beş Türk'ü esir getirir,
ayrıca altısını vurur.
- 36) Böylece bütün yapılanları
Türklerin kötülüklerini,
nasıl canice bir hareketle
Viyana'yı kuşattıklarını
yirmi dört gün içerisinde,
ülkedeki nice
kadın ve çocuğu vurmuştur,
köy ve pazarı yakmıştır.
- 37) Ayrıca da esir de almıştır
birçok kadını ve erkeği.
işte olanlar böyle;
şimdi yakaralım
sadece İsa'ya,
korusun her saat bizi
Hristiyan cemaatini
Türk köpeğinden.

⁶ Kacianer ailesi Steiermark/Viyana'da yaşayan soylu bir ailedir ve 17. yüzyıldaki Türk savaşlarında önemli bir yer tutar.

Şarkı Metni-II

39. Türkische Prügelsuppe⁷

<p>1) Ach, ach der großen Noth!
Hör Mahomet, du erzverlogener Gott
Des türkischen Geschlecht:
Ist dieses dann auch recht,
Daß du uns so betrogen,
Durch widriges Gefecht!</p>	<p>6) Dein Lugenalcoran,
Was Ehre haben wir ihm angethan!
Wir trugen ihm umher,
Als ob's ein Bibel wär,
Und sind nur Fabeleien,
Die uns betrogen sehr.</p>
<p>2) Wir glaubten fest an dich,
Und gleichwol liebt du uns in Stich:
Erlogen ist dein Thun,
Wir sahen's Alle nun,
Du hast uns Sieg versprochen,
Du Taubenkramers Sohn.</p>	<p>7) Ich armer Großvezier,
Wie bärenhäutrisch geht es jetzt
mit mir!
Mich jagt der Teutschen Macht,
Die ich vorhin verlacht;
Dafür vielleicht der Strange
Dörft seyn mein Kettenpracht.</p>
<p>3) Schau, wie der Teutschen Macht
Zu unsrer Schand und flüchtig
Laufen lacht;
Kannst du dann nicht es mehr?
Dü Lügenträumer hör:
Wirst du uns Sieg versagen,
Ich laß dich prügeln sehr.</p>	<p>8) Mein bester Schatz ist hin;
Das hab ich Narr jetzunder zum
Gewinn,
Fünfthalben Million,
Sammt vielen Spott und Hohn,
Die kostbaren Standarten
Und Pferdschwänz sind darvon.</p>
<p>4) Ist dies der Dank und Lohn,
Daß wir dich mehr geacht als
Gottes Sohn,
In den Moscheen g'fleht,
Gemurmelt und gebet,
Und doch so kauderwälsche
Jetzunder uns ergeht?</p>	<p>9) Ach, ich verlaßner Hund!
Wer hat doch wol jetzt meinen
Türkenbund,
Der mir fiel von dem Kopf,
Da, als ich Guggelhopf,
Auf Hasenfüßen flohe,
Mit ganz entblößtem Schopf?</p>
<p>5) Was Ehr empfindest du nicht,
Daß wir ein Gruft, dir Böswicht
aufgericht!
Dein Sarg muß stählern seyn,
Hing am Magnetenstein;
Viel besser wär's am Galgen,
Das hielte noch so fein.</p>	<p>10) O widerwärtigs Glück,
Das mir entzeucht bei
hundertsechzig Stück
Und fünfzehn tausend Zelt,
Und jaget aus dem Feld,
So daß mich jetzt mein Sultan
Für einen Cujon hält!</p>

⁷ Özyurt, 259-262.

- 11) Mein, denke nur zurück,
Du Mahomet, du loses Bubenstück!
Bist du ein rechter Gott,
So hilf mir aus der Noth,
Und wirst du's mehr so machen,
So prügeln wir dich todt!
- 12) Ich hatte viel Geschnarch,
Als ob ich wär ein mächtiger
Monarch;
Ein Narr war ich im Sinn,
Der leider noch ich bin,
Und meint , ich wär den Wienern
Schon in der Stadt darin.
- 13) Ja hinter sich, mein ich.
Wie bald hat doch das Blatt
gewendet sich!
Mein Prahlen nahm ein End.
Die ich zuvor geschänd't
Die kochten mir die Suppen,
Daß ich das Maul verbrennt.
- 14) Die Minen, die ich grub,
Mit selben ich gar wenig Ehr aufhub;
Der tapfre Stahremberg
Kam allzeit überzwerch,
Und wiese mir die Feigen,
In solchem Dampfgewärc.
- 15) Ich schlug viel Stürmen an,
Und kam bereits auch in den
Graben schon,
In Ravelinen gar.
Was aber half's? Es war
Nur unser Schimpf und Schaden,
Als oft sie kamen dar.
- 16) Bis vollend gar zuletzt
Der Pol' und Sachs mit Grimm auf
uns gesetzt;
Der tapfre Markgraf auch,
Nach seinem Heldenbrauch,
Der hieb uns auf die Schwarten,
Daß darvon ging der Rauch.
- 17) Mein Janitscharenheer,
Die flohen drauf, als ob's der
Teufel wär;
Es schlug auf unsre Köpf
Wie Donner in die Töpf;
Wir waren in dem Bade,
Es gab ein wüst's Geschröpf.
- 18) Der Christen Gott dies thät;
Pfui, schäme dich, du Narr, du
Mahomet!
Was bist du Nutz im Krieg?
Schau welch ein Lumpensieg
Ist dies auf unsrer Seiten,
Pfui Teufel, ei so lüg!
- 19) Mir wackelt schon der Kopf;
Dies machest du, du
ohnmachtvoller Tropf,
Daß mich mein Sultan schilt,
Und vielleicht gar befiehlt,
Mich noch zu strangulieren,
Daß es den Kragen gilt.
- 20) Ich ließe mich auf dich;
Schau doch , wie schön, wie schön
beschütz'st du mich,
Daß es verhauset ist!
Ach, wär ich doch ein Christ,
So stünd es mit mir besser,
Weil du verlogen bist!
- 21) Neuhäusel ist todtkrank,
In Zügen schon, das haben wir zum
Dank!
Es geht auf Ofen los,
Ach welch ein Herzensstoß!
Wir sind fast aufgerieben.
Der Schaden ist zu groß.
- 22) Wo seyd ihr, ihr Kameel,
Die an der Zahl ich bei
neunhundert zähl?
Die Teutschen führen euch
In ihre Land und Reich,
Und jagen uns zu Fuße
Nach Hause allzugleich.

- 23) Ade, du tapfres Wien!
Du denkst vielleicht: zeuch an
den Galgen hin!
Dein Sachsen und Bayreuth,
Die thaten mir viel Leid;
Ich muß mit Schand bekennen,
Daß ihr die Sieger seyd.
- 24) Es leb dein Leopold,
Und leucht aufs Neu sein
mächtig's Sceptergold!
Ich ziehe nun darvon,
Ich armer Erzkujon.
So giebt den Christenfeinden
Der Christengott den Lohn
- Flug-Bl. o.O. Türkische Prügelsuppe,
dem verlogenen
GOTT MAHOMET...// Gedruckt
im Jahr 1683//
F.W.. von Ditfurth, Die historischen
Volkslieder 1648
Bis 1756, Heilbronn 1877, Nr.38.
- Çeviri:
Türk Dayak Çorbası⁸
- 1) Ah, ah bu ne acizlik!
Türk soyunun
Yalancı Tanrısı Muhammed dinle:
Bu yaptığın adil mi,
Bizi aldattın böylesine,
Bu anlamsız harp ile !
- 2) Gerçekten inanmıştık sana,
Sen ise bizi bıraktın yarı yolda:
Yalan senin yaptıkların,
Hepimiz bunu artık gördük,
Bize galibiyet sözü verdin,
Seni eskicinin oğlu seni.
- 3) Bak gör Alman gücünü
Biz utanç içindeyken, bize gülmelerini;
Sen ise bunu yapmaktan acizsin,
Dinle seni hayalperest dinle:
Vermezsen bize galibiyeti
Dövdürürüm o zaman seni.
- 4) Bu mudur karşılığı,
Seni Tanrı'nın oğlundan çok
saymanın bedeli,
Camilerde yakarıp,
Mırıldanıp dualar edip
Ve bunların sonucunda
Düşmek bu durumlara.
- 5) Seni ne çok onurlandırdık,
Senin gibi bir kötüye türbe yaptırдық!
Tabutun çelikten olmalı,
Bir mıknaş taşına bağlı;
Keşke darağacında olsaydı,
Oraya daha çok yakışırdı.
- 6) Senin yalancı Kur'anına,
Ne kadar saygı gösterdik!
Her yere yanımızda götürdük,
Sanki İncilmişcesine,
Meğer hikâyeler varmış içinde,
Bizi bu kadar aldatan.
- 7) Ben zavallı bir başvezir,
Artık yok birşey yapılacak!
Alman gücü beni kovalayacak,
Benim önceleri alay ettiğim;
Boynumdaki idamlık ipim
Gerdanlık gibi olur süsüm.
- 8) En büyük hazinem elden gitti;
Budur budala olanın tek kazancı,
Beş buçuk milyon,
Ve iğneleyici alaylar,
Çok değerli sancaklar
Ve elden giden atlar.

⁸ Özyurt'un "Türk şarkıları antolojisinde" yer alan "Türkische Prügelsuppe" adlı metnin çevirisidir. Çeviriyi yaparken, metindeki fikirlere iştirak etmesem de, dönemin duygu ve düşüncelerini yansıtmaya bakımdan, metnin aslına sadık kalmaya ve kullanılan ifadeleri olduğu gibi aktarmaya özen gösterdim.

- 9) Ah, ben terkedilmiş bir köpeğim!
Kimlerin eline geçti sarıgım,
Düştü kafamdan sarıgım,
Sarıksız kaldı başım,
Tavşan gibi kaçarken,
Tamamen açıkta mı başım?
- 10) Ey talihin kötü cilvesi,
Elimden 160 adet alan
Ve 15 bin çadırı,
Ayrıca meydandan kovan,
Artık sultanım beni
Zanneder korkak biri!
- 11) Düşün geriye bakıp bir düşün,
Muhammed işe yaramaz haylaz!
Gerçek Tanrı'ysan,
Bana yardım edersin o zaman,
Ve eğer böyle yapmazsan,
Öldürürüz seni dayaktan!
- 12) Çok şamata yaptım, kıyametler
kopardım,
Sanki gerçek bir hükümdarmışım
gibi
Aslında budalaymışım
Hâlâ da öyleyim
Sandım ki Viyanalıların
Şehrine girdim.
- 13) Birden herşey değişti
Her şey tersine döndü!
Kendimi övmem son buldu
Aşağılamış olduklarım
Bana çorbamı pişirdiler
Ağzımı yakıp, payımı verdiler⁹.
- 14) Gömmüş olduğum patlayıcılar
Onurumu karalar
Cesur Stahremberg
Her zaman karşıma çıkar
Ve bana gösterir korkak askerlerimi
Böyle bir saldırıda dumanlı.
- 15) Çok saldırılar düzenledim,
Siperlere kadar yaklaştım,
Ravelinde'ye bile.
Ama ne fayda?
Sadece küfür ettik ve zarar verdik,
Onlar geldiklerinde.
- 16) En sonunda üstelik
Polonya'lılar ve Saksonya'lılar da
saldırdılar öfkeyle;
Cesur kont da öyle,
Kendi kahramanlık geleneğine
göre,
Öyle şiddetli saldırı ki bize,
Dumanımız çıktı neredeyse.
- 17) Benim yeniçerilerime,
Şeytana saldırır gibi saldırdılar;
Kafamıza vurdular,
Yıldırım gibi çarptılar;
Biz de vardık oralarda,
Korkunç bir katliamın ortasında.
- 18) Hristiyan Tanrısıdır bunu yapan;
Tüh sana budala Muhammed utan!
Savaşta ne faydan oldu bize?
Bak ne sefil bir galibiyet
Bahşedildi bize,
Yazıklar olsun sana, bu yalanlarına!

⁹ Bu satırlarda, bana dünyanın kaç bucak olduğunu gösterdiler, anlamı vardır.

- 19) Kellem şimdiden tehlikede;
Bunu sen yaptın zavallı ahmak,
Sultanım beni azarlar,
Ve belki şu emri bile verir:
İdam sehпасına gönderin,
Kellesini koparın.
- 20) Sana güvenmiştim ben;
Aman ne güzel ne de güzel
korudun beni sen,
Altüst ettin herşeyi!
Ah keşke Hristiyan olsaydım ben,
Daha iyi durumda olurdum o
zaman,
Çünkü yalancısın sen.
- 21) Uyvar ölüm döşeginde,
Can çekişir, reva mıdır bu bize!
Budin'de fırtınalar kopar,
Bu hançeri yüreğime saplar!
Hepimiz mahvolduk.
Zararımız çok büyük.
- 22) Neredesiniz ey develer,
Tam 900 adet saydığım develer?
Almanlar şimdi sizi
Kendi ülke ve topraklarına götürür,
Ve aynı zamanda bizi,
Tabana kuvvet evlerimize gönderir.
- 23) Elveda cesur Viyana!
Belki diyorsundur ki: İdam sehпасına
gidin!
Saksonya'lılar ve Bayreuth'lılar için,
Çok üzıldüm gerçekten;
Utanç içinde itiraf etmeliyim,
Galibiyetin sizin olduğunu
söylemeliyim.
- 24) Yaşasın senin Leopold'un,
Parlasın yeniden gücün!
Çekip gidiyorum buralardan,
Zavallı bir alçak olarak terk ediyorum
Hristiyanların düşmanlarına
Hristiyanların Tanrısı versin ödülünü

“THE IMAGE OF TURKS REFLECTED IN TWO GERMAN FOLK SONGS
DEPICTING THE VIENNA SIEGE”

Abstract

It's known that Turks frequently take part in the German literature. War between these two cultures has been one of the main elements determining the image of the Turks in Europe. The Turkish songs formed around the German spoken regions, took place in the folkloric literature as the quite lovely kind, especially at the 16 th. and the 17 th centuries. The increase in the number of these songs can be noticed, according to the continuous threat to the Christian society by the Turks. These songs, about the cruelties of the Turks, make the Christian society feel brave and call upon them to fight against the Turks.

One of the songs observed under these conditions, is known during the First Vienna surrounding. Another is known during the second one. The image of the Turks was very frightening during the first Vienna surrounding. After the defeat of the Turks at the second Vienna surrounding, frightening image became the object of derision. According to these two exemplary songs, the changed Turkish image will be studied.

Keywords

German literature, Folkloric songs, Vienna surroundings, Turkish image.

BURSALI MEHMED TAHİR BİN RİFAT, AYDIN VİLÂYETİNE MENSÛB MEŞÂYİH, ULEMÂ, ŞUARÂ, MÜVERRİHİN VE ETİBBÂNIN TERÂCİM-İ AHVÂLİ, Hazırlayan: M. Akif Erdoğan, İzmir: Akademi Kitabevi, 1994, xi+125 s.

4-6 Eylül 1997 tarihleri arasında gerçekleştirilen "I. Uluslararası Geçmişten Günümüze Selçuk Sempozyumu"na davet edildiğimizde, Selçuk(Ayaslug) ile ilgili bilgi toplama işlemlerine başlar başlamaz ilk müracat ettiğimiz eserlerden birisi, Bursalı Mehmed Tahir bin Rifat'ın 1324/1909 yılında İzmir'de eski harflerle bastırılan "Aydın Vilâyetine Mensûb Meşâyih, Ulemâ, Müverrihîn ve Etıbbânın Terâcim-i Ahvâli" adlı önemli kitabı olmuştu. Bahsi geçen neşrin fotokopisi elimizde bulunmasına rağmen, eser 1994 yılında İzmir'de yeni harflerle ve indeksi de yapılmak suretiyle yayınlandığı için öncelikle bu yeni baskıyı kullanmayı daha uygun bulduk. Başlangıçta gördüğümüz bazı yanlışları, tashih ve tertip hatası olarak görüp bunların pek önemsenmemesi gerektiği düşüncesinde iken, daha sonra satır satır okumaya başladığımızda asıl bunların sadece tertip ve tashih hatası olarak görülmesinin büyük bir hata olacağına kanaat getirdik.¹

Öncelikle bu baskı ile ilgili olarak sayın Prof. Dr. Zeki Arıkan tarafından daha önce bir tenkit yazısı yayınlandığını belirtmek gerekir.² Burada Bursalı Mehmed Tahir ve görevleri hakkında bilgi veren Arıkan, yazarın "Osmanlı Müellifleri" adlı meşhur eserinin esasını, daha doğrusu taslağını "Aydın Vilâyetine Mensûb Meşâyih, Ulemâ, Müverrihîn ve Etıbbânın Terâcim-i Ahvâli" adlı eserinin oluşturduğunu söyledikten sonra, bu kitabın Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi doçentlerinden M. Akif

¹ Kendisi ile yaklaşık 5 yıl aynı fakültede hizmette bulunduğumuz, dostumuz sayın Prof. Dr. Mehmet Akif Erdoğan'ya eserin genelinde gördüğümüz fâhiş diye nitelenebilecek bu tür hatalardan bir kaç kez bahsettiğimizde ısrarla bunları önemsemediğini belirtince, bize de artık, görebildiğimiz bazı hataları tasnif edip belirtmeye çalışmaktan başka çıkar yol kalmadığını düşünüyoruz.

² "Bursalı Mehmed Tahir bin Rifat, Aydın Vilâyetine Mensûb Meşâyih, Ulemâ, Şuarâ, Müverrihîn ve Etıbbânın Terâcim-i Ahvâli, Hazırlayan: M. Akif Erdoğan, İzmir: Akademi Kitabevi, 1994, ix+123 s.", *Tarih ve Toplum*, 135 (Mart 1995), s. 60-61.

Erdođru tarafından "birazcık unutulmuş" olduğu gerekçesiyle yeni harflere çevrilmek, bir sayfalık bir önsöz ve sonuna dizin eklenmek suretiyle yayımlandığını belirtir. Ardından önsözde iki önemli bilgi yanlış bulunduğunu, Mehmed Tahir'in 1852'de doğup 1926 yılında da öldüğünün iddia edildiğini söyleyen Arıkan, bunların yanlış olduğunu, adı geçenin gerçek doğum tarihinin 22 Aralık 1861, ölüm tarihinin ise 28 Ekim 1925 olduğunu ekler.

Prof. Dr. Zeki Arıkan'ın adı geçen tenkit yazısındaki en önemli husus ise, M. Akif Erdođru tarafından yapılan bu neşrin esasında, adı geçen bölümde 1987 yılında tamamlanmış bulunan bir mezuniyet tezinden³ haberdar olunmadan ve hatta bu tezi kullanmak yani aparmak suretiyle oluşturulduğu yönündeki ağır ithamdır. Bu iddia hakkındaki düşüncemizi, eserde gördüğümüz önemli yanlışları belirttikten sonra yazımızın sonunda vermeyi düşünüyöruz.

Biz bu yazı çerçevesinde adı geçen mezuniyet tezini de göz önünde bulundurarak M. Akif Erdođru neşrinin görebildiğimiz okuma yanlışlarını tasnif etmeye ve bunların bir kısmının doğru şekillerini belirtmeye çalışacağız. Bu amaçla adı geçen baskının tamamını okuduğumuzda işaretlediğimiz bu yanlışları ana hatlarıyla üç başlık altında toplayabiliriz:

- a) Türkçe metin kusurları
- b) Arapça metin kusurları
- c) Farsça metin kusurları

a) Türkçe Metin Kusurları

Bu başlık altında topladığımız kusurların önemli bir kısmı, Arapça veya Farsça asıllı herhangi bir kelime ile birleşmiş bulunan Türkçe eklerin yanlış okunmasıyla ve çoğunlukla aruzla yazılmış olan bir kısım şiirlerin vezin dikkate alınmadan, yanlış okunmalarıyla ilgilidir. Aşağıda, bu tür yanlışların sadece küçük bir kısmını ve özellikle de hemen göze çarpacak olanlarını vermeye gayret ettik. Başta adı geçen yayında bulunan yanlış olduğunu düşündüğümüz şekiller, (/) işaretinden sonra da bunların doğru şekilleri verilmek suretiyle gösterilmeye çalışılmıştır:

³ Hayal Dađ, Bursalı Mehmed Tahir Bey'in Aydın Vilâyetine Mensub Meşâyih, Ulemâ, Şüerâ, Müverrihîn ve Etıbbanın Terâcim-i Ahvâli (İnceleme, Çevriyazı, Dizin), Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Mezuniyet Tezi, Bornova-İzmir, 1986-87 (Basılmamış), xiv+150 s (Danışman: Doç. Dr. Zeki Arıkan).

- Irakî/ 'ırkı (s. 6)
 gel / küll-i (s. 6)
 Ahmed ceddü'l-Hüseynînin/
 Ahmed-i ceddü'l-Hasaneyniñ (s. 6)
 Hüseyin'in/ Hüseyiniñ (s. 6)
 Ne felek/ Nüh felek (s. 6)
 ayn ki/ aynıña (s. 7)
 Aya-suluğ/ Ayasuluğ (s. 7)
 sır-ı hudâyî/ sır-ı Hudâyı (s. 7)
 yokdur ol birden/ yokdur yine birdür
 (s. 8)
 sûver/ suver (s. 9)
 luğat manzûmesiyle/ lugat-i
 manzûmesiyle (s. 9)
 Kudüsî/ Kudsî (s. 10)
 asârının/ âsârınıñ (s. 10)
 matbu/ matbû' (s. 10)
 Kudüsî/ Kudsî (s. 10)
 silk-i kavîm tasavvûfa/ silk-i kavîm-i
 tasavvufa (s. 10)
 Canını canânına teslim/ Cânını cânâna
 teslîm (s. 10)
 can/ cân (s. 10)
 zahîr/ zâhir (s. 10)
 hakdan/ Hakdan (s. 10)
 nefî/ nefî (s. 10)
 Leyk-i/ lîk (s. 10)
 erenler/ eren (s. 10)
 canım/ cânınıñ (s. 10)
 Ma-seviyyullah'dan/ mâ-sivâllahdan
 (s. 11)
 İbrahim/ İbrâhim (s. 11)
 hüdavendigâr gazi/ Hudâvendigâr
 Gâzî (s. 11)
 defîn-i hâk-ı ıtrnaktır/ defîn-i hâk-i
 ıtrnâkdir (s. 11)
 asârda/ âsârda (s. 13)
 canîşînleri/ câ-nîşînleri (s. 13)
 Eyyâ/ Eyâ (s. 13)
 tecelli/ tecellî (s. 13)
 teselli/ tesellî (s. 13)
 hâk-ı/ hâk-i (s. 13)
 rahmet-i yezdâna mekârin/
 rahmet-i Yezdâna mukârin (s. 13)
 asâr/ âsâr (s. 13)
 dûnu günü/ dün ü günü (s. 16)
 azim-i huld-berîn/ 'âzim-i huld-ı berîn
 (s. 17)
 harz-ı can/ hırz-ı cân (s. 17)
 Bismillah/ Bismillâh (s. 17)
 zatullah/ Zâtullâh (s. 17)
 İsmi-i âlîleri/ İsm-i 'âlîleri (s. 19)
 Asâr-ı fazîlâneleri ber vech-i/
 Âsâr-ı fâzîlâneleri ber-vech-i (s. 19,
 22)
 Bu eserde/ Bu eser de (s. 19)
 sırışk/ sirişk (s. 22)
 hâk-ı gufrân/ hâk-i gufrân (s. 22)
 müahhıran/ muahharan (s. 23)
 Fûzelâ/ Fuzalâ (s. 23)
 Hayf-ı defn/ Hayf defn (s. 24)
 genc fetvâ/ genc-i fetvâ (s. 24)
 Kâsîde-i Ber/ Kasîde-i Bür'e (s. 24)
 Melestan/ Mülîstân (s. 24)
 Nebevîyye/ Nebeviyye (s. 24)
 ilmîyyede/ ilmiyyede (s. 25)
 şer'îyyede/ şer'îyyede (s. 25)
 manevîyyâtda/ ma'neviyyâtda (s. 25)
 Arabîyye/ 'Arabiyye (s. 27)
 muahhiren/ muahharan (s. 27)
 hüsn şehadetlerine mükâfâten/
 hüsn-i şehâdetlerine mükâfâten (s. 28)
 meâsırı/ muâsırı (s. 28)
 yedd-i tulân/ yed-i tûlâ (s. 28)
 nazm ve nesîre/ nazm u nesre (s. 28)
 devr-i münasib-i ilmîyye/
 devr-i menâsıb-ı 'ilmiyye (s. 28)
 Türkîyü'l-ibâre/ Türkiyyü'l-'ibâre (s.
 28)
 eser-i kıymetdârî/ eser-i kıymetdârı (s.
 29)

- kıt'ayı âtiye/ kıt'a-i âtiyye (s. 29)
 Yahya/ Yahyâ (s. 29)
 kârımı/ kârımı (s. 29)
 bî ayb-ı hudâdır/ bî-'ayb Hudâdır (s. 29)
 mutasavvifâ/ mutasavvıfa (s. 29)
 Mısrîyye'de/ Mısıryye'de (s. 30)
 Osmânîyye'ye/ 'Osmâniyye'ye (s. 30)
 füzêlâdandır/ fuzalâdandır (s. 30)
 mahale/ mahalle (s. 31)
 âdım/ adım (s. 32)
 telif-i kıymetdârî/ te'lif-i kıymetdârî (s. 33)
 mekârın/ mukârin (s. 33)
 uluvv malûmât/ 'uluvv-ı ma'lûmât (s. 34)
 liyâl/ leyâl (s. 34)
 ibadet-i rebb-i kadîr/ 'ibâdet-i Rabb-i kadîr (s. 37)
 Lisan-ı tasavvûfa/ Lisân-ı tasavvufa (s. 38)
 Unkûdü'z-Zevâhir yine/ Unkûdü'z-Zevâhir'ine (s. 38)
 mütedavîle/ mütedâvile (s. 38)
 eser-i tabîsi/ eser-i tab'isi (s. 38)
 tahşîye/ tahşîye (s. 40)
 Nakşibendîyye/ Nakşbendiyye (s. 40)
 fâzıl-ı hakâyık-ben/ fâzıl-ı hakâyık-bîn (s. 41)
 Mısır Kahire'ye/ Mısır-ı Kâhire'ye (s. 41)
 perest-şikârân-ı/ pereştîşkârân-ı (s. 41)
 fevkalde/ fevka'l-'âde (s. 41)
 dulâle/ dalâle (s. 42)
 Müellifât-ı fâzılâneleri/ Müellefât-ı fâzılâneleri (s. 42)
 mahale/ mahalle (s. 44)
 müellifâtına/ müellefâtına (s. 44)
 Aba u ecdâdı/ Abâ vü ecdâdı (s. 44)
 maned-i der-yektâ/ mânend-i dürr-i yektâ (s. 44)
 fazl ü / fazl u (s. 44)
 insanîyyeye/ insâniyyeye (s. 44)
 kâmil ve mükemmel/ kâmil ü mükemmel (s. 45)
 teferrüd ve imtiyazını/ teferrüd ü imtiyâzını (s. 45)
 eslâf müellifinin asârını/ eslâf-ı müellifiniñ âsârını (s. 45)
 kisb ve şöhet/ kesb-i şöhet (s. 45)
 kütüb ve resâil/ kütüb ü resâil (s. 45)
 arz ve ihtarıyla/ arz u ihtarıyla (s. 46)
 evelâ/ evvelâ (s. 46)
 müellifâtından/ müellefâtından (s. 46)
 mesâil-i cibriyyeyi/ mesâil-i cebriyyeyi (s. 46)
 garz-ı acebâ/ garazı 'acebâ (s. 47)
 esbâk/ esbak (s. 47)
 muazzeret-i/ ma'zeret-i (s. 50)
 hâceste/ huçeste (s. 50)
 küllisine/ küllisine (s. 52)
 Mukaddemât ulûmu/ mukaddemât-ı 'ulûmı (s. 53)
 edebîyye/ edebiyye (s. 55)
 İslâmîyye/ İslâmiyye (s. 55)
 şehriyârî/ şehriyârî (s. 55)
 müehhiren/ muahharan (s. 56)
 rebbim/ Rabbim (s. 57)
 Barekallah ey cihânın dâver-sa'd-ı ahteri/
 Bârekallâh ey cihânın dâver-i sa'd-ahteri (s. 57)
 Sanekullah/ Sânekallâh (s. 57)
 kahraman Haydarı/ Kahramân-ı Haydarı (s. 57)
 tiğ-ı süreyyâ-yı cevheri/ tîğ-ı Süreyyâ-cevheri (s. 57)
 etdik/ etdiñ (s. 58)
 Tığ ki/ Tîğıña (s. 58)
 eyledik/ eylediñ (s. 58)
 tezyîn zat/ tezyîn-i zât (s. 58)
 tekemmüle/ tekmile (s. 59)

- Tahrîr-i şehîr/ Nihîr-i şehîr (s. 60)
 Bâng mevtü'l-âlem/ Bâng-i mevtü'l-
 'âlim (s. 60)
 ahter-i burc hidâyet/ ahter-i burc-ı
 hidâyet (s. 63)
 manzar-levh-i kadrdir/ manzar-ı levh-i
 Kadirdir (s. 63)
 Vely-i asâr-ı/ Velî âsâr-ı (s. 63)
 rebb-i kadrdir/ Rabb-i Kadirdir (s. 63)
 nuutu/ na'ti (s. 64)
 cihânsız/ cihânsın (s. 64)
 mirâtı/ mir'ât-i (s. 64)
 zat-ı pakın ol kerîm/ zât-ı pâkin ol
 Kerîm (s. 64)
 hüsünsün/ hüsünsün (s. 64)
 kavîme/ koyma (s. 64)
 kemâlî-i/ Kemâlî (s. 64)
 Rebbin kav/ Rabbiñ ko (s. 64)
 bâki/ baña (s. 65)
 Ser hak/ Sırr-ı Hakk (s. 65)
 havr u ayn/ hûr-ı 'ayn (s. 64)
 Yalnızsın/ Yalnızsın (s. 72)
 Hulvî pür efdal u/ Hulvî-yi pür-efzâl ü
 (s. 72)
 ser u kadın/ serv-kaddiñ (s. 74)
 nabenle/ nâbiñla (s. 74)
 hadd-ı neked nedirer/ haddiñdendir
 (s. 75)
 la'l end nedirer mellden/
 la'lüñdendir mülden (s. 75)
 Ra hakka ile sefer/ Râh-ı Hakka eyle
 sefer (s. 75)
 Hamdullah/ Hamdülillah (s. 77)
 Demîdir/ Demidir (s. 77)
 kadar-ı mest/ kadar mest (s. 77)
 lüğat manzûmesinden/ lugat-i
 manzûmesinden (s. 77)
 gamm-ı erbâb-ı ârifâne/ gam erbâb-ı
 'irfâna (s. 78)
 üzerine/ üzre (s. 78)
 measırı/ muâsırı (s. 78)
- Naîzenlikde/ Nây-zenlikde(s. 79)
 sırr ü kaddlarla/ serv-kadlerle (s. 79)
 muacez nümâ/ mu'ciz-nümâ (s. 80)
 Nur hak dürer etmez teczî/
 nûr-ı Hakdurur itmez tecezzî (s. 80)
 bakî dürer/ bâkîdürür (s. 80)
 kale/ kâl (s. 80)
 Tarafetü'l-ayn/ Tarfetü'l-'ayn (s. 80)
 kadın/ kaddin (s. 81)
 Mekkî ve medenî/ Mekkî vü Medenî
 (s. 81)
 Nemkeriz-i serşek çeşm-i/
 Nemek-rîz-i sirişk-i çeşm-i (s. 81)
 Hükümle/ Hükmile (s. 82)
 bin/ ben (s. 82)
 kadının/ kâdîniñ (s. 82)
 ya rebb/ yâ Rabb (s. 83)
 hâkî/ hakkında (s. 83)
 câmi/ câmi' (s. 83)
 Sular/ Şular (s. 84)
 tedviye-i/ tedvînine (s. 84)
 zaaf-ı pîri/ za'f-ı pîri (s. 84)
 Efrâta/ İfrâta (s. 85)
 Kasîde-i Ber'a/ Kasîde-i Bür'e (s. 85)
 Belâ-i şekk/ Bilâ-şek (s. 86)
 dükkanca/ dükkânçe (s. 86)
 gerdiş bî-insâfi/ gerdiş-i bî-insâfi (s.
 86)
 münteseb/ müntesib (s. 86)
 Öz ki/ Öziñe (s. 87)
 Der ki/ Dergeh-i (s. 87)
 Irakî/ 'ırkı (s. 6)
 gel / küll-i (s. 6)
 Ahmed ceddü'l-Hüseynînin/
 Ahmed-i ceddü'l-Hasaneyniñ (s. 6)
 Hüseyin'in/ Hüseyiñ (s. 6)
 Ne felek/ Nüh felek (s. 6)
 ayn ki/ ayniña (s. 7)
 Aya-suluğ/ Ayasuluğ (s. 7)

Bu başlık altında topladığımız yanlışlar içerisinde mürettip hatası olarak sayılabilecek küçük ölçüdeki yanlışları almamaya özellikle gayret ettik. Türkçe ile ilgili olduğunu düşündüğümüz yanlışlar içerisinde kanaatimizce en önemli kısmı bilhassa aruzla yazılmış olan manzum kısımlar işgal etmektedir. Vezinle, yani aruzla yazılmış olan kısımlarda neredeyse doğru okunmuş tek bir mısra'ın bile bulunmadığını belirtecek olursak, adı geçen çalışmanın manzum kısımlar ile ilgili vaziyeti zannediyoruz, anlaşılacaktır. Bu sebeple çalışmanın, bir hayli fazlaca bulunan aruzla yazılmış örnek metin kısımları mutlaka vezin kontrolü yapılmak suretiyle düzeltilmelidir. Aksi takdirde, bu hâliyle çalışmayı kaynak olarak kullanacak olan dikkatsiz okuyucunun, bu şekilleri doğru zannederek itimat etmesi durumunda başka hatalara düşmesi kaçınılmaz olacaktır.

Türkçe ile ilgili kısımlarda fâhiş sayılabilecek sayısız hatayı bünyesinde bulunduran eserin, metin içerisinde yer yer karşımıza çıkan çoğunlukla Farsça beyitler ve Arapça eser isimlerinde de aynı tabloyu sergileyeceğini tahmin etmek hiç de güç olmasa gerek. Hiç olmazsa Arapça ve Farsça ibarelerde muhtemel hatalara düşmemek için, hazırlayanın bu kısımları eski harflerle vermesi, bu eserden azami ölçüde faydalanmayı düşünen araştırmacılar için de erbabına kontrol ettirilebilecek elde sağlam bir metin bulunması bakımından daha uygun olurdu, diye düşünüyoruz.¹ Bu sebeple, Arapça ve Farsça metin kusurları için bir iki örnek vermekle yetineceğiz.

b) Arapça Metin Kusurları

Kinet âsi/kuntu 'âsî (s. 6)

İrcâ'ı/İrci'î (s. 10)

Kitâbu mine't-Tasavvûf / Kitâbu mine't-Tasavvuf (s. 19)

Hâşiye ala Şerhu Akâid / Hâşiye 'alâ Şerhi 'Akâid (s. 22)

Risâle fî Beyân-ı / Risâle fî Beyâni (26)

Ta'likat ala Sadri'ş-Şeria / Ta'likât 'alâ Sadri'ş-Şerî'a (s. 27)

Nîlü'l-Merâm / Neylü'l-Merâm (s. 43)

Risâle fî Sütûhi'l-Munahharafât / Risâle fî Sünûhi'l-Münharefât (s. 49)

Ahmediyye / Ahmeddiyye (s. 54)

¹ İlmî çalışmalarda teamül, bunların da okunması ve hatta dipnot hâlinde tercümelerinin verilmesi yönündedir. Bkz. Prof. Dr. Tunca Kortantamer, "Genç Edebiyat Araştırmacısının Yanlışları", Türklük Araştırmaları Dergisi, İstanbul 1993, C. VII, s. 344.

Velidîyye / Velidiyye (s. 54)
 Hâmuş / hâmiş (s. 61)
 Mutâliü'l-Envâr / Metâli'ü'l-Envâr (93) ...

c) Farsça Metin Kusurları

enduh ve derd est/ endûh u derdest (s. 7)
 ta beyabî/ tâ beyâbî (s. 7)
 Ne çenân/ Ne çünân (s. 8)
 Ateş est in bank nay vu nist /
 Âteşest in bâng-i nây ü nîst (s. 9)
 Ker tevahî/ Ger tu h^vâhî (s. 9)
 zanuvar hu/ z'envâr-ı Hû (s. 9)
 İbtidâ ve/ İbtidâ vü (s. 9)
 bir dil/ ber-dil (s. 76)
 ra kond/ râ kuned (s. 78)

Biz bu yazı çerçevesinde adı geçen yayında gördüğümüz önemli okuma hatalarını dikkate aldığımız için, bunun ötesinde eserin genelinde gördüğümüz imlâ tutarsızlığı ile ilgili örnekleri gösterme yoluna gitmedik. Ancak sadece bu hususun bile, bu çalışmanın ciddiyetine fazlasıyla gölge düşürecek boyutta olduğunu söylemeden de geçmek doğru olmayacaktır, kanaatindeyiz. Bu bakımdan adı geçen fakültede 1986-87 yıllarında yapılan mezuniyet tezi bile bir öğrenci tezi olmasına rağmen daha tutarlı bir görünüm arz etmektedir. Ancak, Zeki Arıkan'ın iddia ettiği gibi, bu çalışmanın adı geçen mezuniyet tezinden doğrudan doğruya bir aparma olduğunu da düşünmediğimizi burada ayrıca belirtmek isteriz. Her ne kadar her ikisi arasında benzer pek çok nokta bulunsa da, birbiriyle uyuşmayan kısımların da bulunması bu konuda hüsnüniyet sahibi olmak için yeterlidir, diye düşünüyoruz. Her iki çalışmayı da satır satır birbiriyle mukayese etmiş olmamıza rağmen, burada asıl amacımız böyle bir çalışma ile bir öğrenci tezini kıyaslayıp aralarındaki benzer veya farklı noktaları bilim âleminin dikkatine sunmak olmadığı için, bu karşılaştırmanın sonuçlarını buraya almaktan özellikle kaçındık.

Sonuç olarak, gönül isterdi ki, önemli bir müracaat kitabı olduğu şüphe götürmeyen Bursalı Mehmed Tahir'in "Aydın Vilâyetine Mensûb Meşâyih, Ulemâ, Müverrihîn ve Etıbbânın Terâcim-i Ahvâli" adlı eseri, ilmî usuller kullanılmak suretiyle transkribe edilerek bilim âlemine sunulmuş olsaydı. Bu hâliyle M. Akif Erdoğan tarafından Lâtin harflerine aktarılarak yayımlanan eserin, yukarıda bir kısmını gösterdiğimiz hataların da işaret ettiği üzere ne Türkçe, ne Arapça ve ne de Farsça bakımından

sağlam bir metni vardır. Kanaatimizce, eserin transkribe edilerek, sağlam bir metnin kurulması ve ilmî usullerle yayımlanmak suretiyle yeniden, hak ettiği ciddiyetle bilim dünyasının istifadesine sunulması bir zarurettir.

Atabey KILIÇ*

* Doç. Dr., Erciyes Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / atabey@erciyes.edu.tr

ERMENİ SOYKIRIM İDDİALARI NE KADAR GERÇEKÇİ?

Ercan KARAKOÇ*

GUENTER LEWY, *THE ARMENIAN MASSACRES IN OTTOMAN TURKEY: A DISPUTED GENOCIDE* (OSMANLI TÜRKİYESİ'NDE ERMENİ KATLIAMLARI: TARTIŞMALI BİR SOYKIRIM), The University of Utah Press, Salt Lake City 2005.

Günümüzde, Hıristiyan Batı dünyasında Ermeniler ile ilgili bir mevzu konuşulmaya başlandığında, söz eninde sonunda Ermeni soykırımı iddiaları üzerine gelir ki, neredeyse bu iddialar söz konusu coğrafyanın bütününde kabul edilme aşamasına gelmiştir. Ermeniler, Avrupa ve ABD'de bulunan hatırı sayılır orandaki nüfus ve nüfuzlarından dolayı, sözde mağdur ve mazlum konumlarını çok iyi bir şekilde kullanmasını bilmişlerdir. Bu noktada ise, Batı'da kendi tezlerini destekleyen çok sayıda akademisyen bulmuşlar ve aynı zamanda konuya tarafsız yaklaşan ve hatta gerçekleri fark edip objektif bir tutum içerisinde bulunan bilim adamlarını da çeşitli şekillerde taciz etmişlerdir. Örneğin, "soykırım yoktur" diyen Bernard Lewis'i Fransa'da tazminat ödemeye mahkûm ettirmişler, Stanford Shaw'ın evine ise bombalı saldırıda bulunmuşlardır.

Ermenilerin bütün bu taciz ve yıldırma hareketlerine rağmen, geçtiğimiz yıl Amerika'da Ermenilerin soykırım iddialarının gerçeğe dayanmadığına dair bir kitap yayımlandı. Prof. Dr. Guenter Lewy tarafından

* Araş. Gör., Marmara Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

¹ Guenter Lewy, 1923 yılında Almanya'da doğdu. 1939 yılında Almanya'dan, önce Filistin'e oradan da Amerika'ya göç etti. Columbia Üniversitesi, Smith Kolej ve Massachusetts Üniversitesi'nde görev aldı. Halen Massachusetts-Amherst Üniversitesi'nde siyaset bilimi profesörü olarak görev yapmaktadır. Lewy, Nazi rejiminin ortalığı kasıp kavurduğu yıllarda 10 yaşındaydı. İkinci Dünya Savaşı'nın en acı sonuçlarından biri olan Yahudi Soykırımı'nda akrabalarını, en yakını olarak amcalarını kaybetti. 1953 yılında Columbia Üniversitesi'nde akademik hayata adımını atarken, kendi tabiriyle "arkasında bıraktığı acı anılar onu tarihin, tarihçiliğin kucağına itti." En son Ermeni soykırım iddialarının delillerinin sağlam ve güvenilir olmadığını ortaya koyan kitabını yayınladı.

yazılan bu kitap, argümanlarının Türk tezlerine yakın olmasının yanında, bu tartışmalı konuya mukayeseli bir bakış açısıyla değinmesi yönünden de bir ilk olma özelliğini taşımaktadır. İlk defa Batılı bir akademisyen, bu kitapla söz konusu mevzunun muhatabı her iki tarafın da (Ermeniler ve Türkler) kaynaklarından ve konuyla ilgili Batılı devletlerin arşivlerinden faydalanarak, “soykırım yoktur” demektedir. Yine müellif, meydana gelen üzücü olaylarda, Batılı güçlerin kendi çıkarları için Ermenileri tahrik ve teşviklerinin büyük rol oynadığını da ifade etmekte; ayrıca, Ermenilerin, bizatihi kendi soydaşlarının ölümlerinden de sorumlu olduklarını belirtmekte ve iddia ettikleri gibi hiç de masum olmadıklarını kitabında örnekleriyle göstermektedir.

G. Lewy'nin kitabı (370 s.), dört ana kısım, on dört bölüm ve I. Dünya Savaşı sırasında Anadolu'daki ve Suriye çöllerindeki yerleşim yerleri ile 1919 Paris Barış Konferansı'nda Ermenilerin talep ettikleri Ermenistan devletinin sınırlarını gösteren üç haritayı muhtevidir. Müellif, “Tarihî Çerçeve” başlığı altındaki ilk kısımda, Ermeni sorununun tarihi sürecine değinir; bu bağlamda, Osmanlı Devleti'ndeki Ermeni toplumunun tarihi, Ermenilerin komitacılık faaliyetleri, XIX. yüzyılda meydana gelen isyanlar ve İttihat ve Terakki Partisi'nin iktidara geliş süreci irdeler. “Hasım İki Tarih Algılaması” başlıklı kısımda ise, sorunu hem Ermenilerin hem de Türklerin nasıl değerlendirdiklerini tahlil eder. Üçüncü kısımda ise, “Tarihî Yeniden Yapılanma: Ne Biliyoruz ve Ne Bilmiyoruz” başlığı ile tehcir olayını tüm yönleriyle ele alır; döneme ait tarihî kaynaklardan, tehcir kararının alınması ve uygulanması, meydana gelen kötü hadiseler ile bunların sorumlularından bahseder. “Tartışmalı Durum” başlıklı son kısımda ise genel bir değerlendirme yapar ve özellikle tehcir kararının alınmasında ve meydana gelen olaylarda, bir milletin yok edilmesi noktasında bir kasdın veya önceden yapılmış bir planın olup olmadığını değerlendirir.

Yazar, amacının “meydana gelen olaylara tek yönlü bir bakış açısı sunmak yerine, karşı görüşlerin şüphelerini ortadan kaldırmaya yönelik tartışmalı konulara açıklık getirmek, duygusal yaklaşımların da sergilenmediği bu mevzuyu irdeleyerek önyargılara girmeden iki farklı tarih anlayışına eleştirel bir bakış sunmak” olduğunu belirtir; ayrıca, bu girişiminin, sorunun anlaşılmasını kolaylaştıracağını ve karşıt iki görüş arasında köprüler kurulmasına yardımcı olacağı ümidini taşıdığını da vurgular. Lewy, kendisini, meydan gelen olayların ve çözülmemiş bir suçun faillerine ulaşmak için ipucu bulmak amacıyla eski ve tozlu kitap ve dergileri araştı-

ran bir dedektife benzetir. Sorunun ortaya konulması sırasında, çözümüne hizmet etmeyecek *soykırım* gibi ifadelerden kaçındığını ve esas itibariyle “*ne olmuş, nasıl olmuş ve neden olmuşa*” odaklandığını belirtir ki, bu yaklaşım objektif tarih yazıcılığının da başlıca umdelerinden biridir. Eserini, Amerikan Milli Arşivi ile Milli Kütüphane El Yazmaları bölümü, İngiliz Ulusal Arşiv Ofisi ve Alman Dışişleri Bakanlığı Arşivi belgelerine istinaden hazırladı; Türkçe bilmediği için doğrudan Türk arşivlerinden yararlanamadı. Nitekim, kitabın önsözünde Türkçe kaynakları çevirenlere teşekkür etmesinden, bu hususta birilerinden yardım aldığı anlaşılmaktadır. Arşivlerin dışında, bu olayın meydana geldiği dönemde Osmanlı coğrafyasında bulunan Amerikan, Alman ve Avusturyalı diplomat, asker ve Protestan misyonerlerin rapor, kitaplaştırılmış günlük ve hatıralarından ve objektif araştırmacılığın gereği olarak zamanın devlet kademelerinde görev yapan Türklerin anılarından da istifade etti. Ayrıca Ermeni yazarlarla Ermeni yanlısı diğer araştırmacıların yazdıklarını, Türk tarihçilerle Türk tezini destekleyen akademisyenlerin eserlerini de kullandı.

Lewy, öncelikle 1915–16 olaylarının üzerinden onlarca yıl geçmesine rağmen, meselenin hâlâ sıcaklığını koruduğu ve bu konu üzerine tartışmaların devam ettiği tespitini yapar; her iki tarafın da, savaş döneminde binlerce Ermeni’nin öldüğünü kabul ettiğini, üzerinde uzlaşılabilen noktanın ise meydana gelen olaylara ilişkin “kasıt ve plan” hususunun olduğunu belirtir. Ermenilerin, olayı, “*XX. yüzyılın ilk soykırımı (genocide)*”; Türklerin ise, “*karşılıklı kıyım (mukatele) ve savaş şartlarının gerekli kıldığı güvenlik gerekçesiyle uygulanan zorunlu göç esnasında meydana gelen ölümler*” olarak değerlendirdiklerini ifade eder. Günümüzde ise meselenin, gün geçtikçe siyasallaştığını ve birbirine zıt iki tarih anlayışının egemen olduğunu; Ermenilerin, “*Osmanlıların masum Ermenilere soykırım yaptığını*” iddia ettiklerini ve bu anlayışın pek çok Batılı akademisyen tarafından da benimsendiğini belirtir. Müellif, bazı Batılı bilim adamları tarafından da desteklenen Türk tezini, “*Ruslar ve İngilizler tarafından desteklenen Ermenilerin, Anadolu’da toptan bir ayaklanmaya girişecekleri beklentisi ve bunun yaratacağı tehlikeler tehirci doğurmuştur. Tehcir esnasında meydana gelen ölümler ise açlık, susuzluk, olumsuz sağlık koşulları, salgın hastalıklar ve eşkıya saldırılarından kaynaklanmıştır*” şeklinde özetlemektedir.

Lewy, Ermenilerin, tehirci “planlı, kasıtlı ve toptan bir yok etme” eylemi olarak gördüklerini ifade ettikten sonra, soykırım iddialarının dayanaklarına geçer. Ermeniler iddialarını; İttihat ve Terakki mensuplarının

almış olduğu 10 maddelik karar (10 Emir) ile Ziya Gökalp'in parti üzerinde etkin olan fikirlerine, Mevlanzade Rifat'ın *Türkiye İnkılâbının İç Yüzü* adlı kitabındaki iddialara, Aram Andonyan'ın *Naim Bey'in Anıları* adlı eserinde öne sürülen hususlara ve nihayet 1919–20 yıllarında kurulan askerî mahkeme kararlarına dayandırmaktadır. Ayrıca, Ermenilerin, söz konusu yok etme süresinde, Teşkilat-ı Mahsusa'nın da rolü olduğunu iddia ettiklerini belirttikten sonra bu iddiaların tutarsızlıklarını ve dolayısıyla da akademik açıdan bu bilgilere güvenilemeyeceğini kitabında net bir şekilde ortaya koyar.

Yazar, bu tespitleri yaptıktan sonra, tehciri ve tehcir sonrası olayları ayrıntılı bir şekilde değerlendirir. Tehcir sırasında meydana gelen menfi olayların genellikle Doğu Anadolu ve Irak bölgelerinde olduğunu, bu bölgelerin ise Kürtler ve Çerkezlerle meskûn bulunduğunu, dolayısıyla katliamların başlıca sorumlularının bunlar olduğunu; Kilikya, Halep ve Filistin'de Ermenilere karşı her hangi bir katliam olmadığını; kafilelerin güvenliğinden sorumlu jandarmalarla bölgedeki kanun kaçaklarının da öldürme olaylarının içinde olduklarını kaydeder. Lewy, tehcir sırasında ölen Ermenilerin sayısını net olarak ortaya koymanın zor olduğunu da belirtir. Zira hem istatistiklerin iyi tutulmadığını, hem de savaş öncesi Ermeni nüfusunun tam olarak bilinmediğini, ayrıca ölümlerin ne kadarının açlık, susuzluk ve salgın hastalıklardan (ki aynı nedenlerden, Ermeniler kadar Müslümanlar da ölmüştür) ve ne kadarının da katliamlardan olduğunun bilinemediğini söylemektedir. Komita faaliyetleri ve Ruslarla birlikte yaptıkları savaşlarda pek çok Ermeni'nin öldüğünü belirten Lewy'nin hesaplarına göre, savaş öncesinde yaklaşık olarak 1.750.000 olan Ermeni nüfusu, savaş sonunda 1.108.000'e düştü; bu durumda ölen toplam Ermeni sayısı da 642.000² idi. Ayrıca bu sayının içinde Müslümanlığı seçenler de vardı; ona göre, %5 ilâ 10 arasında bir Ermeni nüfus Müslüman oldu. Lewy, Ermenilerin suikast eylemlerine girşerek Talat Paşa, Said Halim Paşa, Cemal Paşa ile Dr. Bahaddin Şakir'i öldürdüklerini, sözde soykırımın 50. yılını andıkları 1965 yılından sonra ASALA terör örgütü ile Türk diplomat ve çalışanlarına yönelik suikast ve eylemlerde bulduklarını; hatta Ermeni tezini desteklemeyen akademisyenlere karşı da benzer faaliyet-

² Yazar burada herhangi bir belge ile bu sonuca varmamakta, sadece söz konusu yıllarda Osmanlı coğrafyasında yaşayan Ermeni nüfusu ile ilgili sunulan verilere göre bir tahminde bulunmaktadır.

lerde bulduklarını belirterek günümüzde sorunun hızla “siyasallaştığını” örnekleriyle birlikte açıklar.

Sonuç olarak yazar, mukayeseli bir tarih çalışması yapmıştır. Birinci Dünya Savaşı sırasında Osmanlı hükümetinin almış olduğu tehcir kararı sonrasında meydana gelen olayları her iki tarafın da görüşlerini vererek ve önyargısız bir biçimde konuyu irdeleyerek, tartışmalı kavramlara girmeden tarih içerisinde “ne olmuş, nasıl olmuş ve neden olmuş” odaklanmıştır. Lewy, Ermenilerin yüzleştikleri acı olaylardan dönemin Batılı büyük devletlerinin ve Rusya’nın sorumlu olduğunu, zira Osmanlı Devleti’ne karşı isyan etmeleri için onları sık sık tahrik ve teşvik ettiklerini belirtir; tarihin ve tarihî gerçeklerin saptırıldığına sürekli vurgu yaparak, Ermeni sorununun politize edildiğini, hâlbuki tarihî gerçekler ne ise meselenin de o olduğunu vurgular. Meselenin, tarihî olayları incelemenin ilk şartı olan “olayları sebep-sonuç ilişkisi içinde, o zamanın şartlarına göre değerlendirilmesi” gerektiğini ister. Ermenilerin olaya ideolojik yaklaştıklarını, tehcir sırasında meydana gelen ölümleri soykırım olarak nitelermeyenleri kınadıklarını ve mahkûm ettirdiklerini; böylece, politik bir görüşü dayattıklarını ve bunun akademik çalışmaları yozlaştırdığını belirtir. Çözüm önerisi olarak ise, her iki toplumun da birbirine karşı anlayışlı ve hoşgörülü olmasını ve karşılıklı ilişkileri arttırmalarını tavsiye eder; zira soykırım olmuş veya olmamış şeklindeki bir sağırlar diyalogundan ve basit analizlerle yapılan yorumlardan kurtulmak gerekir. Kısaca Lewy, Türkiye’nin de ısrarla ifade ettiği şeyi söylemektedir aslında; *“Tarihin, tarihçilere bırakılması gerektiğini.”*

Son söz olarak ise, bu kitabın Türkçeye çevrilmesi ve Türk okurlarına sunulması noktasında, Ermeni sorunu ile ilgili kitaplar yayınlayan yayınevlerine önemli görevler düşmektedir.